

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ДОНБАСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»

В. Глущенко, Ю. Ледняк, М. Руденко, І. Рябініна

МОВА І МОВОЗНАВСТВО

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Слов'янськ – Дніпро 2023

УДК 81'1 (075.8)

Г 55

*Рекомендовано до друку Вченою радою
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»
(протокол № 4 від 19.12.2022 р.)*

Рецензенти:

Біличенко О. Л. – доктор наук із соціальних комунікацій, професор, завідувач кафедри української мови та літератури ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»;

Пампура С. Ю. – кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет».

Відповідальний редактор – доктор філологічних наук, професор

Володимир Глущенко

Глущенко В., Ледняк Ю., Руденко М., Рябініна І.

Г 55 Мова і мовознавство : навчальний посібник. Слов'янськ ; Дніпро, 2023. 222 с.

У навчальному посібнику викладено основні питання курсу «Вступ до мовознавства» з урахуванням сучасного стану мовознавчої науки. Розкрито актуальні проблеми лінгвістики, подано загальні відомості про мову та мовознавство як науку, про класифікації мов, про лінгвістичні методи, про природу, сутність і функції мови, її системний характер, структурні рівні та одиниці мови, її походження, закономірності розвитку й функціонування на різних історичних етапах. Праця може бути використана при вивченні дисциплін загальнолінгвістичного та загальнофілологічного циклів («Загальне мовознавство», «Лінгвістична історіографія», «Основи загальної філології», «Методологія філологічних наук» тощо).

УДК 81'1(075.8)

© В. Глущенко, Ю. Ледняк,
М. Руденко, І. Рябініна, 2023

ПЕРЕДМОВА

У курсі «Вступ до мовознавства», що читається на філологічних факультетах, студенти мають отримати знання про мову, її суспільну природу й функції, її внутрішню структуру, про закономірності її функціонування й історичного розвитку та про класифікацію конкретних мов. При цьому має бути врахований сучасний стан мовознавчої науки.

Автори пропонованого навчального посібника в різні роки видали низку навчальних посібників, присвячених окремим мовним рівням у синхронії, а також діяхронічному аспекту дослідження мовних категорій та одиниць. Це, зокрема, такі праці: «Мова як система» (2011, 2016, 2018), «Виникнення і розвиток мови» (2019), «Англійські соціальні діалекти як системне утворення (XX–XXI ст.)» (2022).

Підготовка пропонованого навчального посібника зумовлена необхідністю забезпечити студентів синтетичною працею, яка дала б майбутнім учителям-словесникам цілісне уявлення про мову. Автори прагнули при цьому поєднувати науковість викладу з його доступністю.

Вивченню категорій та одиниць конкретних мов у практиці вищої школи передуює вивчення загальної фонетики й фонології та інших розділів загального мовознавства. Явища і процеси мовних рівнів викликають у студентів певні труднощі. Деякі з них пов'язані з великим обсягом матеріалу в підручниках і навчальних посібниках, що утруднює розмежування основного й другорядного. Тому автори намагалися подавати матеріал стисло, конспективно, уникаючи зайвої деталізації.

Розкрито завдання, предмет, методологічні основи, концептуальний апарат навчальної дисципліни; з'ясовано природу, сутність і функції мови; виявлено системні властивості мови; представлено фонологічний рівень мови, його одиниці, явища та процеси; з'ясовано загальні питання лексикології, фразеології та лексикографії як розділів мовознавства; схарактеризовано морфемно-словотвірний рівень мови, його одиниці, історичні зміни в морфемній будові слова; висвітлено основні питання загальної граматики (на матеріалі частин мови, словосполучення та речення); розкрито проблему походження мови, з'ясовано закономірності мовного розвитку, зовнішні та внутрішні чинники, а також історичні зміни на різних рівнях; подано генеалогічну класифікацію мов; схарактеризовано лінгвістичні методи.

Кожний розділ закінчується запитаннями й завданнями. Перші дозволяють студентів самостійно перевірити, як і наскільки глибоко він зрозумів прочитаний матеріал, другі допомагають перевірити свої знання на практиці.

Наприкінці навчального посібника подано підсумкові тестові завдання та список рекомендованої літератури, що стане в пригоді студентам при глибшому опрацюванні матеріалу.

Володимир Глуценко

1. МОВОЗНАВСТВО ЯК НАУКА

1.1. Загальна характеристика мовознавства

Мов на Землі дуже багато. У різних джерелах можна зустріти різні кількісні показники (це пов'язане насамперед з недостатньою вивченістю деяких регіонів планети в мовному плані і з труднощами розрізнення в певних випадках власне мов і діалектів). За даними різних досліджень, кількість мов на Землі варіюється від трьох до семи тисяч.

При цьому кожна мова є надбанням певного народу. Вона не тільки засіб спілкування, знаряддя думки, а й дух народу, його історія. мова є необхідною умовою існування не тільки культури народу, а й його самого. У ній зафіксовано історичний досвід поколінь, менталітет народу. мова є важливим націєтворчим і державотворчим чинником. Крім того, вона виступає засобом духовного формування особистості.

Отже, мова є одним з основних чинників становлення й розвитку людства й окремої людини.

Немає жодного виду діяльності людей, де не застосовувалася б мова. Тому закономірно, що люди з часом створили науку про мову. Вона називається мовознавством, або лінгвістикою (лат. *lingua* «мова»).

Мовознавство – це наука про мову, її суспільну природу й функції, її внутрішню структуру, про закономірності її функціонування й історичного розвитку й про класифікацію конкретних мов.

Кожну науку визначають такі основні ознаки: об'єкт, предмет і метод.

Об'єктом мовознавства є мова в усіх своїх зв'язках і функціонуванні.

Предметом мовознавства виступають його основні проблеми:

- а) проблема об'єкта лінгвістики, розмежування суміжних об'єктів (мова – мовлення);
- б) проблема структури мови;
- в) проблема функціонування мови;
- г) проблема історичного розвитку мови;
- г) проблема знаковості мови;
- д) проблема мовних універсалій, тобто спільних для всіх (чи багатьох) мов структурних властивостей, і проблема класифікації мов;
- е) проблема лінгвістичних методів.

У мовознавстві використовуються різні методи, у тому числі описовий, структурний, порівняльно-історичний, математичні й інші.

Отже, мовознавство має власний об'єкт, предмет і методи, що дозволяє встановити статус мовознавства як самостійної науки.

***

1. Яку роль відіграє мова в житті народу й окремої людини?
2. Дайте визначення мовознавства як науки.
3. Що є об'єктом мовознавства?
4. Які проблеми становлять предмет мовознавства?
5. Які методи використовуються в лінгвістиці?
6. Чому мовознавство вважається самостійною наукою?

1.2. Місце мовознавства в системі наук

Сучасна наука складається з трьох головних розділів:

- 1) природничих наук;
- 2) суспільних (соціальних, гуманітарних) наук;
- 3) філософії як науки, що вивчає найбільш загальні закони природи, суспільства й мислення.

Мовознавство як наука про людську мову належить до суспільних (соціальних, гуманітарних) наук.

Мовознавство й інші суспільні науки. Мовознавство тісно пов'язане з такими суспільними науками, як історія, економічна географія, літературознавство, психологія, педагогіка.

Історія – це наука про розвиток людського суспільства. Найважливішими історичними дисциплінами виступають археологія й етнографія. Історія мови є частиною історії суспільства. Тому зв'язок мовознавства з історією видається цілком закономірним. Особливо яскраво історичні зміни в суспільстві відбиваються в лексиці (словниковому складі). Прикладом може служити українське слово *гривня*. Зв'язок мовознавства й історії – двобічний: дані історії допомагають зрозуміти зміни в мові (зникнення відмінювання іменників у болгарській мові), мовні дані допомагають зрозуміти історію народу.

Економічна географія вивчає географічне розміщення виробництва, умови й особливості його розвитку в різних країнах і районах, населення країн і регіонів. Мовознавці при вивченні явищ мови враховують дані

економічної географії; у свою чергу, фахівці з економічної географії беруть до уваги мовні особливості в різних країнах і регіонах.

Літературознавство – це наука про художню літературу, її походження, основні закономірності її розвитку, її значення (суспільне, пізнавальне й виховне). У літературознавстві виділяють три дисципліни: теорію літератури, історію літератури й літературну критику. З усіма цими дисциплінами мовознавство тісно пов'язане. Не випадково традиційно заклади вищої освіти готують фахівців з мовознавства й літературознавства в межах однієї спеціальності.

Психологія є наукою про закономірності виникнення й розвитку психіки, про форми її вияву, про психологічні процеси. Психологія вивчає мову як продукт мовної діяльності індивіда. Мовознавству також властивий такий підхід до мови.

У XIX ст. у мовознавстві виник психологічний напрям (напр., у межах цього напрямку досліджував мову великий український лінгвіст Олександр Потебня). Ідеться про вивчення психічних процесів (насамперед розумових) у плані їх відбиття в мовленні, мовних категоріях (напр., при аналізі переносного значення слів: *золоті руки*). У середині XX ст. виникла *психолінгвістика* – наука, що вивчає процеси породження мовлення, а також процеси сприйняття й формування мовлення в їхній співвіднесеності із системою мови. У психолінгвістиці використовуються експериментальні методи, напр. асоціативний експеримент.

Мовознавство пов'язане також з *педагогікою*; методика викладання мови (лінгводидактика) – це дидактична дисципліна (тобто належить до педагогіки), водночас вона входить у склад прикладного мовознавства.

Мовознавство й природничі науки. Найбільш тісно мовознавство пов'язане з такими природничими науками, як фізіологія й антропологія.

Мовознавство й філософія. Філософія – це наука про загальні закономірності, яким підпорядковано як буття (тобто природа й суспільство), так і мислення людини, процес пізнання. Філософія озброює конкретні науки методологією, тобто сприяє виробленню наукових методів на основі загальнофілософських принципів.

Мовознавство тісно пов'язане з філософією. Основними філософськими науками є діалектика й логіка.

Діалектика – це наука про універсальні закони функціонування й розвитку природи, суспільства й мислення. Діалектичний підхід до об'єктів дослідження (у мовознавстві – до мови) передбачає звернення до

принципу загального зв'язку явищ. Цей принцип є найбільш загальною закономірністю існування світу, результатом й виявом універсальної взаємодії всіх предметів і явищ. В образній формі про принцип загального зв'язку явищ говорив великий український мовознавець Олександр Потебня: «Лист, що спав з дерева, потрясає весь світ». Реалізацію цього принципу можна спостерігати, зокрема, в певних мовних змінах. Так, в українській мові слово *дъхорь* унаслідок занепаду редукованих голосних перейшло у *тхір*; отже, зміна у фонетичному складі слова спричинилася до виникнення нового кореня. Конкретизацією й виявом принципу загального зв'язку явищ виступають принципи системності, історизму й причиновості.

У логіці розглядаються закони, прийоми й форми мислення, правила отримання істинного знання. Сучасна логіка цікавиться мовою як засобом пізнання. Мовознавці спираються на логічні прийоми аналізу.

Отже, мовознавство зв'язане з багатьма науками, але з кожною з них по-різному. Інші науки вивчають лише окремі аспекти мови, а мовознавство вивчає мовні факти з усіх боків.

***

1. З якими суспільними й природничими науками пов'язане мовознавство?

2. У чому полягає зв'язок мовознавства з філософією?

1.3. Завдання мовознавства

Мовознавство як багатоаспектна наука ділиться на загальне й часткове, теоретичне й прикладне.

Загальне мовознавство вивчає властивості, притаманні будь-якій мові; воно узагальнює особливості всіх мов і розробляє теорію, яка може бути застосованою до різних мов при їхньому теоретичному і прикладному вивченні.

Перед **загальним** мовознавством стоять такі завдання:

1. З'ясування природи, сутності й функцій мови.
2. Уточнення змісту мовознавства, його аспектів і розділів (фонетики й фонології, лексикології й ін.).
3. Удосконалення класифікацій мов.
4. Подальша розробка лінгвістичних методів.

Часткові мовознавчі дисципліни виділяються за своїм предметом:

- 1) за окремою мовою (україністика, англістика, японістика тощо);
- 2) за сім'єю та групою споріднених мов (індоєвропейістика, германістика, тюркологія тощо);
- 3) за географічною ознакою (ідеться про ареально й/або типологічно близькі мови) (балканістика, кавказознавство).

Перед **частковим** мовознавством стоять такі завдання:

1. З'ясування місця тієї або іншої мови в генеалогічній, типологічній та ареальній класифікаціях мов.
2. Уточнення складу мовних сімей.
3. Удосконалення типологічної класифікації мов.
4. Теоретичне й практичне дослідження мовних союзів (напр., Балканського).

Теоретичне мовознавство займається теоретичним вивченням окремої мови, групи мов або всіх мов.

Завдання **теоретичного** мовознавства:

- 1) вивчення мови в синхронії;
- 2) дослідження мови в діахронії;
- 3) порівняльно-історичне вивчення споріднених мов;
- 4) зіставний аналіз мов.

Прикладне мовознавство (**прикладна** лінгвістика) – це застосування лінгвістичної теорії до практичної діяльності. Прикладна лінгвістика розробляє методи розв'язання практичних завдань, дотичних до використання мови в суспільстві. Прикладна лінгвістика тісно пов'язана з математикою, кібернетикою й інформатикою.

До традиційних завдань **прикладної** лінгвістики належать:

- 1) удосконалювання й створення писемностей;
- 2) стандартизація літературної вимови;
- 3) викладання рідної й нерідної мов;
- 4) створення словників і довідників;
- 5) переклад, стенографія, розробка термінології, створення міжнародних штучних мов (напр., есперанто).

До нових завдань прикладної лінгвістики відносять автоматичний (машинний) переклад, створення інформаційних мов, автоматичне анкетування й індексацію документів, лінгвістичне забезпечення роботи інформаційних систем (інформаційну службу), автоматичну переробку

текстової інформації, лінгвістичне забезпечення автоматичних систем керування (АСК), автоматичний аналіз (розпізнавання) і синтез тексту й ін.

Машинний переклад виник у середині ХХ ст. Програми перекладу створені в США, Великій Британії, Франції й ін. країнах (для нескладних текстів). Але поки результати машинного перекладу недосконалі. Згодом машини зможуть більш правильно перекладати ділові й наукові тексти.

Коли говорять про інформаційну службу, мають на увазі лінгвістичне забезпечення інформаційно-пошукових систем машинного типу. Їхня мета – збереження, пошук і видача інформації. Машина здійснює компресію тексту й автоматичне реферування (відбирає найбільш частотні слова, комбінує їх і складає анотацію).

Машина значно полегшує працю мовознавців: зберігає в пам'яті текстові ілюстрації, розташовує слова за алфавітом, може дати їхню сполучуваність, частотність та ін.

У 1991 р. в Києві було створено Український мовно-інформаційний фонд Національної академії наук України. Фонд розробив автоматизовану систему складання словників (одномовних і перекладних). Підготовлені електронна лексична картотека й низка словників.

***

1. Які завдання стоять перед загальним і частковим мовознавством?

2. Назвіть завдання теоретичного й прикладного мовознавства.

1.4. Основні розділи сучасного мовознавства

Мовознавство складається з трьох основних розділів. Це зовнішня лінгвістика, внутрішня лінгвістика й порівняльне мовознавство.

1. Зовнішня лінгвістика вивчає мову як суспільне явище. Вона ділиться на соціолінгвістику й менталінгвістику (лат. *mens, mentis* «розум, мислення»). Соціолінгвістика вивчає мову в її зв'язку із суспільством; менталінгвістика розглядає зв'язок мови й мислення.

2. Внутрішня лінгвістика вивчає систему мови, її одиниці й категорії, її рівні (напр., лексичний) і їхню структуру. Основні розділи внутрішньої лінгвістики: фонологія, морфологія, синтаксис і лексикологія.

3. Порівняльне мовознавство ділиться на порівняльно-історичне й зіставне (контрастивне). Порівняльно-історичне вивчає споріднені мови (напр., англійську й німецьку). У межах зіставного мовознавства досліджуються як споріднені, так і неспоріднені мови (напр., англійська та японська).

***

Схарактеризуйте основні розділи сучасної лінгвістики.

2. ПРИРОДА, СУТНІСТЬ І ФУНКЦІЇ МОВИ

2.1. Природа мови

Об'єкт будь-якої науки може належити до однієї з трьох сфер пізнання: до природи, до суспільства, до людського мислення. У ХІХ столітті був поширений погляд на мову як на явище природи, біологічний факт. Пережитками біологізму в мовознавстві виступають такі сучасні терміни, як *життя мови*, *мертві мови*, *спорідненість мов*, *сім'я мов*.

Однак мова принципово відрізняється від організму. Мова не властива окремій людині поза суспільством, не пов'язана з расовими ознаками, не передається при народженні. Про це свідчать, зокрема, випадки виховання людських дитинчат тваринами. Кожна людина знайомиться з мовою шляхом неусвідомленого й свідомого навчання. Так, рідну мову людина засвоює в дитинстві; у її арсеналі неусвідомлено з'являється і словниковий запас, і граматичні засоби.

Мову не можна вважати й чисто психічним явищем. Хоча психіка людини зумовлена суспільством у певних своїх елементах, вона завжди індивідуальна. Мова ж є насамперед соціальним феноменом.

Вона існує для спілкування людей між собою. Мова – це найважливіший засіб людського спілкування. У суспільстві є й інші засоби спілкування (жести, міміка, сигнали, військовий одяг і т. п.), але вони мають вторинний і допоміжний характер стосовно людської мови.

***

1. Чи можна вважати мову явищем природи? Наведіть аргументи.
2. Чи є мова чисто психічним явищем?
3. У чому виявляється соціальний характер мови?

2.2. Функції мови

Отже, основною соціальною функцією мови є функція спілкування (або комунікативна функція, від лат. *communicatio* «повідомлення, передача»). Комунікативну функцію мови лінгвісти називають базовою. До базових функцій відносять також:

1) когнітивну (експресивну, гносеологічну, пізнавальну); це функція вираження діяльності свідомості; вона полягає в здатності мови бути засобом вираження, передачі й зберігання змісту;

2) емоційну: мова виступає як засіб вираження емоцій;

3) метамовну: мова виступає як засіб дослідження й опису мови в термінах самої мови.

Базові функції мови конкретизуються в часткових її функціях.

Так, до комунікативної функції відноситься, зокрема, контактовстановлювальна (фатична) функція.

***

Назвіть і схарактеризуйте функції мови.

2.3. Мова й мислення

Мова тісно й безпосередньо пов'язана зі свідомістю й мисленням. Говорючи про мислення, мають на увазі здатність людини мислити й міркувати, відбивати світ у поняттях, судженнях, теоріях і т. п. Свідомість же – це здатність людини до відображення дійсності у формі не тільки думок, а й почуттів, вольових станів. Звідси мислення – складова частина, хоча й головна частина свідомості. І мова насамперед пов'язана саме з мисленням.

Людське мислення принципово відрізняється від розумової діяльності інших живих істот. Спільне тут – почуттєвий щабель пізнання; відмінність полягає в наявності в людини щабля абстрактного мислення (раціонального пізнання).

На почуттєвому щаблі людина користується *відчуттями* (у них відбиваються окремі властивості предметів), *сприйманнями* (предмет сприймається в сукупності властивостей), *уявленнями* (виникає чуттєво-наочний образ предмета без безпосереднього сприйняття самого цього предмета).

Відчуття, сприймання й уявлення утворюють першу сигнальну систему. На щаблі ж абстрактного мислення людина оперує поняттями. Так, говорячи про воду, ми маємо на увазі безбарвну рідину з температурою кипіння сто градусів і температурою замерзання нуль градусів. У поняттях узагальнюються властивості предметів і цілих класів

речей (приклад: поняття рідини). Поняття поєднуються в судження й умовиводи.

Щабель абстрактного мислення називають другою сигнальною системою.

Цей щабель нерозривно пов'язаний з мовою.

Різні мови можуть по-різному відбивати дійсність. Зіставте: *hand* – *arm* – рука.

Мова й мислення утворюють діалектичну єдність: вони тісно взаємопов'язані, але не тотожні. Мова має свої одиниці (слова, словосполучення, речення, складні синтаксичні цілі), а мислення – свої (поняття, судження, умовиводи).

Процес мислення тісно пов'язаний з мовою, але його не можна інтерпретувати як «мовлення про себе». Дослідження психологів показали, що думка «одягнена» в мовну оболонку «на вході» і «на виході», саме ж мислення протікає у вигляді колосально швидких реакцій (значною мірою індивідуальних).

***

1. Чим мислення людини принципово відрізняється від розумової діяльності інших живих істот?

2. У чому виявляється діалектична єдність мови й мислення?

2.4. Мова й мовлення

Мову й мовлення першим чітко розмежував швейцарський лінгвіст Фердинанд де Соссюр (книга «Курс загальної лінгвістики», 1916).

Реально люди мають справу з текстами – усними й писемними, що сприймаються слухом і зором. У нескінченній кількості мовних текстів повторюються ті самі елементи, тобто в мовленні існує мова. Так, в текстах українською мовою трапляється маса іменників; граматисти узагальнюють їх у чотири відміни. Тексти англійською мовою свідчать, що в цій мові іменники практично не відмінюються.

Знання мови в людини звичайно побудоване на підсвідомому узагальненні, і тільки мовознавець виражає це знання у формі законів і правил.

Мова й мовлення нерозривно зв'язані, але це не те саме.

Мові притаманна системність, а мовленню лінійність. Зокрема, в українській мові існують тематичні ряди, у тому числі тематичний ряд прикметників, що позначають кольори (*червоний, білий, зелений, синій* тощо). У цьому виявляється системність на лексичному рівні мови. У мовленні ж певні одиниці розташовуються в лінійній послідовності. Так, у реченні *У кутку стояв білий стіл* прикметник *білий* розташований після дієслова *стояв* і перед іменником *стіл*.

Мова тільки об'єктивна, мовлення одночасно об'єктивне й суб'єктивне. Це виявляється, зокрема, в тому, що носії тієї чи іншої мови вживають різні мовні засоби.

Лінгвісти «виводять» мову з мовлення, але не можна «вивести» мовлення з мови. Справді, знання певної кількості слів іноземної мови, основних особливостей її граматики не гарантує вам вміння говорити цією мовою.

Мова й мовлення мають у своєму розпорядженні співвідносні одиниці, але в мові вони існують у загальних властивостях, а в мовленні – у конкретних виявах:

<i>мова</i>	<i>мовлення</i>
≈ фонема	≈ звук
≈ слово-тип (з усіма лексичними значеннями й формами)	≈ конкретний вияв слова (у певному лексичному значенні, у певній граматичній формі)
≈ модель речення (структурна схема)	≈ конкретне речення

***

У чому полягають відмінності між мовою й мовленням?

2.5. Синхронія й діахронія

Термін *синхронія* (від гр. *synchronos* – «одночасний») уживається у двох значеннях:

1) синхронія – це стан мови в певний період її розвитку (напр., німецька літературна мова кінця ХХ ст.); при цьому умовно вважається, що мова не змінюється;

2) синхронія – це вивчення мови у відволіканні від чинника часу, без урахування мовних змін. Звідси використання терміна «синхронна

лінгвістика» (цей термін нерідко вживається як синонім терміна «описова лінгвістика»).

Поняття синхронії було введено Ф. де Соссюром («Курс загальної лінгвістики») разом з поняттям діахронії. Розмежування цих понять відповідає протиставленню *синтаксису* й *етимології* в Олександра Потебні та *статики* й *динаміки* в Яна Бодуена де Куртене.

Завданням синхронного вивчення мови є встановлення принципів її організації як системи з відносною стійкістю.

З погляду синхронії можна вивчати не тільки сучасний стан мови, а й окремі періоди в історії мов (у тому числі «мертвих»), які умовно виділяються за принципом відносної стабільності мовної системи в цей період (приклад: англійська мова XVI ст.).

У цьому сенсі говорять про «синхронний зріз мови». Ще О. Потебня вказував, що методика вивчення історії мови за синхронними зрізами є значною мірою штучною («допускаємо умовну неправду»). Цей погляд панує й у сучасній лінгвістиці.

Термін *діахронія* (від гр. *dia* «через» і *chronos* «час») також уживається у двох значеннях:

- 1) *діахронія* – це історичний розвиток мовної системи;
- 2) *діахронія* – це дослідження мови в часі, у розвитку.

Синхронічний і діахронічний підходи доповнюють і збагачують один одного.

Це пояснюється тим, що закони синхронії (уживання) і закони діахронії (розвитку) тісно взаємопов'язані.

Однак ці закони не можна змішувати.

***

1. Які значення має термін «синхронія»?
2. Що таке діахронія?

3. МОВА ЯК СИСТЕМА

3.1. Загальне поняття про мовну систему

Традиція вивчення мови як системи склалася в ХІХ ст., коли помічені закономірності організації емпіричного матеріалу стали інтерпретуватися як вияви системності мови (В. фон Гумбольдт, О. Потебня, Я. Бодуен де Куртене, Ф. де Соссюр та ін.)¹. У ХХ ст. уявлення про мовну систему змінилося внаслідок уточнення й поглиблення самого поняття системи.

Мовну систему трактують як сукупність мовних елементів (які перебувають у відношеннях і зв'язках один з одним), що утворює певну єдність і цілісність. Кожний компонент мовної системи функціонує не ізольовано, а лише в протиставленні іншим компонентам системи. Тому його розглядають відповідно до його ролі в складі системи. Так, у сучасній українській мові множина (різних частин мови) протиставлена однині й має іншу значимість, ніж множина в прасхіднослов'янській мові, у якій поряд з одниною та множиною була двоїна. Порівн. називн. відмінок одн. іменника *родъ* «рід», називн. множ. *роди*, називн. двоїни *рода* в прасхіднослов'янській мові (в історії української мови двоїну було втрачено).

Термін *мовна система* вживається у двох значеннях. 1. У вузькому значенні це закономірно організована сукупність однорідних елементів одного рівня (*фонологічна система, система відмінків* тощо). У межах кожного рівня властиві йому елементи виявляють певну подібність й одночасно протиставлені іншим елементам. Так, у фонологічній системі української мови всі дзвінки приголосні протиставлені глухим; наявні кореляції приголосних за дзвінкістю/глухістю, до яких входять такі пари приголосних, як <б> – <п>, <д> – <т>, <з> – <с> й ін. Водночас за способом творення протиставлені, напр., такі приголосні, як <д> – <з>, <т> – <с> (перші з них проривні, другі – щілинні). 2. У широкому

¹ Напр., відоме заміщення звуків *г, к, х* звуками *ж, ч, ш* (*нога* – *ніжка, рука* – *ручний, соха* – *сошка*) пояснюють як вияв закономірності пом'якшення задньоязикових приголосних перед голосними переднього ряду. Продовжуючи цю лінію узагальнення (на підставі наявності в деяких сучасних слов'янських мовах м'яких губних, передньо- і задньоязикових приголосних перед голосними переднього ряду), можна зробити висновок про неминучість пом'якшення всіх приголосних перед голосними переднього ряду в праслов'янській мові.

тлумаченні мовна система – це закономірно організована сукупність рівнів («підсистем», «окремих» систем – фонологічної, лексичної та ін.); у цьому сенсі мову називають системою систем (хоч точніше було б говорити про систему підсистем).

У сучасній систематиці прийнято такі ознаки систем: 1) відносна неподільність елементів системи; 2) ієрархічність системи; 3) структурність системи.

Розглянемо ці ознаки.

1. Відносна неподільність елементів системи. Елементи системи є неподільними з точки зору даної системи. Її елементи можуть піддаватися подальшому членуванню, але для інших завдань, і, отже, становити інші системи. Так, система синтаксису складається із системи складного й системи простого речення. Будь-яке речення складається зі слів, тобто можна говорити про систему лексики; слова розпадаються на морфеми – це вже система словотвору і т. ін. Але і система лексики, і система словотвору – це вже інші, не синтаксичні, системи, іншими словами, елементи потенційно подільні. Проте в зазначеній системі ми маємо справу з неподільними елементами.

Ознака потенційної подільності елементів тісно пов'язана з потенційною подільністю систем, тобто з ієрархічною побудовою систем.

2. Ієрархічність системи. Ця ознака припускає можливість розчленовування названої системи на низку інших систем (підсистем), з одного боку, або входження названої системи як елемента до іншої, ширшої системи. Напр., система синтаксису розпадається на підсистеми складного речення, простого речення, словосполучення. Так само підсистема складного речення розпадається на підсистеми сполучникового та безсполучникового речення, підсистема сполучникового речення розпадається на підсистеми із сурядним і підрядним зв'язком тощо.

Отже, будь-яка система є складним об'єктом, що має ієрархічну будову.

3. Структурність системи. Структура – це спосіб організації елементів, схема зв'язків або відношень між ними. Отже, як система не функціонує без елементів, які перебувають у взаємозв'язку, так неможлива вона й без структурної організації її елементів.

Мовні системи можуть набувати різних конфігурацій: поле, ієрархія рівнів та ін.

Система мови протиставлена впорядкованій множинності. Якщо в системі все взаємозалежне й взаємозумовлене, то від зміни частин в упорядкованій множинності нічого не змінюється. Про мовні системи вже йшлося. Прикладом упорядкованої множинності може слугувати студентська аудиторія: столи, стільці, що стоять у певному порядку, дошка. Можна додати чи зменшити кількість столів або стільців, можна обійтися без дошки, але аудиторія залишиться аудиторією.

Слідом за Еудженом Косеріу в мові розрізняють систему й норму. Система показує відкриті та закриті шляхи для розвитку мови, тобто система – це не тільки те, що ми спостерігаємо в мові, але й те, що в ній можливо, щоб бути зрозумілим для членів того самого мовного колективу. У процесі реалізації можливостей, закладених у системі мови, мова розвивається.

Так, для системи українського консонантизму характерним є протиставлення звуків за глухістю – дзвінкістю. Відомо, що звук [в] був сонорним. У Х столітті в прасхіднослов'янську мову стали активно проникати грецизми, разом з ними звук [ф], але мова спочатку цей звук послідовно відкидала (слова *парус*, *Опанас* тощо), ця тенденція спостерігається в просторіччі й діалектах (*арихметика*, *хвіртка* тощо). Особливості артикуляції [в] і [ф] дозволили в українській мові утворити корелятивну пару за глухістю /дзвінкістю, хоч [в] у фонетичному ряді поводить себе як звук сонорний, сполучаючись і з глухими, і з дзвінками приголосними (укр. *звір* – *свідок*).

У мовленні немає нічого, чого немає в можливостях мови. Порівняймо okazіоналізми: «Блукаєш пустелею моїх *молодошасть*» (В. Стус); «У лазуреві безмежжя нас кличе весна, *пружно-яро* життя ожива» (Є. Маланюк).

Отже, урахувуючи вищесказане, можна твердити, що будь-яка одиниця мови входить у систему. У сучасних системних дослідженнях розрізняють два типи систем – гомогенні та гетерогенні.

Гомогенні системи складаються з однорідних елементів, їхня структура визначається протиставленістю елементів один одному й порядком слідування в ланцюжку. До гомогенних відносять системи голосних, приголосних і т. ін.

Гетерогенними системами називають такі, які складаються з неоднорідних елементів, їм властива «багатоповерховість». У гетерогенних системах спостерігається розпад системи на підсистеми

однорідних елементів, які взаємодіють один з одним, а також з елементами інших підсистем. Вище ми розглядали систему синтаксису. Мова в цілому є гетерогенною системою.

Так, лексика та словотвір і зв'язані, і співвіднесені за багатьма різними напрямками. Утворення нових слів обов'язково спирається на вже наявні слова, механізм словотвору не може працювати без такого опору. Водночас цей механізм, працюючи, подає нові слова, поповнює й змінює лексику. Напр., від слова *рука* – *рукавиця*, *обручитися*, *рукав*, *нарукавник* і т. ін.

Поняття системності є градуальним, тобто припускає різний ступінь організації системи. У добре організованих (чітко структурованих) системах (напр., у фонології, на відміну від лексики) істотні зміни одного елемента спричиняють зміни в інших частинах системи або навіть порушення рівноваги системи в цілому. Напр., у підсистемі приголосних чітко протиставлені глухі й дзвінкі приголосні фонемі, що дозволило ввести до цієї підсистеми глуху запозичену фонему <ф>.

<б> <д> <в>

<п> <т> <?>

Підсистеми мови розвиваються з неоднаковою швидкістю (швидше за всі – лексика як найменш жорстко організована й повільніше за всі – фонетика). Тому як у цілій системі мови, так і в окремих її підсистемах, виділяються центр і периферія.

***

1. *Що таке мовна система?*
2. *Назвіть і схарактеризуйте ознаки системи.*
3. *Чим гомогенні системи відрізняються від гетерогенних?*
4. *Поняття системності є градуальним. Що це означає?*

3.2. Рівні мови. Типи мовних відношень

Рівень мови – це сукупність однотипних одиниць (елементів) і категорій мови. Основними рівнями є фонологічний, лексичний, морфологічний і синтаксичний. Кожний з них поєднує певні одиниці й

категорії. Так, одиницею морфологічного рівня є слово, яке розглядають як належне до тієї чи тієї частини мови і якому властиві певні морфологічні категорії. Напр., слова *будинок*, *скло*, *країна* є іменниками, і їм властиві категорії роду, числа та відмінка.

Що ж таке одиниці мови? Одиниці мови – це її постійні елементи. Їх поділяють на номінативні, комунікативні та стройові. Основною номінативною одиницею є слово. Як комунікативна одиниця виступає речення. До стройових одиниць звичайно відносять фонemi й морфemi. Ці одиниці не можуть уживатися самотійно, вони виступають тільки в складі слова.

Категорії мови – це те загальне, що виділяють в однорідних одиницях мови. Так, в українській мові дієслово має категорії виду, перехідності – неперехідності, стану, способу, часу, особи, числа й роду. Категорія роду, напр., властива й таким частинам мови, як іменники, прикметники, числівники та займенники. В англійській мові морфологічна категорія роду відсутня взагалі.

Між мовними явищами всередині кожного рівня наявні певні відношення. Основними типами відношень є парадигматичні й синтагматичні. Парадигматичні відношення поєднують одиниці мови в групи (парадигми). Прикладами можуть слугувати такі явища, як тематичні ряди в лексиці (зокрема, тематичний ряд прикметників на позначення кольору: *червоний*, *жовтий*, *чорний* і т. ін.), система відмінювання іменників, система голосних фонем тощо. Синтагматичні відношення поєднують одиниці мови в їхній одночасній послідовності: слово виступає як сукупність морфем, складів, фонем, речення – як сукупність членів речення (словосполучень і слів) тощо.

***

1. Що називають рівнем мови? Які рівні є основними?
2. Що таке одиниці й категорії мови?
3. Які відношення наявні всередині рівня?

3.3. Атрибути мовної системи

Поряд з терміном *мовна система* часто вживається термін *структура мови*. Лінгвісти здебільшого використовують терміни *система*

й *структура* як синоніми. Частина мовознавців їх розрізняє, але загальноприйнятого розмежування поки немає.

На думку деяких дослідників, структура – це лише одна з властивостей системи, її атрибут. Учені виділяють три атрибути мовної системи: структуру, субстанцію й функцію. У такій інтерпретації мовна система постає як цілісне сполучення певної структури з певною субстанцією, яке виконує певну функцію.

Структуру визначають як мережу відношень між елементами системи; субстанцією трактують як матеріальне втілення мовних одиниць, функцією – як роль мовних одиниць у мові.

Розглянемо це на прикладі пари слів *бити – пити*. У структурному плані ці слова мають близький, але не тотожний склад фонем, розрізняючись лише фонемами <б> – <п>, які в системі фонем протиставлені одна одній за ознакою дзвінкості/глухості, а іншим фонемам – і за іншими ознаками (так, фонема <п> протиставлена фонемі <т> за ознакою «губність/передньозиковість», а фонемі <д> – за цією ж ознакою та за ознакою «глухість/дзвінкість»). Ці ознаки фонем можна інтерпретувати як субстанціальні (так, дзвінки приголосні відрізняються від глухих участю голосових зв'язок у вимові звуків, які представляють дзвінки приголосні фонем). Із функціонального боку в парі слів *бити – пити* фонемі <б> – <п> сприяють розмежуванню фізичних оболонок поданих слів й опосередковано – самих цих слів як носіїв певних лексичних значень.

***

Назвіть і схарактеризуйте атрибути мовної системи.

3.4. Знаковий характер мовної системи

Мовна система складається з одиниць, які є знаками для передачі певної інформації. Вивченням знакових властивостей мови займається лінгвосеміотика – розділ мовознавства, що виник на стику мовознавства й семіотики. Семіотика – наука про загальні властивості знакових систем – охоплює мовознавство тією мірою, якою мова володіє семіологічними властивостями.

Знаком називають матеріально виражене умовне позначення чогонебудь. Розглянемо деякі приклади. Букет квітів на вікні – це просто

предмет. Але при відповідній домовленості він може стати знаком, що несе умовну інформацію (напр., «Ласкаво просимо» або, навпаки, «Негайно йдіть звідси, тут небезпечно»). Знаків і сукупностей знаків дуже багато. Це й світлофор, і дорожні знаки, і дванадцятибальна (або інша) система оцінювання знань, і формений одяг. До знакових систем належить і мова.

Знаки не можна плутати із симптомами, тобто прикметами. Так, морозний візерунок на вікні свідчить про те, що за вікном дуже холодно. Це не знак, а симптом. Знаки наявні тільки в суспільстві.

Говорити про знак можна лише тоді, коли наявні дві обов'язкові властивості знака: умовність і довільність. Умовність чітко виявляється, напр., у такій знаковій системі, як військовий пароль і відзив. Якщо паролем є слово *патрон*, а відзивом – *танк*, то ніякі інші слова їх не замінять. Умовність – це наявність угоди, прийнятої людьми домовленості про інформацію, виражену знаком. Червоний вогонь світлофора означає "*Стій!*" тільки тому, що суспільство наділило його таким змістом.

Умовність органічно властива й мові. Правда, люди ніколи не домовлялися про значення тих чи тих слів. Водночас значення багатьох слів виступають як невмотивовані. Ми не знаємо, чому *вода*, *трава*, *небо* називаються саме такими словами. Але відповідні лексичні значення закріпилися саме за цими звуковими комплексами.

Довільність знака означає відсутність зв'язку між значенням (змістовий бік знака) і звуковим вираженням (формальний бік знака). Довільність – це зворотний бік умовності. Про довільність – мимовільність назв учені сперечалися ще з часів античної Греції й розв'язували цю суперечку на користь довільності.

У мовознавстві поширене білатеральне розуміння мовного знака: у ньому вбачають єдність матеріального (звукового) й ідеального (значення). Із цього погляду мовними знаками є значущі одиниці мови: слова, морфеми, словосполучення, речення.

Ще Арістотель розглядав слова як знаки понять. Томас Гоббс, Джон Локк, Готфрід Вільгельм Лейбніц убачали в мові насамперед систему знаків; Вільгельм фон Гумбольдт розглядав мову як сукупність знаків думок, почуттів, волевиявлень. Фердинанд де Соссюр також уважав, що «мова є системою знаків, яка виражає ідеї», але принципово уточнив це твердження, підкресливши необхідність порівняння системи мовних знаків з іншими знаковими системами.

На це вказують і сучасні лінгвісти. Вони розглядають мову як найважливішу знакову систему, що відрізняється від усіх інших знакових систем такими особливостями, як усеосяжність, універсальність і природність. Усі інші знакові системи є вторинними стосовно мови, мають допоміжний і штучний характер, вузьку сферу вживання, передають обмежену інформацію.

***

У чому полягає знаковий характер мовної системи?

4. ФОНЕТИКА І ФОНОЛОГІЯ

4.1. Фонетика і фонологія як розділ мовознавства

Фонетика і фонологія (від гр. *phone* – звук) – це розділ мовознавства, що вивчає звукові одиниці. Звукові одиниці мають матеріальну природу. Вони, хоч і позбавлені значення, є будівельним матеріалом, засобом матеріальної реалізації значимих одиниць мови (морфем, слів та ін.) і слугують для їхнього розрізнення (порівн. [ліс] – [біс], [ру́ки] – [рукú]).

Звукові одиниці поділяються на лінійні (сегментні) та нелінійні (суперсегментні). До лінійних одиниць належать фрази, мовленнєві такти, фонетичні слова, склади й звуки (фонем). Такі одиниці виступають одна за одною в лінійній послідовності. Найбільш значна лінійна одиниця – фраза (від гр. *phrasis* – «вислів, мовний зворот»). Це закінчене за змістом висловлення, що поєднується особливою інтонацією і відокремлюється паузою від інших таких самих одиниць. Усередині фрази виділяються мовні такти – групи слів, об'єднаних інтонацією. Один від одного мовні такти відокремлюються паузами, більш короткими, ніж міжфразові. У процесі членування фрази на відрізки мовленнєвий такт може збігатися з дихальною групою (відрізком мови, що вимовляється без пауз, одним поштовхом видихуваного повітря) й синтагмою (семантико-синтаксичним об'єднанням слів). Іноді поняття *мовленнєвий такт* і *синтагма* ототожнюють, поєднуючи ознаки інтонаційної, значеннєвої та синтаксичної цілісності.

Мовні такти складаються з фонетичних слів. Фонетичне слово – це самостійне слово з пов'язаними з ним ненаголошеними службовими словами – енклітиками (гр. *enklitike* з *enklino* «схиляюся»), які стоять після слова, що має наголос, і проклітиками (від гр. *proklino* «нахиляю вперед»), які стоять перед словом, що має наголос. Іноді наголос може переходити з повнозначного слова на службове (напр., в укр. *Де була ця людина?* енклітикою є допоміжне дієслово *була*).

Як парость виноградної лози | плекайте мову | пильно й ненастанно | політь бур'ян || (М. Т. Рильський).

Фонетичні слова поділяються на склади, які, зі свого боку, складаються зі звуків (фонем).

Нелінійні одиниці – це наголос та інтонація. Нелінійні одиниці не існують окремо від лінійних одиниць, вони ніби надбудовуються над лінійними.

Напря́м фонети́ки, що вивчає об'єктивні властивості звукових одиниць за допомогою спеціальних методів (із використанням різних приладів, за допомогою яких проводяться експерименти для виявлення тих чи тих характеристик, їхньої відносної значимості й особливостей вияву в різних умовах мовного спілкування), називають експериментальною (інструментальною) фонетикою.

Описова фонетика вивчає яку-небудь мову (діалект) на певному етапі її історичного розвитку (у синхронії). Предмет цієї фонетики – основні закономірності використання різних звукових одиниць під час оформлення значимих одиниць мови (чергування голосних і приголосних, звукові характеристики морфем та ін.).

Історична фонетика й фонологія встановлює шляхи розвитку звукової системи мови, розглядає звукові одиниці в діахронії.

Порівняльна фонетика й фонологія ґрунтується на описових фонетиках і встановлює подібність і розходження мов, що зіставляються, у складі звуків (фонем), у їхньому розподілі в мовному потоці, у їхніх змінах та ін. Зрештою з'ясовується специфіка звукових систем різних мов.

Загальна фонетика й фонологія розглядає загальні закономірності, наявні у звукових системах різних мов. Вона є теоретичною базою для фонетичного аналізу якої-небудь конкретної мови.

Деякі лінгвісти розглядають фонетику й фонологію як два різні (хоч і тісно зв'язані між собою) розділи мовознавства. Проте здебільшого дослідники об'єднують їх в один розділ. Якщо вважати, що атрибутами мовної системи є субстанція, структура та функція, то фонетика вивчає субстанцію звукових одиниць, а фонологія – їхню структуру та функцію. Фонологію часто називають функціональною фонетикою.

***

- 1. Дайте визначення фонетики й фонології.*
- 2. На які групи поділяються звукові одиниці? Що є характерним для кожної з груп? Які одиниці входять до кожної групи? Наведіть приклади.*
- 3. Які ви знаєте напрями фонетики? У чому їхня специфіка?*

4.2. Звуки мовлення. Аспекти їх вивчення

Центральне місце у фонетиці й фонології посідає вчення про звуки (фонемі). Звук мовлення – це мінімальний нечленований елемент

людського мовлення.

Звук мовлення – складне явище. Він утворюється відповідними органами мовця, його чують слухачі, він сприймається у звуковому комплексі, за яким закріплене певне значення.

Отже, звук мовлення можна розглядати в трьох аспектах.

1. З позиції мовця, звук – це сукупність певних рухів органів мовного апарату. Це артикуляційний (фізіологічний) аспект, яким займається артикуляторна (артикуляційна) фонетика.

2. З позиції слухача, звук – це коливання повітря, які мають певні фізичні характеристики. У цьому випадку говорять про акустичний (фізичний) аспект, що досліджує акустична фонетика.

3. З позиції лінгвіста, звук – це елемент мовної системи. На цій підставі виділяється лінгвістичний (функціональний, фонологічний) аспект. У його межах учені оперують не поняттям звука як одиниці мовлення, а поняттям фонем як одиниці мови, що є предметом фонології.

***

1. Назвіть аспекти вивчення звуків мовлення.
2. Що таке звук мови з різних поглядів? Схарактеризуйте звук мовлення як фізичне явище.

4.3. Апарат мовлення

Апарат мовлення – це органи людини, пристосовані для створення та сприйняття звукової мови.

У широкому трактуванні апарат мовлення охоплює центральну нервову систему, органи слуху, необхідні для сприйняття звуків і корекції звукоутворення, й органи мовлення, необхідні для утворення звуків.

З фізіологічного погляду, мова – одна з функцій центральної нервової системи людини. Нервова система, з одного боку, є причиною виникнення звуків, а з іншого боку, бере участь у сприйнятті й усвідомленні звуків мовлення.

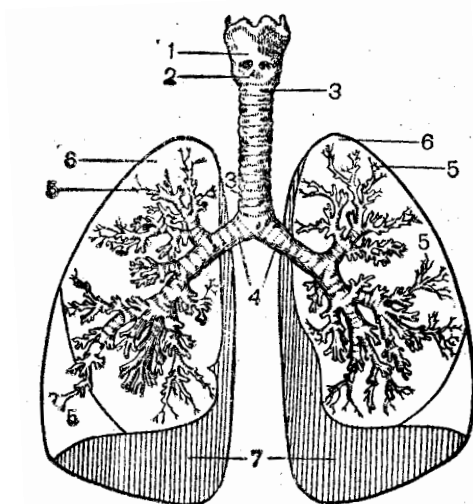
Органи мовлення (апарат мовлення у вузькому тлумаченні) складаються з дихальних органів, гортані, надгортанних порожнин (т. зв. надставна труба) і органів вимови.

Обов'язкова умова голосо- і звукоутворення – повітряний струмінь, що виходить із легенів.

Легені є конусоподібними органами, розташовані в грудній клітині з двох боків від серця. Широкою основою вони звернені до діафрагми (грудочеревної перегородки), з боків прикріплюються до ребер.

Із внутрішньої поверхні в легені входять бронхи, судини та нерви. Через бронхи в легені проходить повітря, що надходить через носову (ротову) порожнину, гортань і трахею. У легенях бронхи розгалужуються, поділяються на більш дрібні гілки. Кінцеві гілки – бронхіоли – поділяються на альвеолярні ходи, що закінчуються численними легеневиими пухирцями – альвеолами, через стінки яких відбувається газообмін. Угорі ліва та права бронхи з'єднуються в трахею (дихальне горло), що закінчується гортанню. Трахея має вид трубки, сплющеної позаду, і складається з напівкільцевих хрящів, покритих єднальною тканиною.

Дихальні органи (мал. 1)

1 – щитовидний хрящ; 2 – персневидний хрящ; 3 – дихальне горло (трахея); 4 – бронхи; 5 – кінцеві розгалуження бронхіальних гілочок; 6 – верхівки легенів; 7 – основа легенів.

Під час вдиху грудна клітина та легені розширюються, бо скорочується й ущільнюється діафрагма, що розтягує легені в довжину, і скорочуються зовнішні міжреберні м'язи, які розтягують легені в поперечнику. Тиск атмосферного повітря перевищує тиск повітря, що знаходиться в легенях. Повітря ззовні немовби всмоктується в дихальні

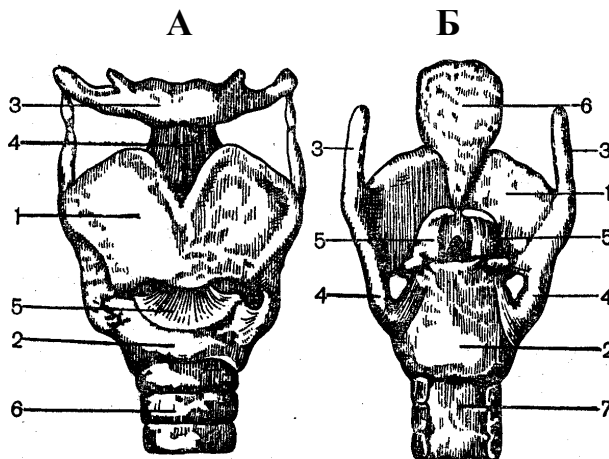
органи.

Під час видиху скорочення міжреберних і діафрагмальних м'язів слабшає, ребра опускаються, діафрагма стає куполоподібною, унаслідок чого починається зменшення обсягу грудної клітини й стискування легенів. Тиск повітря в легенях перевищує атмосферне, утворюється повітряний струмінь, що виштовхується назовні – необхідна умова утворення звуків.

Варто розрізнати дихання фізіологічне (за відсутності мовлення) і мовленнєве. У першому випадку вдихування та видихування за тривалістю приблизно рівні. Здійснюється фізіологічне дихання в нормі через ніс. Під час мовленнєвого дихання вдих прискорюється, а видих значно уповільнюється, кількість видихуваного повітря може бути в кілька разів більше, ніж під час фізіологічного дихання. Мовленнєве дихання здійснюється переважно через рот.

Гортань (larynx). Із трахеї повітря потрапляє до її верхньої розширеної частини – гортані – трубки зі з'єднаних короткими мускульними зв'язками хрящів, укритих з'єднувальною тканиною (мал. 2, 3, 4, 5, 6).

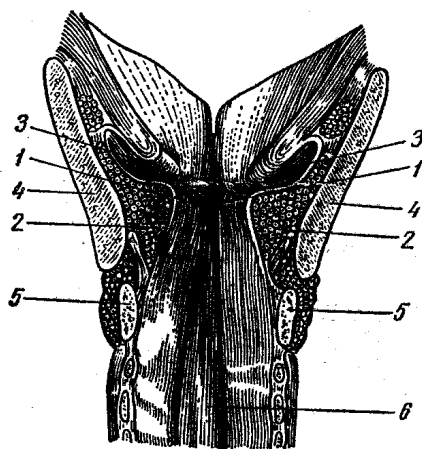
Гортань (мал. 2)

А. Гортань спереду: 1 – щитовидний хрящ; 2 – персневидний хрящ; 3 – під'язикова кістка; 4 – середня щито-під'язикова зв'язка (поєднує щитовидний хрящ із під'язиковою кісткою); 5 – середня щито-під'язикова зв'язка; 6 – трахея.

Б. Гортань ззаду: 1 – щитовидний хрящ; 2 – персневидний хрящ; 3 – верхні роги щитовидного хряща; 4 – нижні роги щитовидного хряща; 5 – черпаловидні хрящі; 6 – надгортанник; 7 – перепончата (задня) частина трахеї.

Фронтальний розріз гортані (мал. 3)

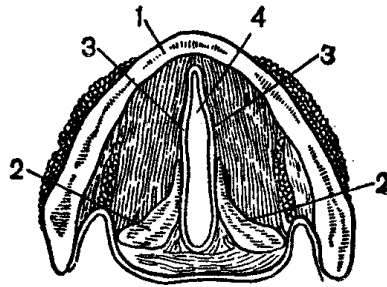
1 – істинні голосові зв'язки; 2 – голосовий мускул; 3 – неістинні голосові зв'язки; 4 – щитовидний хрящ; 5 – персневидний хрящ; 6 – передня стінка трахеї.

Персневидний хрящ – останній хрящ трахеї, нерухомо з нею з'єднаний. Це немовби основа гортані. Вузька передня частина персневидного хряща називається обручем, широка задня – печаткою.

Щитовидний хрящ – це дві хрящові пластинки у формі неправильних чотирикутників, що зрослися спереду під кутом, який утворює виступ (т. зв. кадик). Позаду в цього хряща є чотири відростки. Нижні роги – два спрямованих униз коротких відростки – рухливо з'єднані з персневидним хрящем. Верхні роги – більш довгі відростки, спрямовані догори, – ремінноподібними зв'язками з'єднані з кінцями під'язичної кістки.

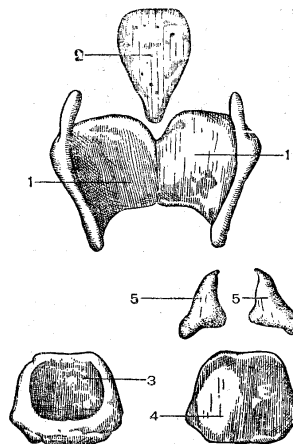
У верхньому куті щитовидного хряща знаходиться надгортанник – м'який плескуватий хрящ грушоподібної форми. Його вузька частина за допомогою зв'язки з'єднана із щитовидним хрящем. Його широка частина, завдяки дії зв'язаних з нею м'язів, може знаходитися в похилому чи вертикальному положенні, відкриваючи верхній вхід у гортань, або нахилитися назад, закриваючи цей вхід й охороняючи дихальне горло від потрапляння їжі під час ковтання.

Поперечний розріз гортані (мал. 4)

1 – щитовидний хрящ; 2 – черпаловидні хрящі; 3 – край голосових зв'язок; 4 – голосова щілина.

Хрящі гортані (мал. 5)

1 – щитовидний хрящ; 2 – надгортанник; 3 – персневидний хрящ (спереду); 4 – персневидний хрящ (ззаду); 5 – черпаловидні хрящі.

Зверху на печатці персневидного хряща з боків розташовані два маленьких хряща у формі неправильних трикутників – черпаловидні (пірамідальні) хрящі, з'єднані рухливо з персневидним хрящем. Завдяки дії прикріплених до них м'язів черпаловидні хрящі можуть наближуватись і розходитися, повертатися досередини й назовні, регулюючи положення прикріплених до них голосових зв'язок.

Голосові зв'язки – це дві пружні складки, що виступають усередину гортані та йдуть спереду назад. У кожній з цих т.зв. істинних голосових зв'язок знаходиться голосовий мускул, завдяки дії якого зв'язка рухається.

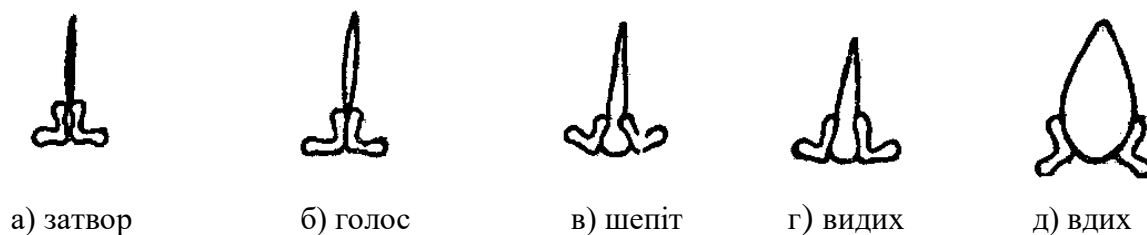
Зв'язки вкриті еластичною тканиною, що утворює на кожній з них стрічкоподібне утовщення.

Передні кінці зв'язок сходяться і зрощені з тканиною внутрішнього кута щитовидного хряща, а задній кінець кожної з них прикріплений до голосового відростка одного з черпаловидних хрящів.

Над цими зв'язками розташована ще пара складок. Мускулів у них немає, вони більш пухкі й масивні. Це т. зв. неістинні голосові зв'язки. Звичайно вони захищають істинні голосові зв'язки під час випадкового потрапляння до гортані рідини, їжі тощо, але в разі захворювання істинних зв'язок певною мірою можуть їх замінити, хоч голос у цьому випадку буде низьким і хриплим.

Коли внаслідок скорочення відповідних м'язів черпаловидні хрящі роблять рух, змінюється стан голосових зв'язок, вони можуть розсовуватися, і між ними утворюється вільний простір – голосова щілина (мал. 6).

Різні форми голосової щілини (мал. 6)

У процесі фізіологічного дихання й вимови глухих звуків голосові зв'язки розслаблені, голосова щілина широко розкрита, повітря вільно проходить крізь неї, ніякий звук при цьому не утворюється.

Під час вимови голосних, сонорних і дзвінких приголосних голосові зв'язки напружені й наближені, голосова щілина практично закрита. Під тиском повітря зв'язки розходяться, пропускають порцію повітря й знову сходяться. Такі рухи голосових зв'язок повторюються періодично з великою швидкістю. Повітря з гортані виходить поштовхами. Коливання голосових зв'язок викликані ритмічним чергуванням згущення й розрідження повітря у надгортанних порожнинах. Ці коливання сприймаються нами як голос (тон).

Звуки шепітного мовлення утворюються, коли голосові зв'язки розслаблені, а голосова щілина досить звужена. Повітря із силою

проходить крізь голосову щілину, виникають аритмічні коливання, що сприймаються як шепіт.

Теоретично висотний діапазон людського голосу – 40 – 1700 Гц (тобто повних коливань у секунду), а практично середній діапазон голосу в чоловіків – 85 – 200 Гц, у жінок – 160 – 340 Гц (у співі діапазон ширший: найнижчий тон баса – 80 Гц, найвищий тон сопрано – 1300 Гц).

Що довшими та товщими є голосові зв'язки, то нижчим є голос. У стані спокою довжина голосових зв'язок чоловіків у середньому дорівнює 1,5 см, у жінок – 1,2 см. Крім того, на висоту голосу впливають ступінь напруженості зв'язок, їхня пружність, сила мускулів, які розтягують зв'язки та ін.

Процес звукоутворення, що починається в гортані, закінчується в надгортанних порожнинах за допомогою органів вимови (мал. 7).

Із гортані повітря потрапляє в **глотку (pharynx)**. Вона є трубкою діаметром близько 3 см, з м'якими стінками. Верхня частина глотки – носоглотка – має два отвори (хоани), що ведуть у порожнину носа. Вхід у носову порожнину може бути закритий піднебінною фіранкою (м'яким піднебінням), що піднімається й притискується до стінки носоглотки. Середня частина глотки через зів – широкий отвір у передній стінці – сполучається з порожниною рота. У задній стінці глотки закладені мускули, скорочення яких спричиняють звуження глотки внаслідок деякого випинання задньої стінки. У багатьох мовах у глотці утворюються шуми деяких приголосних звуків. Але основна роль глотки в утворенні звуків – роль резонатора.

Найбільш важливою для утворення звуків мови є **ротова порожнина (os, oris)**. У ній знаходяться рухливі мовні органи. Вони під дією нервових імпульсів, що надходять з кори головного мозку, роблять різні рухи, завдяки яким порожнина рота є резонатором, що постійно змінює свою форму й обсяг. Рух органів мовлення створює на шляху повітряного струменя перешкоду, під час подолання якої виникає шум, властивий приголосним звукам.

Найбільш рухливий орган ротової порожнини – **язик (lingua)**, який складається з розташованих у різних напрямках, м'язів, які, скорочуючись, викликають різноманітні рухи всього язика чи окремих його частин. Звичайно розрізняють спинку (тіло) язика та корінь язика (основа язика, з'єднана з під'язичною кісткою та надгортанником). Для зручності класифікації звуків умовно виділяють кінчик язика, передню, середню й

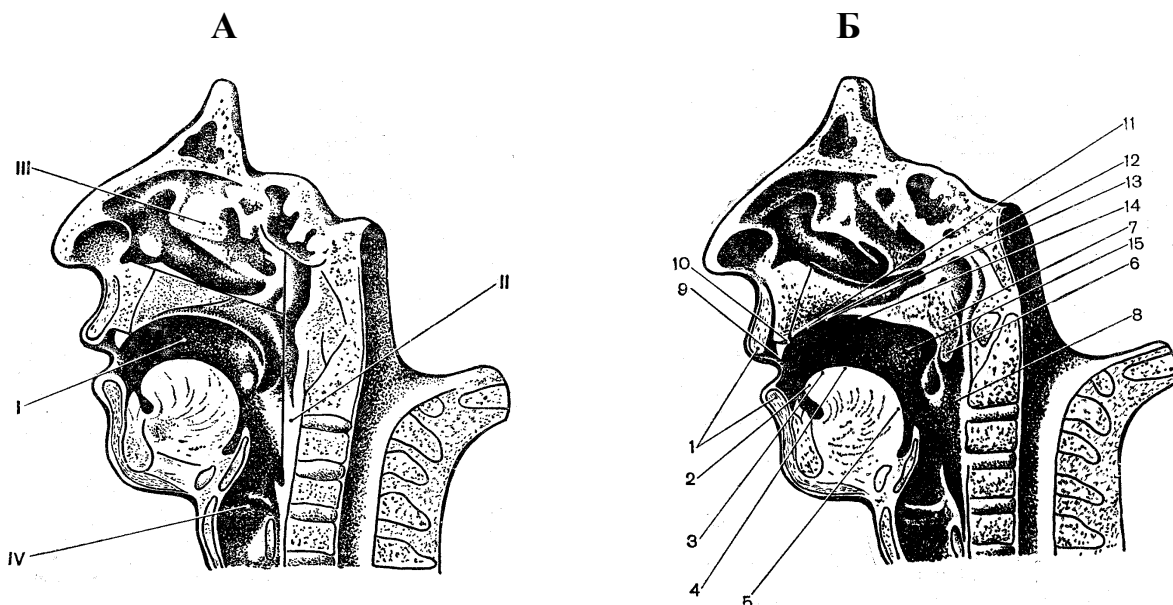
задню частину спинки.

Передню м'яку межу ротової порожнини утворюють **губи (labia)**, причому нижня губа рухоміша за верхню, а тверду нерухому межу – **зуби (dens, dentis)**. Корені зубів знаходяться в лунках, що утворюють опуклий горбкуватий валик. Це піднебінні (не плутати з легеневи́ми) **альвеоли** (від лат. *alveolus* – «жолобок, виїмка»).

Верхньою межею порожнини рота й одночасно межею між ротовою та носовою порожнинами є піднебіння. Розрізняють тверде й м'яке піднебіння. **Тверде піднебіння (palatum)** має кісткову основу й є частиною верхньої щелепи. Воно починається за альвеолами й закінчується на рівні останніх зубів; умовно поділяється на переднє й середнє піднебіння.

Задньою межею порожнини рота є **м'яке (заднє) піднебіння, чи піднебінна фіранка (velum)**, – м'язове утворення, що звисає в зів і закінчується виростом, який називається **маленьким язичком (uvula)**. Коли піднебінна фіранка опущена й вільно звисає в глотку, повітряний струмінь безперешкодно проходить до носової порожнини. У цьому випадку утворюються носові звуки (напр., укр.[м], [н]; франц. [Ń]). Коли м'язи м'якого піднебіння скорочуються, воно піднімається, закриваючи повітряному струменю вхід до носової порожнини. Так утворюються чисті, неносові звуки.

Сагітальний розріз голови (мал. 7)

А. Сагітальний розріз голови з опущеним м'яким піднебінням: I – ротова порожнина; II – глотка (фарінкс); III – носова порожнина; IV – гортань; Б. Сагітальний розріз голови

з піднятим м'яким піднебінням.

Активні органи: 1 – губи; 2 – передня частина язика; 3 – середня частина язика; 4 – задня частина язика; 5 – корінь язика; 6 – маленький язичок; 7 – м'яке піднебіння; 8 – задня стінка глотки. **Пасивні органи:** 9 – край верхніх передніх зубів; 10 – задня поверхня верхніх передніх зубів; 11 – альвеоли; 12 – передня частина твердого піднебіння; 13 – середина піднебіння; 14 – передня частина м'якого піднебіння; 15 – задня частина м'якого піднебіння.

Порожнина носа (nasus, nasalis), на відміну від глотки та ротової порожнини, є резонатором постійної конфігурації. Як резонатор вона виступає при опущеній піднебінній фіранці.

Залежно від того, яку роль відіграють органи мовлення в утворенні звуків, їх поділяють на **активні** та **пасивні**. Активні органи утворюють різні рухи, необхідні для звукоутворення. Вони наближуються або змикаються з пасивними (нерухомими) органами.

До активних органів відносять губи, язик, м'яке піднебіння з маленьким язичком, стінки глотки та голосові зв'язки.

До пасивних органів відносять тверде піднебіння, альвеоли та зуби.

Коли один одному протистоять два активних органи, один з них виконує функцію пасивного. Так, при утворенні українського приголосного [г] активна задня частина спинки язика, а м'яке піднебіння виступає як пасивний орган; при утворенні французького грасуючого [r] активний маленький язичок, а корінь язика є пасивним органом.

Сукупність необхідних для творення того чи іншого звука положень органів мовлення називається артикуляцією (лат. articulatio від articulare – «членороздільно вимовляти»).

***

1. Дайте загальну характеристику мовленнєвого апарату. Яка його структура?

2. Розкажіть про роботу мовленнєвого апарату.

3. Поясніть, чи є абсолютним поділ органів на активні та пасивні. Свою відповідь обґрунтуйте прикладами.

4.4. Голосні та приголосні звуки

Усі звуки поділяються на дві групи – **голосні (vocales)** і **приголосні (consonantes)**. Поділ здійснюється з урахуванням трьох критеріїв –

артикуляційного, акустичного та функціонального.

1. Утворення голосних характеризується вільним проходженням повітряного струменя, приголосних – із перешкодою. Отже, у процесі утворення голосних органи мовлення напружені рівномірно, а в процесі утворення приголосних напруга зосереджена в місці перешкоди. Під час вимови голосних повітряний струмінь слабкіший, ніж під час вимови приголосних.

2. Голосні утворюються за допомогою лише голосу (тону), без участі шуму, а приголосні – за обов'язкової участі шуму. Є приголосні, що складаються тільки з шуму. До них належать усі глухі.

3. Як відомо, голосні – основна частина складу, а приголосні їх супроводжують.

Систему голосних у мові називають вокалізмом, систему приголосних – консонантизмом.

***

Схарактеризуйте критерії поділу звуків на голосні та приголосні.

4.5. Артикуляційна класифікація голосних і приголосних

В основі традиційної класифікації звуків мови лежать їхні артикуляційні характеристики, проте використовуються й деякі акустичні ознаки.

4.5.1. Артикуляційна база

Подібні звуки різних мов можуть мати відмінності у вимові. Порівняйте український приголосний [т] і звук [t] в англійській мові. Український [т] є дорсальним звуком: він утворюється передньою частиною спинки язика з опущеним кінчиком (який зближується з передніми верхніми зубами). Під час вимови англійського [t] діє кінчик язика, що зближується з альвеолами (це апікальний приголосний). В українській мові всі передньоязикові зубні приголосні є дорсальними. Звідси можна зробити висновок, що кожна мова має свою артикуляційну базу.

Артикуляційна база – це сукупність типових рухів і станів органів мовлення, необхідних для вимови звуків певної мови.

Артикуляціям усіх подібних звуків певної мови властиві однакові риси. Так, в українській мові задньоязикові приголосні артикулюються глибоко, у туркменській – задньоязикові просунуті вперед.

Мовам світу притаманна неоднакова активність різних органів мовлення. Напр., в українській мові язичок як активний орган не використовується; тут немає язичкових приголосних. А у французькій мові язичок є активним органом. З іншого боку, в українській мові в додатковій артикуляції активно використовується середня частина спинки язика, і цим пояснюється наявність у зазначеній мові м'яких (палаталізованих) приголосних, які протистоять парним твердим як самостійні фонемі. Цього немає у французькій, англійській, німецькій мовах: така додаткова артикуляція, як палаталізація, не наявна; кореляція за твердістю – м'якістю тут відсутня.

У різних мовах спостерігається неоднакове поєднання рухів різних органів мовлення. В українській мові робота губ обов'язково поєднується із заднім положенням язика, тому лабіалізовані голосні ([o], [y]) є одночасно голосними заднього ряду. У французькій, німецькій, тюркських та інших мовах губна артикуляція може поєднуватися як із заднім, так і з переднім положенням язика.

4.5.2. Класифікація голосних звуків

Голосні розрізняються залежно від положення язика, губ, м'якого піднебіння (органів, що змінюють форму й обсяг резонатора), а також тривалості (довгі та короткі).

Основні ознаки встановлюють за положенням язика в ротовій порожнині. Залежно від підняття язика по горизонталі голосні поділяють на ряди. Виділяють передній, середній (змішаний) і задній ряд. Так, українські [i], [и], є голосними переднього ряду, [a] – середнього, [o] та [y] – заднього.

За ступенем піднесення спинки язика по вертикалі розрізняють підняття (піднесення) – високе (верхнє), середнє й низьке (нижнє). Інакше кажучи, це ступінь розкриття рота: українські голосні [i], [и], [y] – вузькі (високого піднесення), [e] та [o] – середні (середнього піднесення), [a] – широкий (нижнього піднесення).

Додаткові ознаки встановлюють за дією інших мовних органів – губ і м'якого піднебіння.

Участь губ. Діючи активно, губи випинаються наперед, додаючи

резонатору подовженої форми (такі, напр., українські голосні заднього ряду [o] та [y]). Звуки, утворені за участю губ, називають лабіалізованими (огубленими). Якщо губи пасивні, передня частина резонатора буде більш короткою, тому що межею резонатора стають верхні та нижні зуби. Звуки, утворені без участі губ, називають нелабіалізованими (неогубленими).

Участь м'якого піднебіння. Підіймаючись, м'яке піднебіння закриває для видихуваного повітря прохід до носової порожнини. Відповідні голосні називаються неносовими (неназальними, чистими, ротовими). Опускаючись, м'яке піднебіння відкриває повітряному струменеві вхід до носової порожнини. Голосні з носовим резонансом називають носовими (назальними). В українській мові їх немає; вони є в польській, французькій і низці інших мов.

Для деяких мов (напр., англійської, німецької, французької) важливим є протиставлення голосних за довготою – короткістю.

Поряд із простими голосними в мовах є дифтонги: англійське *go* [goʊ] «йти», північноукраїнське [д'іед] «дід». Дифтонги – це голосні складної артикуляції, які утворюють один склад і виступають як єдиний звук мовлення й одна фонема. Дифтонги бувають висхідні та спадні. У спадних дифтонгах сильним є перший елемент: англійський [oʊ] (*go*), німецькі [aʊ] (*Baum* «дерево»), [ɛɪ] (*ein* «один»). У висхідних дифтонгах сильним виступає другий елемент: іспанський [uo] (*puovo* «новий»), північноукраїнські [yo], [yi] ([нуос], [нуіс]).

4.5.3. Класифікація приголосних звуків

Класифікація приголосних базується на чотирьох основних ознаках. Це: 1) активний орган, що утворює перешкоду; 2) характер перешкоди; 3) поведінка голосових зв'язок; 4) положення м'якого піднебіння. Ураховуються й інші властивості артикуляції – напр., пасивний орган, кількість звужень (фокусів), місце проходження повітряного струменя, наявність додаткової артикуляції.

I. За дією активного органа приголосні поділяють на:

- 1) губні (лабіальні), що за пасивним органом розподілені на:
  - а) губно-губні (білабіальні) – такими, напр., є укр. [п], англ. [w];
  - б) губно-зубні (лабіодентальні) – прикладом можуть слугувати укр. [в] та [ф] (в українській мові є й губно-губний [w]);

2) язикові (лінгвальні):

а) передньоязикові:

– апикальні (від лат. *apex* – «верхівка»): активним є кінчик язика, що разом з передньою частиною спинки піднімається до верхніх зубів й альвеол (напр., англ. [t], [d]);

– дорсальні (від лат. *dorsum* – «спина»): кінчик язика опущений до нижніх зубів, а передня частина спинки наближена до верхніх зубів й альвеол (напр., укр. [т], [д]);

– какумінальні (від лат. *casumen* – «гострий кінець», «вершина»): передня частина спинки язика трохи увігнута досередини, а кінчик язика піднятий (напр., укр. [ш], [ж], [ч]);

– ретрофлексні: кінчик язика загнутий назад (напр., англ. [ʃ]).

За пасивним органом передньоязикові приголосні можна поділити на зубні, чи дентальні (напр., укр. [д], [з]), міжзубні, чи інтердентальні (кінчик язика знаходиться між верхніми й нижніми зубами – напр., англ. [ð]), альвеолярні, чи надзубні (напр., укр. [р], англ. [t̪]) і передньопіднебінні, чи постальвеолярні (напр., англ. [ʃ]);

б) середньоязикові – напр., укр. [j], іспан. [ñ]. За пасивним органом вони середньопіднебінні, чи палатальні, тому що утворюються внаслідок зближення або змикання середньої частини спинки язика з твердим (середнім) піднебінням;

в) задньоязикові – напр., укр. [г], [к], [х]. За пасивним органом вони задньопіднебінні, чи веллярні, тому що утворюються внаслідок зближення або змикання задньої частини спинки язика із заднім (м'яким) піднебінням;

3) язичкові (увулярні) – напр., франц. [ʁ]. Вони утворюються внаслідок рухів язичка або всього м'якого піднебіння; пасивним органом при цьому є корінь язика;

4) глоткові (фарингальні) – напр., укр. [ґ] у слові *гроші*. Ці звуки утворюються внаслідок стискання глотки;

5) гортанні (ларингальні) – напр., араб. [h]. Вони утворюються внаслідок змикання або зближення голосових зв'язок.

II. За способом творення шуму (за характером перешкоди) приголосні можна розподілити на:

1) зімкнені, чи проривні – перешкода створюється повним

змиканням активного органа з пасивним; прохід для повітря відкривається різко, під тиском видихуваного з легенів повітря. В артикуляції таких звуків (напр., укр. [б], [д], англ. [d], [t]) є три елементи – зімкнення (імплюзія), витримка та вибух (експлозія), що відбуваються дуже швидко, це й визначає іншу назву зімкнених – **МИГТЄВІ**;

2) **щілинні, чи фрикативні** (від лат. *fricare* «терти»), **чи спіранти** (від лат. *spiro* «дую») – активний орган не змикається з пасивним, а, наближаючись до нього, залишає щілину. Повітряний струмінь, проходячи через цю щілину, створює характерний шум (напр., укр. [з], [ш], [х]);

3) **африкати** (від лат. *affricata* – «притерта») – змикання, поступово розкриваючись, переходить у щілину; твориться немовби подвійний звук (напр., укр. [ч], [ц]);

4) **дрижачі, чи вібранти** (від лат. *vibrare* – «дрижати») – активний орган ритмічно то змикається, то розмикається з пасивним (напр., укр. [р]).

Іноді виділяють зімкнено-прохідні приголосні, під час утворення яких є одночасно й зімкнення, і прохід для повітря. Залежно від місця проходження струменя повітря їх поділяють на носові (напр., укр. [н], [м]) і бокові, чи ротові (напр., укр. [л]).

III. За роботою голосових зв'язок приголосні можна поділити на:

- 1) такі, що творяться з участю голосових зв'язок;
- 2) такі, що творяться без участі голосових зв'язок.

Ураховуючи відносну силу шумових компонентів, приголосні можна поділити на **сонорні, чи сонанти** (переважає тон – напр., укр. [м], [н], [л], [р], [j]), і **шумні**, які, зі свого боку, поділяються на **дзвінкі** (шум переважає над тоном – напр., укр. [б], [д]) і **глухі** (тон взагалі відсутній – напр., укр. [п], [т]). Але, напр., в іберійсько-кавказьких мовах є чотири ступені звучності: сонорні, дзвінкі, напівдзвінкі та глухі приголосні.

IV. Залежно від положення м'якого піднебіння розрізняють такі приголосні:

- 1) **чисті (ротові)** – при піднятому м'якому піднебінні прохід для видихуваного повітря в порожнину носа закритий, і повітря потрапляє до ротової порожнини (напр., укр. [б], [х]);
- 2) **носові** – при опущеному м'якому піднебінні прохід до

ротової порожнини для струменя повітря закритий, і повітря виходить через ніс (напр., укр. [м], [н]).

Залежно від **місця проходження струменя повітря під час артикуляції** приголосних розрізняють серединні (повітря проходить уздовж ротової порожнини – напр., укр. [в], [с], [х]) і бокові, чи латеральні (лат. *lateralis* – «боковий») приголосні (струмінь повітря проходить з боків язика – напр., укр. [л]).

Основні типи приголосних можуть модифікуватися, набуваючи специфічного забарвлення завдяки т. зв. **додатковим артикуляціям**:

1. Палаталізація (пом'якшення). Ця додаткова артикуляція полягає в підйомі середньої частини спинки язика до твердого (середнього) піднебіння, що спричиняється до підвищення характерного для звука тону й шуму. Для деяких мов, напр. української, наявне протиставлення фонем за цією ознакою: порівн., напр., укр. <т> і <т'>, <з> і <з'>. Середньоязикові середньопіднебінні звуки м'які за утворенням, це їхня основна артикуляція; вони не палаталізовані, а палатальні (напр., укр. [j]).

2. Веляризація (ствердіння) виникає внаслідок додаткового підняття задньої частини спинки язика до м'якого піднебіння, що викликає зниження тону й шуму. Ця додаткова артикуляція, напр., властива українським твердим приголосним. Задньоязикові задньопіднебінні звуки, для яких ця артикуляція є основною, називають не веляризованими, а велярними (укр. [г], [к], [х]).

3. Лабіалізація (огублення) полягає в округленні та випинанні губ, що спричиняється до зниження й ослаблення верхніх частот (напр., лат. *aqua* «вода» – [akʷa]). У багатьох мовах, напр., у деяких дагестанських, ця ознака диференціює фонему.

***

1. *Що називається артикуляційною базою мови?*
2. *Які особливості артикуляційної бази можна виділити?*
3. *Які ознаки покладені в основу артикуляційної класифікації голосних? Схарактеризуйте їх.*
4. *Що таке дифтонги? Якими вони бувають? Чим дифтонги відрізняються від дифтонгоїдів?*
5. *Назвіть дифтонги в англійських та німецьких словах. Висхідні вони чи нисхідні? **Space** «простір, відстань», **tour** «подорож, тур», **Frau** «жінка», **klein** «маленький».*

6. Що таке традиційна класифікація приголосних звуків? На які групи поділяють приголосні за кожною ознакою? Наведіть приклади.

7. Які ви знаєте додаткові артикуляції приголосних? Схарактеризуйте їх.

4.6. Акустична класифікація голосних і приголосних

З погляду акустики звуки є рухами повітря, викликаними коливаннями якого-небудь фізичного тіла, напр. голосових зв'язок.

Звуки, що викликані ритмічними, упорядкованими коливаннями, мають стійку частоту й називаються тонами.

Звуки, викликані аритмічними, неупорядкованими коливаннями і мають невизначену, мінливу частоту, називають шумами.

Голосні звуки – тонові, шумні глухі приголосні – шумові, шумні дзвінкі – шумо-тонові, сонорні – тоно-шумові.

Кожному звукові, у тому числі й звуку мовлення, властиві визначені якісні характеристики: висота, сила й тембр, а також кількісна характеристика, тобто тривалість.

Висота акустично виражена в кількості повних (подвійних) коливань, тобто герц, на секунду: чим більше герц на секунду, тим звук вище, чим менше – тим нижче.

Людина сприймає звуки від 16 до 20000 Гц. Музичні звуки, які створені відповідними інструментами або голосом, звичайно мають частоту 60 – 600 Гц.

Сила (інтенсивність) звука – це кількість енергії, що проходить за 1 с через 1 см² площі, перпендикулярної напрямку звукової хвилі. Її переважно визначають амплітудою (розмахом) коливань.

Між силою звука та його гучністю (сприйняттям цієї сили людиною) наявна складна залежність, зумовлена висотою: звуки однакової сили, але різної висоти сприймаються як звуки різної гучності. Одиниця гучності – децибел.

У мові сила звуку пов'язана з типом наголосу, що називається силовим (динамічним), при якому наголошений голосний відрізняється від ненаголошеного своєю силою.

Тембр – це результат сукупності основного тону й парціальних (часткових) тонів (обертонів; від нім. ober – «верхній»: обертони мають

більшу, ніж основний тон, частоту), тобто результат складних коливальних рухів, що дають звукову хвилю.

Фізичне тіло коливається як у цілому (що дає основний тон), так і у своїх окремих частинах. Коливання частин дають обертони, що мають частоту, кратну основному тону. Так, якщо основний тон дорівнює 50 Гц, то обертон, створений половиною коливного тіла, буде дорівнювати 100 Гц, четверта частина дасть обертон у 200 Гц і т. ін. Обертони є насамперед гармоніками основного тону (гармоніка – будь-який звук, частота якого є кратною частоті певного звука). Причому тембр звуку залежить не тільки від кількості й частот обертонів, що нашарувалися на основний тон, але й від співвідношення всіх амплітуд.

Тривалість – кількісна характеристика звука. Тривалість, тобто кількість часу, витрачена на вимову певного звука, може залежати від темпу мови. Ця т. зв. абсолютна тривалість інтересу для лінгвістики не являє. Важливою є в цьому плані відносна тривалість, що може бути фонетичною та фонологічною.

Фонетичний тип пов'язаний із низкою суто фонетичних умов. Напр., в українській мові довгота голосних залежить від наголосу: більш довгими є наголошені голосні. В інших мовах довгота голосних може залежати від інших причин: положення звука в слові перед тим чи тим приголосним, його місця в слові тощо. Якщо різниця в довготі не є постійною ознакою певних звуків, то в таких мовах не можна виділити фонем, які протиставляються за довготою – короткістю; отже, довгота звуків зумовлена тільки фонетично.

При фонологічному типі довгота й короткість звуків є їхньою постійною ознакою, тобто в мовах, що характеризуються фонологічним типом довготи, є голосні фонем, протиставлені за довготою – короткістю: чеське *rás* «пояс» і *ras* «паспорт». Довгі й короткі голосні були в праіндоєвропейській, праслов'янській, давньогрецькій, латинській та інших давніх мовах.

У 1955 р. Р. Якобсон (США), Г. Фант (Швеція) й М. Халле (США) створили акустичну класифікацію звуків, що має універсальний характер. Засновано цю класифікацію на аналізі спектру звука.

Що таке спектр звука? Якщо відкласти на графікові по горизонтальній вісі частоти, що становлять звук гармонік у герцах, а по вертикальній вісі – значення інтенсивності в децибелах, то отримаємо спектр цього звука.

При різних положеннях мовних органів порожнини, розташовані вище гортані, становлять немовби систему резонаторів, «налаштовану» відразу на кілька гармонік. Коли складний звук потрапляє в цю систему, то в ньому підсилюються частоти, що збігаються з резонансними, і послабляються всі інші. Ті тони звука, які отримали найбільшого підсилення під дією резонаторів, називають формантами. Інакше кажучи, форманти – це області підсилення енергії в спектрі звука.

Оскільки звуки мови мають тривалість (довжина в часі), їхні спектри зручно подавати з урахуванням трьох характеристик: частоти, інтенсивності й часу. На таких спектрограмах по горизонталі відкладена тривалість, по вертикалі – частота, а про інтенсивність свідчить ступінь потемніння різних ділянок спектрограми.

Усі акустичні характеристики звуків можна виявити за допомогою приладу «видима мова». Це динамічний спектрограф, який передає на папері картину спектрів, що змінюються в часі.

**Акустична класифікація звуків
(на прикладі звуків української мови)**

п/п	Ознака		Примітки
	Вокальні Усі голосні й сонорні приголосні.	Невокальні Усі шумні приголосні.	Для характеристики звука за цією ознакою важливо, чи є в його спектрі формантна структура (чітко виражене регулярне підсилення певних частотних складових).
	Консонантні Приголосні.	Неконсонантні Голосні.	Ця ознака пов'язана із загальним рівнем енергії в спектрі: у консонантних звуків рівень слабкий, у неконсонантних – високий.
	Високі Усі голосні переднього ряду, із приголосних – зубні, передньо- та середньопіднебінні.	Невисокі (низькі) Голосні непереднього ряду, із приголосних – губні, задньопіднебінні.	Цю ознаку визначають відповідно до того, у якій самій частині спектру – у межах низьких чи високих частот – переважно розташовані складові.
	Дієзні (підвищені) Голосні переднього ряду, голосні непереднього ряду в позиції між м'якими приголосними, м'які приголосні.	Недієзні Інші голосні, тверді приголосні.	Дієзність – підвищення однієї чи кількох ділянок підсилення енергії.
	Бемольні (знижені) Із голосних – огублені [o], [y]; із приголосних – ті, що сполучаються з огубленими голосними.	Небемольні Усі інші звуки.	Бемольність – зниження кількох чи всіх складових спектру.
	Перервані Усі проривні приголосні.	Неперервані (безперервні) Усі голосні та щільні приголосні.	До перерваних належать звуки, у яких початок характеризується значною витратою енергії, що потім не зростає. У неперерваних сила спочатку невелика, але поступово зростає.
	Різкі Африкати, вібранти.	Нерізкі Усі інші.	У різких звуків витрата енергії різко неоднорідна.

	<p>Дзвінкі Голосні, сонанти, дзвінкі шумні приголосні.</p>	<p>Глухі Глухі шумні приголосні.</p>	<p>Дзвінкі звуки мають у своєму спектрі найнижчу (до 300 Гц) інтенсивну складову, яка відповідає основному тону звука. Цей тон створюється коливаннями голосових зв'язок.</p>
	<p>Компактні Голосні середнього та нижнього піднесення, з приголосних – язикові піднебінні.</p>	<p>Дифузійні Голосні верхнього піднесення, із приголосних – губні та язикові зубні.</p>	<p>Компактність звука визначають відносною близькістю підсилених складових одне до одного й одночасно до центру спектра (1000 Гц); у дифузійних цього немає.</p>

***

1. Чим є звук з погляду акустики? Які звуки називаються тонами, а які – шумами?

2. Назвіть основні акустичні характеристики звуків. Дайте визначення кожної з них.

3. Хто й коли створив акустичну класифікацію звуків? На чому вона ґрунтується?

4. Чим є спектр звука?

5. Як групуються звуки при акустичній класифікації?

6. Дайте акустичну характеристику звуків таких слів української мови: *сурма, зір, плакати*.

4.7. Зміни звуків у мовленнєвому потоці

Процес утворення звуків мови – артикуляція – складається з трьох фаз:

1) приступ, чи екскурсія (від лат. *excursio* – «вибігання»), – момент, коли активний орган виходить зі стану спокою й наближується до місця артикуляції звука;

2) витримка, чи експозиція (від лат. *expositio* – «витримка»), – частка секунди, протягом якої артикулюється звук;

3) відступ, чи рекурсія (від лат. *recursio* – повернення) – момент, коли активний орган залишає місце артикуляції й повертається до стану спокою.

В ідеалі мовний потік – це послідовна зміна артикуляцій окремих звуків. Але реальна картина набагато складніша: можливе накладення

екскурсії наступного звука на рекурсію попереднього тощо. Унаслідок цього виникають різноманітні зміни звуків.

Залежно від того, чи пов'язані ці зміни із сучасними фонетичними законами певної мови чи ні, розрізняють «живі» та історичні (традиційні) чергування. «Живим» є, напр., чергування звуків [т] // [д] в українській мові: [боротися] – [бород'ба]. Прикладом історичних чергувань може слугувати чергування [г], [к], [х] // [ж], [ч], [ш] в українській мові (виникло внаслідок 1-ї палаталізації задньоязикових у праслов'янській мові): *нога* – *ніжка*, *рука* – *ручка*, *соха* – *сошка*. Історичне чергування – наслідок фонетичних законів, наявних у певній мові раніше (чи в мові-джерелі).

Зміни звуків не завжди зумовлені фонетичними причинами; у цьому плані розрізняють фонетичні та нефонетичні зміни. Приклад нефонетичних змін – перехід [о], [е] в [і] в запозичених українською мовою словах *дрит*, *колір*, *папір*, *табір*, *якір* тощо за аналогією до споконвічних слів *кінь*, *піч* і под., де перехід [о], [е] в [і] в нових закритих складах (після занепаду редукованих голосних, XIV–XVI ст.) був фонетично закономірним.

Залежно від того, чи зумовлені фонетичні зміни позицією (місцем) звука в слові чи впливом сусідніх звуків, розрізняють позиційні та комбінаторні зміни.

4.7.1. Позиційні зміни

Позиційні зміни пов'язані з місцем звука в слові й ґрунтуються на принципі економії мовних зусиль: на деяких ділянках мовного ланцюга мовний апарат працює «на повну силу», а на інших – «упівсили». У таких позиціях артикуляція нечітка.

1. Редукція (від лат. *reducere* – «приводити в певний стан») **голосних**. Це послаблення артикуляції голосного, що веде до кількісно-якісних змін у ньому. Редукції підлягають ненаголошені голосні в мовах із сильним динамічним наголосом, тобто там, де є значні розходження в силі та тривалості вимови наголошених і ненаголошених голосних. Прикладом може слугувати англійська мова (порівн. *and* [ænd – ənd], *at* [æt – ət], *can* [kæn – kən]), у якій, зокрема, на місці [e] в ненаголошеному складі вимовляється [i] (*rocket*), а на місці [a] [o] [u] – [ə] (*data* ['deɪtə], *album*, *common*). Меншою мірою редукція ненаголошених голосних притаманна німецькій мові (ідеться про кінцеві склади в таких словах, як *Oda* «ода», *Radar* «радар», *Oder* «Одер»; кінцеві голосні в таких словах дуже схожі (у

літературній мові й у частині діалектів) або ідентичні (у деяких діалектах)).

Типи редукції:

а) **кількісна**: змінюється сила й тривалість артикуляції, проте тембр голосного зберігається (напр., український голосний [у] підлягає тільки кількісній редукції, порівн. *дуб* – *дубок* – *дубовик*);

б) **якісна** (кількісно-якісна): ненаголошені голосні підлягають не тільки кількісним, а й якісним змінам (змінюються деякі фонетичні ознаки – див. наведені вище приклади з англійської та німецької мов: *rocket, data, album, common, Radar* тощо).

2. Оглушення дзвінких приголосних наприкінці слова. Голосові зв'язки «не дотягують» до кінця артикуляції: напр., нім. *der Tag* [ta:k] – *die Tage* [g], укр. діал. *дуб* [дуп] – *дуби* [б]. Цей процес можна спостерігати в німецькій, турецькій та інших мовах, але він не відбувається, напр., в англійській, французькій, українській (у багатьох говорах і в літературній мові), іспанській.

3. Леніція (лат. *lenis* – «слабкий») – послаблення приголосних. Так, в іспанській мові приголосні [b], [d] на початку слова вимовляються як проривні, а в середині – як щілинні.

4.7.2. Комбінаторні зміни

Комбінаторні зміни зумовлені взаємодією конкретних звуків.

1. Асиміляція (від лат. *assimilatio* – «уподібнення») – це уподібнення одного звука до іншого внаслідок впливу звуків один на одного. В основі асиміляції також лежить принцип економії мовних зусиль: ми прагнемо уникнути різкої зміни артикуляцій, яка неминуча, якщо звуки дуже відрізняються один від одного (напр., укр. *для* – [д'л'а]).

Типи асиміляції:

а) за характером взаємодії звуків:

- між голосними (напр., укр. *багатий, хазяїн*);
- між приголосними (напр., укр. *безсмертний* → бе[сс]мертний);

б) за результатами (ступенем):

• часткова – таке уподібнення, під час якого звуки наближуються за однією чи кількома артикуляційними ознаками, але не стають однаковими (напр., укр. *боротьба* → боро[д'б']а – асиміляція за дзвінкістю);

• повна – звуки, які взаємодіють, стають однаковими (напр., укр. *життя, сіллю*);

в) за напрямком дії:

- прогресивна – попередній звук впливає на наступний (напр., укр. *молоддю*);

- регресивна – наступний звук впливає на попередній (напр., укр. *нігті* → [н'іхт'і] – асиміляція за глухістю);

г) за розташуванням контактних звуків:

- контактна (напр., укр. *молотьба* → *моло[д'б]а*);

- неконтактна, чи дистантна, дистанційна (напр., укр. *багатий*).

Особливим видом неконтактної асиміляції між голосними є т. зв. **сингармонізм** (від гр. *syn* – «разом» і *harmonia* – «зв'язок, співзвуччя»), властивий тюркським, фінно-угорським, тунгусо-маньчжурським і деяким іншими мовам. Так, у турецькій мові в одному слові не можуть траплятися водночас голосні переднього й непереднього ряду, і голосний суфікса змінюється залежно від кореневого голосного: тур. *taş* «камінь» – *taşlar* «каміння» (-lar- – суфікс множини), але *ev* «будинок» – *evler* «будинки».

2. Дисиміляція (від лат. *dissimilatio* – «розподібнення») – це розподібнення двох однакових чи досить близьких за характером звуків. Умова виникнення дисиміляції – труднощі вимови таких звуків (напр., укр. *красший* → *крашший* → *кра[шч]ий*, орфогр. *кращий*).

Типи дисиміляції:

а) за характером взаємодії звуків:

- між голосними (напр., укр. [ізіум] з тур. [üzüm]);

- між приголосними (напр., укр. *вузший* → *вужший* → *вужчий*);

а) за напрямком дії:

- прогресивна (напр., укр. *вузший* → *вужший* → *вужчий*);

- регресивна (напр., укр. *кѣто* → *хто*);

б) за місцем розташування взаємодії звуків:

- контактна (напр., укр. *кѣто* → *хто*);

- неконтактна (напр., укр. *сьребро* → *срібло*).

3. Акомодация (від лат. *accomodatio* – «пристосування»). Це процес, що відбувається між голосними та приголосними й полягає в пристосуванні артикуляції одного звука до характеру творення іншого (напр., у українському слові *наш* голосний [а] одержує носовий призвук, тому що екскурсія [а] накладається на рекурсію [н]; усі приголосні лабіалізуються перед огубленими голосними [о], [у]: *доля*, *туман*). Акомодация може бути прогресивною та регресивною.

4. Вторинні фонетичні процеси (відбуваються на базі первинних).

А. Поява додаткових (зайвих) звуків, не виправданих етимологічно, але зумовлених прагненням до полегшення вимови:

а) **протеза** (від гр. *prothesis* – «стояти попереду») – на початку слова (напр., укр. *вісім* < *осьмь*);

б) **епентеза** (від гр. *epenthesis* – «вставка») – у середині слова (напр., укр. *строк* < *срок*).

Б. Випадання звуків:

а) **апокопа** (гр. *arokorē* – «усічення») – відпадання кінцевого ненаголошеного голосного, що спричиняє усічення слова (напр., укр. *тако* → *так*, *четвергъ* → *четвер*);

б) **синкопа** (гр. *synkorē* – «скорочення») – випадання звука або групи звуків усередині слова (напр., укр. *тільки* < *толико*);

в) **дієреза** (від гр. *diairesis* – розрив, поділ) – викидання звука, що пояснюється зручністю вимови (напр., *поздно* > *пізно*);

г) **гаплогія** (від гр. *haplos* – простий + *logos* – поняття, учення) – випадання одного з двох однакових або дуже близьких складів чи звуків (напр., укр. *трагікомедія* < *трагікокомедія*).

В. Метатеза (від гр. *metathesis* – «перестановка»), **або перестановка звуків (складів)** у складі слова (напр., нім. *Futteral* < укр. *футляр*, укр. *медвідь* < *ведмідь*).

Г. Злиття звуків – два звуки зливаються в один, який поєднує ознаки вихідних звуків (напр., укр. *навчаю*[ц'а] < *навчаються*).

Д. Заміни звуків:

а) **субституція** (лат. *substitutio* – «підстановка») – заміщення одного звука іншим під час взаємодії різних мов, мови й діалекту або діалектів, коли в мові (діалекті) немає відповідного звука мови-джерела (напр., в українському слові *герцог*, що запозичене з намецького *Herzog*, німецький фрикативний [h] замінено українським фрикативним гортанним [г]);

б) **гіперизм** – помилкова заміна звука для уникнення уявної субституції (напр., укр. просторіч. **фіст** < **хвіст**).

***

1. Що таке артикуляція? Схарактеризуйте її фази.

2. Унаслідок чого виникають зміни звуків у мовленнєвому потоці?

3. Що таке «живі» й історичні чергування, фонетичні та нефонетичні зміни?

4. Що таке позиційні зміни? На чому вони ґрунтуються?
5. Назвіть види позиційних змін, розкажіть про кожний з них, наведіть приклади.
6. Що таке комбінаторні зміни? Чим вони зумовлені?
7. Назвіть і докладно схарактеризуйте комбінаторні зміни, наведіть приклади.
8. Розкажіть про вторинні фонетичні процеси.
9. Назвіть комбінаторні зміни: **берізка, молотьба, вісім, строк, серце, зшити.**

4.8. Склад. Наголос. Інтонація

4.8.1. Склад

Потік мовлення розпадається на мінімальні одиниці – **склади**.

Питання складу та складоподілу здавна цікавили лінгвістів. Стару теорію, що склад визначається наявністю голосного звука (тобто скільки голосних, стільки й складів), що була в давніх греків та індійців, змінили потім теорія **мускульної напруги**, а також **експіраторна** та **сонорна** теорії. В артикуляційному аспекті склад характеризується в межах теорії **мускульної напруги** й **експіраторної** теорії.

Теорія мускульної напруги визначає склад через різну мускульну напругу під час артикуляції. Цю теорію запропонував в 1929 р. французький лінгвіст М. Граммон.

Відповідно до цієї теорії, потік мовлення характеризується послідовними посиленнями та послабленнями звукового ряду. Частина мовного потоку, що починається посиленням і закінчується послабленням, називається складом. У його вершині (центрі) є звук, який називається складотворчим (чи складовим); він може бути продовжений. Перед ним можливі нескладотворчі (нескладові) звуки (один чи кілька), напр., *dé-re-vo, шкó-ла*. Після складової фонемі може йти нескладотворчий звук або низка таких звуків, що становлять ланцюжок, який безупинно послаблюється, їх також називають нескладотворчими, напр., *збір, ритм*.

Визначаючи складоподіл, важливо враховувати різну вимову приголосних за силою мускульної напруги. 1-й тип – це сильнопочаткові приголосні, при яких напруга, сильна спочатку, потім поступово послаблюється, напр. *вус, біб*. 2-й тип – сильнокінцеві, при яких приголосний починається зі слабкою напругою, яка збільшується на кінець

звучання; сильнокінцеві утворюють початок складу, напр., *ввіз*. 3-й тип – двовершинні, які становлять сполучення сильнопочаткового із сильнокінцевим при послабленні сили напруги між ними; межа складу проходить усередині їх під час найбільшого послаблення, напр. *ván-na, víl-la*. Двовершинні приголосні характерні для італійської мови, напр. *sette*, де складоподіл проходить у середині *tt* так, що приголосний немовби поділяється і сприймається як подвійний: сильнопочаткова його частина відходить до попереднього складу, а сильнокінцева – до наступного.

За **експіраторною теорією**, заснованою на диференціації видиху й представленою переважно в працях німецьких лінгвістів кінця XIX ст., у мовному акті струмінь повітря виходить не плавно, а рухається поштовхами; кожному поштовху відповідає склад. Межею складу є момент найслабкішого видихування. Експіраторну теорію в розгорнутому вигляді представив Р. Стетсон (1951 р.), який уважав, що склад – це експіраторний поштовх. Навколо цього твердження розігралася суперечка, тому що експериментальні дослідження показують, що кількість складів не обов'язково збігається з кількістю поштовхів.

В акустичному аспекті склад характеризується з погляду **сонорної теорії**. Ще наприкінці XIX ст. Е. Сіверс і деякі інші вчені поєднували дихальний принцип і «звуковий», вважаючи, що в принципі склади поєднуються дихальним поштовхом, однак вершину складу утворює тільки звук, який має певну звучність. Коли ж обидва звуки мають однакову звучність, то вирішальну роль відіграє сила видихування.

Сонорна теорія була розвинена данським лінгвістом О. Єсперсенем, який визначав склад як сполучення більш звучного (сонорного) елемента з менш звучним. Ця теорія отримала значного поширення й багато прихильників-лінгвістів.

О. Єсперсен побудував шкалу звучності, починаючи від звуків менш звучних ([п], [т], [к]) до максимально звучного [а]. Між ними розташовані в певному порядку й усі інші звуки мови, які утворюють 7 груп:

1. глухі: а) проривні;
                      б) щілинні;
2. дзвінки: а) проривні;
                      б) щілинні;
3. сонанти: а) носові;
                      б) бокові;
4. дрижачі;

5. голосні високого піднесення;
6. голосні середнього піднесення;
7. голосні низького піднесення.

У середині цих груп є підгрупи, що також поділяються за принципом сонорності – більшої чи меншої.

Поділ на склади залежить не від абсолютної, а від відносної сонорності сусідніх звуків: скільки вершин сонорності – стільки складів. Вершиною складу може бути не тільки голосний, але й сонант; усе залежить від співвідносності сонорності звуків у мовному ланцюжку.

Теорія відносної сонорності має деякі недоліки: у мовному потоці можуть траплятися два голосних однакового ступеня сонорності, які можна вимовити як у два склади, так і в один склад, тоді як за сонорною теорією тут тільки одна вершина складу. Сонорна теорія не порушує питання про складоподіл. О. Єсперсен розумів недоліки сонорної теорії, тому він звернувся до фактора відносної сили звука, а не до відносної звучності. Якщо залучити цей фактор, то два звуки однакової сонорності, які стоять поруч, але різні за силою, можуть бути сприйняті як два різних склади, а не як один.

У питанні про складоподіл О. Єсперсен дав два типи приєднання приголосного до голосного: сильне примикання (якщо приголосний починається в момент сильного звучання голосного, то маємо сильне примикання, і склад виходить закритим, напр., в українській мові під час вимови подвійних приголосних, а також у німецькій мові після коротких голосних) і слабке примикання (якщо приголосний починається в момент послаблення голосного, склад буде відкритим, напр., в українській мові під час вимови простого приголосного між голосними, а також у німецькій мові після довгих голосних).

Отже, сонорна теорія в чистому вигляді не порушує всіх питань, пов'язаних зі складом.

К. Л. Пайк, Х. Хоген та інші лінгвісти приділяють значну увагу складові не тільки з фонетичного боку, але й з боку фонологічного, тобто функціонального.

Оскільки будь-який мовний акт має як артикуляційний, так й акустичний аспект (крім фонологічного), то склад слід розглядати фонетично з цих двох поглядів. Тому комплексна артикуляційно-акустична характеристика складу вважається найбільш повною. У цьому плані багато лінгвістів характеризують склад з позицій сонорної та

експіраторної теорії: склад – це звук або сполучення звуків різної звучності, які вимовляються (вимовлені) одним поштовхом видихуваного повітря.

4.8.2. Наголос

Наголос – це виділення одного зі складів у межах слова (чи слова в складі мовленнєвого такту – синтагми, або синтагми в складі фрази) різними фонетичними засобами (посиленням голосу, підвищенням тону в сполученні зі збільшенням тривалості, інтенсивності, звучності).

- *А. Наголос у фонетичному аспекті розрізняють:*

1) **за силою видиху**. Наголос силовий (динамічний, експіраторний, видихувальний), напр., в українській мові;

2) **за висотою тону** (рухом голосового тону). Наголос музичний (мелодійний, тонічний, тоновий), напр., у китайській, корейській, японській мовах; у поєднанні з експіраторним посиленням – змішаний, чи музично-видихальний – у шведській та норвезькій мовах, у менш помітній формі – в сербській, хорватській та литовській мовах;

3) **за довготою звука**. Наголос кількісний (квантитативний, довготний), напр., у новогрецькій мові.

- *Б. Наголос у морфологічному аспекті розрізняють:*

1) **за прикріпленістю до визначеного складу в слові**. Наголос постійний (стійкий, фіксований), напр., у мовах чеській, угорській, фінській, естонській, латиській на першому складі; у французькій мові й у більшій частині тюркських – на останньому складі; у польській мові – на передостанньому складі. Наголос вільний (різномісний), напр., в українській мові;

2) **за можливістю переходу з одного складу на інший**. Наголос нерухомий (зберігається на тому самому складі, тобто збігається з постійним). Наголос рухомий (може переходити в слові з одного складу на інший), напр., в українській мові;

3) **за наявністю додаткового наголосу**. Наголос головний (основний). Власне наголос, що виконує свою безпосередню функцію виділення одного зі складів у межах слова. Наголос другорядний (більш слабкий наголос, наявний поряд з основним у багатоскладових, утворених з двох і більше основ слова).

- В. Наголос у різних одиницях мови розрізняють: наголос складовий, пов'язаний зі зміною сили звуку або рухом тону всередині складотворчої частини складу (наголос рівний, низхідно-висхідний і висхідно-низхідний); наголос словесний – виділення фонетичними засобами одного зі складів у двоскладовому або багатоскладовому слові; наголос тактовий (синтагматичний) – виділення у вимові слова в межах мовного такту (синтагми).

- Г. В аспекті інтелектуального й емоційного змісту висловлення розрізняють: наголос логічний (виділення у вимові будь-якого слова для підсилення його значенневого навантаження); наголос емфатичний (виділення у вимові будь-якого слова для посилення його виразності в реченні).

4.8.3. Інтонація

Інтонація – ритміко-мелодійний бік мовлення, що слугує в реченні засобом вираження синтаксичних значень та емоційно-експресивного забарвлення. Складовими елементами інтонації є:

1. **Мелодика мовлення**, здійснювана підвищенням та зниженням голосу у фразі, напр., вимова розповідного та питального речення.

2. **Ритм мовлення**, тобто чергування наголошених та ненаголошених, довгих і коротких складів (мова прози та поезії).

3. **Інтенсивність мовлення**, тобто сила або слабкість вимови, пов'язані з посиленням чи поослабленням видихування (промова на площі чи в кімнатній обстановці).

4. **Темп мовлення**, напр., швидкість або повільність протікання мовлення в часі й паузи між мовленнєвими відрізками (мовлення уповільнене та мовлення скоромовкою).

5. **Тембр мовлення**, тобто звукове забарвлення, яке додає мовленню тих чи тих емоційно-експресивних відтінків (тембр «веселий», «грайливий», «похмурий»).

Інтонація є істотною ознакою речення, одним із засобів вираження його граматичної оформленості (інтонація закінчена, незакінчена), модальності, цілеспрямованості (інтонація повідомлення, питання, спонування), вираження синтаксичних відносин між частинами речення (інтонації перерахування, зіставлення, пояснення; інтонація клична,

інтонація впровадження), указівки на емоційне забарвлення (інтонація оклична).

***

1. Що таке склад? Які теорії складу ви знаєте? У чому їхня суть?

2. Поділіть подані слова на склади, урахувавши можливі варіанти: *солов'ї, дзеркальце, яблуня, галка, армія, старший, авто, сестра, верба, дешевше, берізка, Десна, етюд, єнот, листок*. Дайте характеристику складів.

3. Що таке наголос? Які види наголосу ви знаєте? Схарактеризуйте їх.

4. Поставте наголоси, урахувавши можливість побічного наголосу: *давньоболгарський, мікрорадіохвилі, молодогораматичний*.

5. Прочитайте кожне речення з різною інтонацією: *Працівники зібрались на виробничу нараду. Ви придбали квиток на виставу. Завтра наша група писатиме контрольну роботу зі вступу до мовознавства.*

4.9. Фонема

Як відзначалося (4.2), під час вивчення звукових одиниць у лінгвістичному аспекті оперують не поняттям звука, а поняттям фонемі. Учення про фонему створив Я. Бодуен де Куртене. Він першим звернув увагу на протиріччя між великою кількістю звуків мовлення та малою кількістю «звуків мови», відображуваних на письмі буквами алфавіту. У фонемі Я. Бодуен де Куртене й побачив мінімальну одиницю мови, що розрізняє звукові оболонки слів (порівн. укр. <бал> – <бар>, <бар> – <пар>, <дам> – <там> тощо. За Я. Бодуеном де Куртене, звуки мови можуть бути об'єднані у звукотипи, а ці звукотипи й є фонемами. Фонема реалізується у звуках мовлення, які виступають як її варіанти (алофони, відтінки). Так, в українських словах *дам* і *думка* фонема <д> представлена нелабіалізованим (дам) і лабіалізованим (думка) варіантами.

Сучасні фонологи визначають фонему як мінімальну звукову одиницю мови, що є елементом звукової оболонки морфем та слів і сприяє їхньому розрізненню.

Фонемі виконують такі функції:

1) **конститутивну** (від лат. *constituere* – «складати, створювати») – фонема виступає як одиниця, з яких складаються морфемі й слова;

2) **дистинктивну** (від лат. *distinguere* – «розрізняти, розпізнавати») – фонемі розрізняють звукові оболонки морфем і слів (напр., укр. бал – бар: <л> – <р>);

3) **ідентифікаційну** (від лат. *identificare* – «ототожнювати»), чи перцептивну (від лат. *percipio* – «збирати, пізнавати») – функцію доведення до сприйняття – зведення звуків, що представляють фонему в мові, до звукотипу.

У 50-і рр. ХХ ст. експериментальне дослідження, яке провели Р. Якобсон і його співробітники, довело, що в усіх мовах світу в основі фонем лежать 12 пар розпізнавальних фонемних ознак. Сюди належать: голосний – приголосний, глухий – дзвінкий, твердий – м'який, носовий – ротовий, проривний – щільний, передній – непередній тощо. Кожна мова використовує лише частину цих ознак. Фонему можна представити як низку таких диференційних ознак.

У сучасній фонології загальноприйнятим є твердження про те, що фонемі властиві **диференційні** (від лат. *differentia* – «розбіжність, розходження»), або розрізнявальні, та **інтегральні** (від лат. *intēger* – «цілий, недоторканий») ознаки.

Диференційні ознаки – такі, завдяки яким фонемі розрізняються (напр., для французьких голосних назальність – диференційна ознака, що розрізняє <е> та <е>, <а> та <а>, <о> та <о>).

Загальні ознаки, які не можна використовувати для розрізнення фонем, називаються інтегральними. Так, для української фонемі <ч> твердість – інтегральна ознака, тому що в українській мові відсутня парна м'яка фонема.

В основі парадигматичних відношень між фонемами лежать фонологічні **опозиції** (лат. *oppositio* – «протиставлення»), тобто протиставлення фонем за диференційними ознаками. Прикладом опозиції може слугувати протиставлення в українській мові <п> – <б> за глухістю/дзвінкістю і <б> – <б'> за твердістю/м'якістю.

Кілька опозицій, у яких протиставлення відбувається за загальною ознакою, утворюють **кореляцію** (лат. *correlatio* – «співвідношення»): напр., укр. <п> – <б>, <ф> – <в>, <т> – <д>, <с> – <з>, <ш> – <ж>, <х> – <г> та ін. (кореляція за глухістю/дзвінкістю).

Конкретні реалізації фонем залежать від її місця в слові й від фонем, які її оточують: а) основний варіант – найбільш типове вираження фонем, у ньому чітко представлені її диференційні ознаки; виявляється там, де особливості вимови мінімально впливають на реалізацію фонем. Напр., укр. <а> – [а] – голосний середнього ряду, низького піднесення, нелабіалізований; б) фонетично зумовлені варіанти та варіації (позиційні й комбінаторні).

Розподіл фонем за вимовними позиціями називають дистрибуцією (від лат. *distributio* «поширення»). Методика дистрибуції дозволяє встановлювати фонем, їхні варіанти й індивідуальні особливості вимови. При цьому виникають 3 можливості:

1) контрольні звуки трапляються в тому самому оточенні й не змінюють значення слова (напр., нормативний український [p] і [p] гаркавий); ці розходження несуттєві для мови;

2) контрольні звуки трапляються в тому самому оточенні, розрізняючи звукові оболонки слів; це різні фонем (порівн. укр. *бий – пий, балка – палка* і т. ін.);

3) контрольні звуки не трапляються в тому самому оточенні; це варіанти тієї самої фонем (порівн. укр. <там>, <том>, де фіксуємо нелабіалізований і лабіалізований варіанти фонем <т>); такий випадок називається додатковою дистрибуцією.

***

1. Дайте визначення фонем. Як співвідносяться фонема та звук?

2. Хто започаткував вчення про фонему?

3. Назвіть й схарактеризуйте функції фонем.

4. Які ознаки фонем є диференційними, а які – інтегральними?

Наведіть приклади.

5. Хто з лінгвістів першим став розглядати фонему як низку диференційних ознак?

6. Що таке фонологічні опозиції та кореляції?

7. Від чого залежать конкретні реалізації фонем?

8. Що таке дистрибуція? Для чого використовують методику дистрибуції? Які можливості при цьому виникають?

9. Порівняйте подані пари слів: тин – тінь, лин – лінь, раса – рясa, радь – ряд, ліз – лізь. Чим вони різняться? Що дає підставу говорити тут про кореляцію? За якою ознакою?

5. ЛЕКСИКОЛОГІЯ. ФРАЗЕОЛОГІЯ. ЛЕКСИКОГРАФІЯ

5.1. Лексикологія як розділ мовознавства

Лексикологія (гр. *lexikos* «словниковий» + *logos* «слово, учення») – розділ лінгвістики, що вивчає словниковий склад мови, тобто лексику.

Аспектами вивчення слова в лексикології є:

- семантична структура слова;
- семантична структура всієї лексики; зовнішні смислові зв'язки слова з іншими словами;
- склад лексики з погляду її походження;
- склад лексики з погляду сфери її вживання;
- склад лексики з погляду її активного та пасивного запасу;
- склад лексики з погляду стилістичного розподілу.

У широкому трактуванні до лексикології додають і фразеологію – учення про стійкі (фразеологічні) сполучення слів.

Для більш повного й глибокого описання лексики та фразеології використовуються відомості з інших розділів лінгвістики: семасіології (гр. *sēmaia* «позначення» + *logos* «слово, учення») – науки про значення словникових одиниць; етимології (гр. *etymon* «істина» + *logos* «слово, учення») – науки про походження слів і фразеологізмів; ономасіології (гр. *onoma* «ім'я» + *logos* «слово, учення») – науки про номінацію, тобто називання; лексикографії (гр. *lexikon* «словник» + *graphō* «пишу», «описую») – прикладної дисципліни, що займається питаннями складання й вивчення словників, та ін.

Основними завданнями лексикології та фразеології є:

- семасіологічна характеристика слів і зворотів (тобто виявлення внутрішньої організації типів значень і аналіз різного роду системних зв'язків);
- визначення лексичних і фразеологічних одиниць, а також їхніх розрізняювальних ознак;
- опис фразеологічних одиниць у зіставленні зі словом та вільним словосполученням;
- аналіз закономірностей відношень слів і зворотів з іншими словами і т. ін.

***

1. Що таке лексикологія?

2. Назвіть аспекти вивчення слова в лексикології.
3. Визначте основні завдання лексикології та фразеології.

5.2. Слово як основна одиниця мови

Основний елемент лексичної системи мови – слово – центральна відтворювана одиниця мови. Визначення слова, його відмежування, з одного боку, від морфеми, а з іншого – від словосполучення й речення – важлива лінгвістична проблема.

Мовну одиницю передусім визначають за її функцією. Основна функція слова – номінативна, що виявляється в здатності слова називати явища дійсності. Номінативну функцію виконують самостійні слова. З граматичного погляду це іменники, прикметники, числівники, дієслова, прислівники, слова категорії стану та займенники. У займенників, що посідають серед інших самостійних слів особливе місце, номінативна функція має особливий характер: вони є власне не позначеннями, а лише їхніми вказівними заміниками. Але не всі слова виконують номінативну функцію. Службові слова позбавлені номінативних значень, бо виконують граматичні функції. Номінативних значень не мають і вигуки, які нерозчленовано виражають емоційні реакції на довкілля.

Отже, в лексичному складі мови виділяють ядро – слова, що виконують номінативну функцію, та периферію – слова, що виконують інші функції.

Слово визначають із фонетичного, структурного, семантичного, морфологічного, синтаксичного й семантичного боків; ці критерії слід розглядати в комплексі. Виходячи з цього, слово кваліфікують як одиницю найменування, що характеризується цільнооформленістю (фонетичною й граматичною) та ідіоматичністю².

У лінгвістиці вживаються також терміни *лексема* та *лекса*. *Лексема* – це слово, що розглядають у сукупності всіх його граматичних форм і значень; подане поняття використовують для позначення мовної одиниці, бо вона є лексичним інваріантом (сукупністю всіх форм і значень). Проте в мовленні лексема реалізується в конкретній граматичній формі й конкретному значенні. Цю мовленнєву реалізацію називають *лексою*.

***

---

² Ідіоматичність – довільний зв'язок звукокомплексу з певним значенням.

1. *Що таке слово?*
2. *Схарактеризуйте критерії визначення слова як мовної одиниці.*
3. *Розкрийте значення термінів лексема та лекса.*

5.3. Лексика як система

Взаємодія різних значень усередині одного слова та його відношення з іншими словами надзвичайно різноманітні. У цілому вони утворюють складну лексичну систему, багаторівневий характер якої може бути розглянутий у такій послідовності:

1) у межах одного слова – розкриття його значення (або значень), зв'язок різних значень між собою (полісемія) та розрив цього зв'язку (омонімія, паронімія);

2) у межах словникового складу – описання різних типів семантичного зв'язку слів (синонімія, антонімія, за спільністю походження, сфери вживання, функціонально-стильової віднесеності, експресивно-стилістичної ролі і т. ін.), тобто виявлення їхніх парадигматичних, синтагматичних і дериваційних³ відношень;

3) у межах загальномовної системи – установлення залежності семантичної структури слова від формально-граматичних ознак, фонетичних змін та інших власне лінгвістичних чинників, т. зв. паралінгвістичних (гр. *para* «біля, навколо, при»), що супроводжують мовленнєве спілкування (напр., міміки, жестів, інтонації і т. ін.) та екстралінгвістичних (тобто надмовних або позамовних).

Кожен з мовних рівнів – це мікросистема, у якій функціонують певні одиниці; кожному рівню притаманна своя структура, особливі зв'язки між окремими елементами. Як такий елемент слово має індивідуальне лексичне значення, яке співвідноситься з поняттям⁴, що відбиває елементи дійсності, які вже пізнані або пізнаються.

На відміну від кількості елементів інших мовних рівнів кількість елементів лексичної системи практично не можна підрахувати (порівн. відносно визначену й вираховану кількість фонем, граматичних форм і

---

³ Деривація (лат. *derivatio* «відведення») – утворення нових слів за допомогою афіксів або безафіксальним способом.

⁴ Поняття – думка, що закріплює у свідомості людини суттєві ознаки окремих явищ, предметів дійсності.

т. ін.).

Лексика (слово) у своїх значеннях більше, ніж одиниці інших рівнів, звертається до позалінгвістичної дійсності. На відміну від граматичного, лексичне значення характеризується більшою конкретністю.

Лексичний склад є динамічним, змінним. Дуже рухомими насамперед є межі між певними шарами лексики (лексика активна та пасивна, перехід слів з розмовного до книжних стилів та ін.).

Постійно змінюється кількість лексичних одиниць: деякі слова виходять з ужитку, лексичний склад постійно поповнюється за рахунок утворення нових слів і запозичень з інших мов, що робить практично неможливим визначення точної кількості лексем.

***

1. *Розкрийте системний характер лексики.*
2. *У чому полягає специфіка лексичної системи?*

5.4. Лексичне значення слова. Типи лексичних значень

Під час визначення лексичного значення слід ураховувати таке:

- слово у своєму значенні співвідноситься з позалінгвістичною дійсністю, відбитою в слові;
- світ, який пізнає людина, перетворюючись у її свідомості, відображається в поняттях, що відтворюють суттєві ознаки предметів; отже, певною мірою поняття відбивається в лексичному значенні⁵.
- лексичне значення слова не може функціонувати ізольовано; воно пов'язане з іншими лексичними значеннями і певною мірою залежить від лексичної системи мови.
- є така розрізнявальна ознака, яка дозволяє вичленити саме це лексичне значення з низки подібних.

Лексичне значення слова – це його предметно-речовий зміст, який оформлено за законами граматики певної мови та який є елементом загальної семантичної системи словника цієї мови.

Виділяють такі типи лексичних значень слова:

---

⁵ Проте не можна ототожнювати поняття й лексичне значення, тому що поняття – категорія філософська, воно може бути науковим і побутовим; не всі слова позначають поняття, слово може бути багатозначним і, відповідно, передавати кілька понять, різні слова можуть називати те саме поняття.

1. **За способом номінації**, тобто за характером зв'язку значення слова з предметом об'єктивної дійсності:

- прями – безпосередньо співвіднесені з поняттям або певними його ознаками, безпосередньо спрямовані на предмет (явище, дію, якість та ін.): *дерев'яний* «зроблений із дерева»;
- переносні – зумовлені виникненням порівнянь, асоціацій, що об'єднують один предмет з іншим: *злий вітер*.

Переносні значення можна розділити на значення зі згаслою образністю, коли ми не відчуваємо переносності значення (*ручка дверей*) і переносно-образні значення, коли переносність значення чітко усвідомлюється (*сонце посміхається*).

2. **За ступенем семантичної вмотивованості:**

- непохідні (невмотивовані, первинні): *зелений (колір)*;
- похідні (тобто вмотивовані первинним, вихідним значенням, вторинні; можуть бути як прямими, так і переносними): *зелений «молодий», залізний «зроблений із заліза»*;

3. **За змогою лексичної сполучуваності**, або залежно від синтагматичних відношень між словами:

- вільні;
- зв'язані.

Якщо сполучуваність виявляється досить широкою, то такі значення називають вільними. Це, напр., значення слів *казка, ковдра, береза: казка нова, цікава, коротка, улюблена, відома* і т. ін.; *ковдра тепла, велика, картата, м'яка, пухнаста* і т. ін.; *береза біла, молода, висока, тонка* і т. ін.

Однак «свобода» лексичної сполучуваності подібних слів є відносною: вона обмежується предметно-логічними відношеннями слів у мові (тобто сумісністю чи несумісністю понять, отже, й слів, що їх називають). Так, слово *нога* не можна поєднати зі словами *весела, глибока, філософська*⁶.

Зв'язаними називаються значення таких слів, лексична сполучуваність яких обмежується не тільки предметно-логічними відношеннями, а й власне мовними. Серед зв'язаних значень виділяють фразеологічно зв'язані, синтаксично зумовлені та конструктивно обмежені.

---

⁶ Є точка зору, згідно з якою наявність у мові вільно-номінативних значень повністю заперечується. При цьому виділяють три основні типи «контекстуально зв'язаних значень»: лексично зв'язані, синтаксично зв'язані та фразеологічно зв'язані.

Фразеологічно зв'язаним є таке значення, що реалізується тільки в умовах певних сполучень слова з вузько обмеженим, стійким колом лексичних одиниць – у т. зв. фразеологічних сполученнях. Так, укр. *білий* реалізує значення «який виділяється чимсь незвичайним» тільки в словосполученні *біла ворона*.

Синтаксично зумовленим є таке переносне значення, яке з'являється в слова під час виконання нетипової для нього функції в реченні. Напр., слово *орел* реалізує значення «смілива, горда, волелюбна людина», виконуючи в реченні функції присудка: *Цей юнак – справжній орел*.

Конструктивно обмеженими є значення, що реалізуються тільки в умовах певної синтаксичної конструкції. Напр., конструктивно зумовленим є одне зі значень слів *століття*, *тисячоліття* – «найбільш важливе в низці подібних явищ, подія століття, тисячоліття». Конструкція, у якій воно реалізується – залежне слово, що стоїть у родовому відмінку однини, в іменниковому словосполученні (*знахідка століття*).

4. За характером виконуваних функцій:

- денотативні⁷ (власне номінативні), у яких переважно не відбиваються додаткові ознаки: *будинок*, *їжа*, *зустріти*, *життя* та ін.;
- конотативні⁸ (експресивно-синонімічні) – такі значення, у яких основною є конотативна (емоційно-оцінна) ознака (такі слова майже завжди можна замінити емоційно нейтральними, тобто власне номінативними: укр. *цвенькати*, *благочестивий* тощо).

***

1. *Що таке лексичне значення слова?*

2. *Які типи лексичних значень слова можна виділити?*

Схарактеризуйте їх. Наведіть свої приклади.

5.5. Багатозначні слова. Омоніми. Пароніми

Слова можуть мати як одне, так і кілька лексичних значень. Слова, що мають кілька лексичних значень, називають однозначними, або

⁷ Денотат (від лат. *denotatum* «позначене») – предмет або явище довкілля, з якими співвідноситься дана мовна одиниця.

⁸ Конотація (від лат. *connoto* «маю додаткове значення») – додаткові семантичні або стилістичні відтінки, що накладаються на основне значення слова й слугують для вираження емоційно-експресивного забарвлення, надаючи висловленню відтінків урочистості, невимушеності і т. ін.

моносемічними (від гр. *monos* «один» + *sēma* «знак»). Слова, що мають кілька лексичних значень, називають багатозначними, або полісемічними (від гр. *poly* «багато» + *sēma* «знак»). При цьому всі значення слова так чи так пов'язані між собою та утворюють складну семантичну єдність – семантичну структуру слова.

Багатозначності слово набуває не відразу: нові значення з'являються в процесі функціонування слова в мовленні, потім стають фактами мови, тобто входять у лексичну систему. Іноді при цьому первісне (пряме) значення слова стає менш уживаним або взагалі зникає з активного словника, а вторинні (переносні) значення стають основними. Лінгвісти виділяють такі основні види переносу лексичних значень:

1. Метафоричний (гр. *metaphora* «перенесення») – перенесення найменувань за схожістю певних ознак (місця розташування, зовнішніх ознак, смаку та ін.); воно відбувається внаслідок схожих образних асоціацій між предметом, що вже має назву, і новим, який треба назвати: *ніс (людини) – ніс (човна), яблуко (плід) – яблуко (очне)*.

Метафоричне значення не тільки виступає засобом оцінки, але й виконує номінативну функцію, визначаючи й називаючи нове поняття старим, знайомим словом.

Іноді спостерігається метафоричне перенесення найменувань, закріплених за предметами неживої природи, на якості, дії, притаманні живим істотам: *кипить вода – кипить натовп, колючий чагарник – колюча людина*.

Нерідкими є випадки, коли ті чи ті ознаки, дії істот стають основою для найменувань неістот: *зла людина – злий вітер, виє звір – виє завірюха* (т. зв. персоніфікація, уособлення).

Як різновид метафори можна розглядати й вторинні найменування, що виникають унаслідок схожості виконуваних ними функцій: напр., *перо (гусяче) – перо (металеве)* – інструменти для письма.

2. Метонімічний (гр. *metonymia* «перейменування») – перенесення найменувань за суміжністю: з матеріалу на вироби з нього (напр., *срібло* – метал і те, що з нього виготовлено), з емоційного стану на його причину (напр., *жах* – відчуття та страшна подія), з посудини, вмістилища, приміщення на його вміст або об'єм умісту (напр., *склянка* – посудина, з якої п'ють, і відповідний об'єм рідини або сипучих мас) та ін.

Різновидом метонімії є синекдоха (гр. *synekdochē* «співвіднесення,

спів розуміння») – перенесення значення з одного явища на інше за ознакою кількісного відношення між ними: вживання назви частини замість назви цілого (напр., *рука* «впливова особа»), назви цілого замість назви частини (напр., *Америка* замість *США*), родової назви замість видової (напр., *світло* замість *сонце*), видової назви замість родової (напр., *Бережи копійку*, тобто *гроші*), однини замість множини (напр., *Студент зараз не той пішов*), множини замість однини (напр., *Ми люди бідні* (у ситуації, коли хтось говорить особисто про себе, тобто про одну особу)), визначеного числа замість невизначеного (напр., *Двадцять разів я тобі про це говорив*).

Омоніми (гр. *homos* «однаковий» + *onoma* «ім'я») – це слова, однакові за матеріальною оболонкою, але різні за значенням. Розрізняють мовні (лексичні) та мовленнєві омоніми.

Лексичними омонімами називають різні за значенням слова, що збігаються в написанні, вимові й граматичному оформленні, напр.: *коса* «заплетене волосся» – *коса* «сільськогосподарське знаряддя» – *коса* «обмілина».

Розрізняють два типи лексичних омонімів: повні й неповні (часткові). До повних омонімів належать слова однієї частини мови, у яких збігається вся система граматичних форм, напр., укр. *коса*. До неповних належать слова тієї ж самої частини мови, у яких збігається не вся система форм, напр.: їдиш *der schtern* «зірка» – *di schtern* «зірки» / *der schtern* «лоб» – *di schterns* «лоби» (форми однини збігаються в усіх відмінках, форми множини розрізняються).

Омоніми, що є непохідними словами, називають простими, напр.: *двір* «господарча ділянка» – *двір* «оточення монарха». Омоніми, що утворилися внаслідок словотвору, називають похідними, напр.: *бігун* (спортсмен) – *бігун* (полюс) – *бігун* (камінь для розтирання зерна).

Омофони (гр. *homos* «однаковий» + *phōnē* «голос, звук») – слова, що однаково вимовляються (їх також називають фонетичними омонімами), напр.: укр. *кленок* (зменшувальна форма від *клен*) – *клинок* (зменшувальна форма від *клин*); *біль* і *білль*; польськ. *Bóg* («Бог») – *Bug* («Буг») – *buk* («бук») – вимовляється [бук]; *kod* («код») – *kot* («кіт») – вимовляється [кот].

Омографи (гр. *homos* «однаковий» + *graphō* «пишу») – слова, однакові за написанням, але різні за вимовою (їх також називають графічними омоніміми), напр.: укр. *атлас* «збірник географічних,

історичних та інших карт» – *атлас* «шовкова або напівшовкова тканина, блискуча і гладенька з лиця».

Омоформи (гр. *homos* «однаковий» + лат. *forma* «форма») – слова однієї або різних частин мови, що збігаються у звучанні й написанні в деяких граматичних формах (їх також називають граматичними омонімами), напр.: *гола* (іменник «гол» у родовому відмінку однини) / *гола* (прикметник «голий» у формі жіночого роду однини).

Омоніми виникають різними шляхами: унаслідок семантичного розщеплення, розпаду полісемії (*колоти* «подрібнювати» / *колоти* «торкатися чимось гострим, спричиняючи біль», «уїдливо говорити»), завдяки словотвору (*лезгін-к-а* – від *лезгін* / *лезгін-к-а* – танець), унаслідок збігу звучання, написання й повного або часткового збігу формозміни власномовного й запозиченого слів (*линь* «вид канату» – з голандської / *линь* «вид риби»), завдяки тому, що два або більше слів, запозичених з різних мов (нерідко й у різні часи) або з однієї мови, за певних фонетичних причин збігалися за формою (*ліра* «музичний інструмент» / *ліра* «грошова одиниця»), унаслідок фонетичного збігу етимологічно різних власномовних слів (*риць* «біг коня» / *риць* «хижак із родини котячих»).

Пароніми (від гр. *para* «біля, повз» + *опута* «ім'я») – спільнокореневі слова, близькі за звучанням, але різні за значенням або такі, що частково збігаються у своєму значенні: *абонент* – *абонемент*, *стильовий* – *стилістичний* і т. ін.

***

1. *Що таке полісемія?*
2. *Схарактеризуйте різні види переносу лексичних значень. Наведіть свої приклади.*
3. *Визначте види переносу лексичних значень: золоте сонце, чиста душа, блискавка «застібка», з'їсти цілу тарілку.*
4. *Які види омонімів ви знаєте? Наведіть приклади.*
5. *Назвіть шляхи виникнення омонімів.*
6. *Визначте типи омонімів: укр. **за́мок** – **замо́к**; ідиш **der schtern** (множ. **di schtern**) «зірка» – **der schtern** (множ. **di schterns**) «лоб».*
7. *Що таке пароніми? Наведіть свої приклади.*
8. *Користуючись відповідними словниками, поясніть різницю в значенні та вживанні поданих пар слів: укр. **сусідній** – **сусідський**, значення – **значущість**.*

5.6. Синоніми. Антоніми

Лексичні **синоніми** (від гр. *synonymos* «однойменний») – близькі або тотожні за значенням слова, які по-різному називають те саме поняття, але відрізняються одне від одного або відтінками значення, або стилістичним забарвленням, або водночас двома цими ознаками.

Виділяють такі типи лексичних синонімів:

□ семантичні (ідеографічні, поняттєві) синоніми; позначаючи те саме явище дійсності, вони виділяють у ньому різні його сторони й тому відрізняються один від одного відтінками свого значення: *боязкий, несміливий, нерішучий*;

□ стилістичні синоніми; позначаючи те саме явище дійсності, вони відрізняються один від одного стилістичною віднесеністю. Стилiстичні синоніми також різняться змістовною виразністю й емоційним забарвленням: *будівельник / зодчий* (книжне);

□ семантико-стилістичні синоніми, що об'єднують властивості двох попередніх типів. Вони розрізняються й відтінками значень, і стилістичною віднесеністю, і емоційним забарвленням: *говорити* (нейтральне слово) / *базікати* «говорити багато про щось незначне» (просторічне, знижене).

Серед лексичних синонімів виділяються слова, що повністю збігаються за значенням і вживанням, з можливими розбіжностями у сполучуваності, напр.: *мовознавство – лінгвістика*. Це так звані абсолютні синоніми, або лексичні дублети.

Синоніми можуть об'єднуватися в синонімічні ряди. У кожному з таких рядів виділяється домінанта (лат. *dominans, dominantis* «панівний») – слово-носій головного значення, що підпорядковує собі всі додаткові смислові й стилістичні відтінки значення, висловлювані іншими членами ряду (напр.: *швидкий – бистрий, скорий, прудкий, хуткий, шпаркий, моторний, меткий*).

Контекстуальні синоніми – слова, що зближуються за своїм значенням в умовах контексту, напр.: *пуста, неприязна оселя*.

Антоніми (гр. *anti* «проти» + *onoma* «ім'я») – слова, що мають протилежні значення (напр.: *гарячий – холодний, перемога – поразка, сюди – туди, під – над*). Основа антонімії – наявність у значенні слова якісної ознаки, яка може зростати або зменшуватися й доходити до протилежної.

Багатозначність слів зумовлює наявність у певних слів не одного, а кількох антонімів, напр.: *низький будинок – високий будинок / низький*

вчинок – благородний вчинок, глибоке озеро – мілке озеро / глибокі знання – поверхові знання.

Антоніми можуть бути різнокореневими та спільнокореневими, напр.: *старий – молодий / старий – нестарий.*

Антонімічні значення можуть розвиватися в межах одного слова: напр., слово *напевно* має значення «обов'язково» та «можливо». Це явище називають *енантіосемією* (гр. *enantios* «протилежний» + *sema* «знак»).

Контекстуальні антоніми – це слова, що набувають протилежного значення в певному контексті, напр.: *Ласкою* всього досягнеш, а *криком та лайкою* нічого не візьмеш (І. Котляревський). Тут ми бачимо контекстуальні антоніми: загальномовним антонімом до слова *ласка* виступає *суворість*, до слова *крик* – *мовчанка*, а до слова *лайка* – *похвала*.

***

1. *Що таке синоніми?*
2. *Які види синонімів ви знаєте? Наведіть свої приклади.*
3. *Що таке синонімічні ряди? Яке слово такого ряду називається домінантою?*
4. *До поданих слів доберіть синоніми, урахувавши явище полісемії; складіть словосполучення: **молодий, сухий, вологий.***
5. *Визначте типи синонімів: **кохати – любити, їсти – точити, милий – приємний.***
6. *Користуючись відповідними словниками, складіть синонімічні ряди з домінантами **гарний та сміливий**; складіть словосполучення з кожним словом цих рядів.*
7. *У словосполученнях замініть прикметники відповідними синонімами: **чисте небо, чиста вода, чистий одяг, чисте повітря, чистий комірець.***
8. *Що таке антоніми?*
9. *Які типи антонімів ви знаєте? Наведіть свої приклади.*
10. *Визначте типи антонімів: **старий – нестарий, старий – молодий, позичити «дати в борг» – позичити «взяти в борг».***
11. *До поданих слів доберіть антоніми, урахувавши явище полісемії; складіть словосполучення: **глибокий, повний, білий, кришталевий.***
12. *Доберіть до виділених слів антоніми: **пасивна людина, злі очі, шкідливий вплив, пізня година, галаслива дитина, вологий***

вітер, похмурий ранок, давня ворожнеча, великий песиміст, невпинний регрес, сповільнювати кроки, починає темніти, згортати вітрила.

5.7. Лексика з погляду сфери її вживання

У лексиці національної (загальнонародної) мови можна виділити загальнонародні слова, тобто слова необмеженого вживання, і лексику обмеженого вживання, до якої належить діалектна, спеціальна й жаргонно-арготична лексика.

Діалектна лексика (діалектизми) – слова, уживання яких обмежене певною територією, напр.: *отець* «батько», *пательня* «сковорода».

Спеціальна лексика містить у своєму складі слова й вислови, що вживають групи людей, об'єднаних за видом занять, діяльності, тобто професійною спільністю. У ній виділяються два основні шари – професійно-термінологічна й власне професійна лексика.

Термін (лат. *terminus* «межа, межовий знак») – слово або словосполучення, що точно позначає певне поняття, яке застосовують у науці, техніці, мистецтві. Терміни звичайно однозначні, експресія їм не властива. Є терміни загальноповживані (напр.: *портрет, свідомість, термометр*) і вузькоспеціальні (напр.: *фонема, авізо, ангоб*).

До власне професійної лексики належать т. зв. професіоналізми, які відрізняються від термінів тим, що термін – це офіційна, узаконена в певній науці, галузі господарства назва певного поняття, а професіоналізм – напівофіційне слово, поширене (частіше в розмовній мові) серед представників певної професії, спеціальності, але таке, що не є науковим позначенням поняття, напр.: укр. *шапка* «заголовок великим шрифтом, тематично спільний для кількох статей у газеті, журналі», *шпальта* «ряд коротких рядків у газеті, журналі і т. ін., розташованих один під одним так, що вони становлять вертикальну смугу на сторінці» (з мови журналістів).

Жаргон (франц. *jargon*) – сукупність особливостей розмовного мовлення людей, що належать до певної соціальної групи (напр., студентський жаргон).

Якщо діалекти характеризуються не тільки специфічною лексикою, але й особливостями в галузі словотвору й граматики, то жаргони граматичних відмінностей не мають.

Жаргонізми – слова й звороти, що входять до складу певного

жаргону, напр.: *стипуха* «стипендія», *хвіст* «академічна заборгованість» (з мови студентів).

Професійні жаргонізми – слова, які з іншими значеннями входять до складу загальнонародної лексики, напр.: *вікно* «вільний урок» (з мови вчителів).

Арго (франц. *argot* «жаргон») можна розглядати як різновид жаргону; це сукупність особливостей мовлення групи людей, які з певних причин хочуть зробити його незрозумілим для інших (напр., арго карних злочинців).

Арготизми – слова й звороти, що входять до складу арго, напр.: *мокрушник* «небезпечний злочинець, убивця», *лягавий* «поліцейський, міліціонер» (з мови карних злочинців).

***

1. *Які слова називають загальноповсякденними?*
2. *Що таке лексика обмеженого вживання? На які види її поділяють?*
3. *Схарактеризуйте різні види, шари й групи слів обмеженого вживання. Наведіть приклади.*

5.8. Фразеологія

Фразеологія (від гр. *phrasis* «вислів» + *logos* «слово», «учення») – розділ мовознавства, який вивчає фразеологічний склад мови в його сучасному стані й історичному розвитку; сукупність фразеологізмів певної мови; сукупність характерних засобів вираження, що притаманні певній соціальній групі, певному автору або літературно-публіцистичному напрямку.

Предметом фразеології як розділу мовознавства є дослідження категоріальних ознак фразеологізмів, на ґрунті яких виділяються основні ознаки фразеологічності й вирішується питання про сутність фразеологізмів як особливих одиниць мови; а також виявлення закономірностей функціонування фразеологізмів у мові й процесів їх утворення. Фразеологія вивчає специфіку фразеологізмів як знаків вторинного утворення, особливості їхньої знакової функції та значення, властивості структурно-семантичної стійкості й відтворюваності, ознаки лексичних компонентів фразеологізмів, їхній звуковий склад,

морфологічну й синтаксичну будову, характер зовнішніх лексико-синтаксичних зв'язків і форми реалізації в мовленнєвій діяльності, а також експресивно-стилістичні ознаки фразеологізмів, їхні системні зв'язки з іншими одиницями фразеологічного складу й із словами. Фразеологія розробляє принципи виділення фразеологічних одиниць, методи їх вивчення, класифікацію й фразеографію – опис у словниках.

Фразеологія внутрішньо пов'язана з лексикологією, синтаксисом і частково зі словотвором; на відміну від цих розділів мовознавства, базовим для фразеології є поняття фразеологічної одиниці (фразеологізму) й фразеологічної підсистеми мови.

Фразеологізм, фразеологічна одиниця – спільна назва семантично зв'язаних сполучень слів, які відтворюються в мові в соціально закріпленому за ними стійкому співвідношенні смислового змісту й певного лексико-граматичного складу.

Поняття **фразеологічної одиниці** визначають на основі ознак структурно-семантичної **стійкості**, тобто постійного співвідношення певного значення сполучення слів з певним лексико-граматичним способом вираження, що є наслідком переосмислення всього сполучення або окремих його компонентів, і **відтворюваності** – у нормативно закріпленому діапазоні варіантності й граматичних видозмін.

Структурно-семантичні властивості фразеологізмів, що розрізняють їхні типи, формуються звичайно в процесі переосмислення вихідних сполучень слів у цілому або хоч би одного з лексичних компонентів сполучення. У першому випадку утворюються фразеологізми, які мають властивості ідіоматичності. Для них характерним є злитне значення, неподільне на значення їхніх лексичних компонентів: *дивитися крізь пальці*, *відлягло від серця*, *курям на сміх*. У другому – у переосмислюваному слові формується фразеологічно зв'язане значення, яке спроможне реалізуватися тільки в сполученні з певним словом чи з обмеженим колом слів, що спричиняється до утворення стійких словесних комплексів, яким властиве аналітичне (розчленоване) значення: *золота молодь*, *раб моди*, *дійти висновку*.

Серед фразеологізмів із злитним значенням розрізняють **фразеологічні зрощення**, значення яких сприймаються як абсолютно невмотивовані в сучасній лексичній системі мови: *розводити антимонії*, *дати драла*, *точити лясси*, й **фразеологічні єдності**, у значенні яких можна виділити смисл, вмотивований значеннями слів-компонентів у їхньому

звичайному вживанні: *тягти лямку, закинути вудку, мілко плавати*. Усі фразеологізми-ідіоми, які належать до цих двох розрядів, характеризуються специфічними властивостями. Лексичні компоненти фразеологізмів-ідіом відіграють роль матеріальних експонентів знака, яким притаманна спільна знакова функція. Значенням фразеологізмів-ідіом властива цілісна спрямованість на позначувану дійсність. Будучи лексично опосередкованим, значення фразеологізмів-ідіом завжди багатше за смисловими відтінками, ніж лексичне значення, і тому якісно відрізняється від нього. При різнооформленості фразеологізмам-ідіомам властиве єдине граматичне значення, співвідносе з певними частинами мови; вони виступають як один член речення і вступають у зв'язок з іншими словами як неподільне ціле. Слова-компоненти фразеологізмів-ідіом позбавлені окремого лексичного, граматичного й словотвірного значення, тому не входять до синонімічних, антонімічних зв'язків зі словами в їхньому звичайному вживанні; формозміна лексичного складу й перетворення синтаксичної будови фразеологізмів-ідіом у процесі побудови речення допустимі в межах норми, яка фіксує відтворюваність таких фразеологізмів у певному лексико-граматичному складі й синтаксичній будові.

У структурі фразеологізмів-ідіом здебільшого виділяють константні (постійні) і змінні елементи. Константні елементи утворюють основу тотожності одиниці, змінні елементи створюють можливість варіювання. Варіантність фразеологізмів-ідіом виражається у видозміні елементів, співвідносних з одиницями різних рівнів: лексико-семантичного: *впасти з місяця / з неба, триматися на волосині / на нитці* (порівн. також стилістичні варіанти: *лізти / перти на рожон, звернути голову / башку*); синтаксичного: *падати до ніг / падати в ноги*; морфологічного: *пальці / пальчики облизеш*, а також у зміні кількості лексичних компонентів, які не порушують тотожності одиниці (*розрубати гордіїв вузол – розрубати вузол*). На основі відзначених властивостей і відмінних ознак фразеологізм-ідіома визначається як готова одиниця мови, функціонально співвідносна зі словом.

Фразеологізми, які характеризуються аналітичним значенням, становлять особливий тип структурно-семантичних одиниць фразеологічного складу – **фразеологічні сполучення слів**. За характером значення, яке складається зі значень слів-компонентів у цьому їхньому зв'язку, фразеологічні сполучення співвідносні з вільними сполученнями

слів, від яких вони відрізняються наявністю в їхньому складі слів з фразеологічно зв'язаним значенням. Специфічною ознакою слів з фразеологічно зв'язаним значенням є відсутність у них самостійної знакової функції: при семантичній відокремленості таких значень слів вони здатні позначати позамовні об'єкти тільки в сполученні з іншими словами, які виступають як номінативно опорні компоненти цих сполучень слів (порівн. *кидати каміння, кидати в ящик, кидати до тюрми* або *чорний костюм, чорний хліб, чорний ринок*). Ця їхня властивість виявляється залежно від вибору слів з фразеологічно зв'язаними значеннями від семантично ключових слів у процесі будови лексико-граматичного складу речення. Обмеження у виборі фіксуються нормою, яка закріплює сполучуваність слів у їхніх фразеологічно зв'язаних значеннях з певними словами: одним словом, рядом слів або декількома рядами, напр.: *син стевів (гір), глибока старість (осінь, зима)*, а сполучення в цілому характеризуються обмеженнями в зміні їхньої лексико-граматичної будови. Слова з фразеологічно зв'язаними значеннями виступають як константні елементи фразеологічних сполучень, вони вступають у синонімічні, антонімічні й предметно-семантичні зв'язки тільки разом із семантично ключовими для них словами. За характером співвідношення з позначуваною дійсністю розрізняють номінативно-цілісні та номінативно-розчленовані значення фразеологічних сполучень слів. У складі перших слова з фразеологічно зв'язаними значеннями виконують функцію, аналогічну функції словотвірних морфем (порівн. *син гір – горець, зав'язати знайомство – познайомитись*), у складі других вони повністю зберігають лексичне значення (*гробове мовчання, кодекс моралі*). Для багатьох полісемічних слів є характерною фразеологічна зв'язаність деяких їхніх значень, навколо яких групуються фразеологічні сполучення слів.

До фразеологічного складу певних мов часто входять як власномовні звороти, так і запозичені, зокрема й кальки та напівкальки. У структурі фразеологізму часто зберігаються слова, що вийшли з активного вжитку, застарілі форми слів і синтаксичні конструкції (*нічтоже сумняшеся, притча во язицех*).

Більшості фразеологізмів властиві експресивно-образні значення й емоційно-оцінювальні ознаки. Фразеологізми вживаються в різних стильових сферах мови, але найбільш властиві вони розмовно-побутовому мовленню.

Різниця між семантичними й структурними властивостями фразеологізмів пов'язана з розчленованим або нерозчленованим засобом позначення дійсності, з їхньою номінативною або комунікативною функцією, з особливостями їхньої лексико-граматичного складу й із виконуваною ними синтаксичною роллю. Ці відмінності створюють різноманіття структурно-семантичних типів і видів одиниць фразеологічного складу мови, до якого відносять іноді прислів'я, приказки, крилаті вислови й мовленнєві штампи на основі ознак їхньої стійкості й відтворюваності.

Поняття системності фразеологічного складу відображає наявність упорядкованих зв'язків і відношень між фразеологізмами та взаємозв'язку одиниць фразеологічного складу з загальномовною системою значущих одиниць. Розробка проблеми системності фразеологічного складу пов'язана з описанням фразеологізмів як структурно-семантичних одиниць мови, з вивченням типів їхніх значень, полісемії, омонімії, варіантності, з виявом граматичних класів фразеологізмів і з розкриттям їхніх синтаксичних функцій. У завдання системного вивчення фразеологічного складу входить опис міжфразеологічної й лексико-фразеологічної синонімії, антонімії, тематичних груп, функціонально-стилістичної диференціації фразеологізмів, а також виявлення закономірностей фразеотворення й фразеологічної деривації – утворення нових значень фразеологізмів.

Фразеологічний склад мови класифікують за різними критеріями: структурно-семантичними, граматичними, функціонально-стилістичними. При цьому провідним у фразеології є структурно-семантичний принцип класифікації, який побудований на критеріях семантичного злиття або аналітичності значення фразеологізмів. Системно-класифікаційний аспект описання фразеологічного складу нерозривно пов'язаний з проблемою обсягу й меж фразеологізму. До широкого обсягу входять усі сполучення, яким властиві ознаки стійкості й відтворюваності. Вузкий склад обмежується фразеологізмами-ідіомами, функціонально співвідносними зі словом як номінативною одиницею мови.

Предметом історичної фразеології є вивчення первинних форм і значень фразеологізмів, визначення їхніх джерел за всіма доступними пам'ятками, виявлення сфер їхнього уживання й закономірностей утворення, а також установлення обсягу фразеологічного складу в ту або ту історичну добу розвитку мови.

Фразеологія як самостійна лінгвістична дисципліна виникла в середині ХХ ст.

***

1. *Що таке фразеологія?*
2. *Схарактеризуйте предмет фразеології як розділу мовознавства.*
3. *Що таке фразеологізм? Наведіть приклади фразеологічних одиниць.*
4. *Поясніть значення фразеологізмів, складіть з ними речення: укр. **пекти раки, собаку з'їсти.***
5. *Подані звороти замініть словами, що мають те саме значення: **вивести на чисту воду, водити за ніс, від горшка два вершка, втратити свідомість, замилювати очі, зарубати на носі, муляти очі, ні за що ні про що, ні світ ні зоря, ні в тин ні в ворота, хоч греблю гати, хоч око вийми, хоч мак сій, скипіти гнівом, як оселедців у бочці, ні в сих ні в тих, як риба у воді.***
6. *Доведіть, що фразеологічний склад певної мови є системою.*
7. *Які типи фразеологізмів виділяють з точки зору семантичної злитності компонентів? Схарактеризуйте кожен з цих типів.*
8. *Визначте типи фразеологізмів за ступенем семантичної злитності компонентів: укр. **бити байдики, п'ятами накивати, біла ворона.***
9. *До поданих зворотів доберіть фразеологічні синоніми: укр. **намилили шию, зарубати на носі.***

5.9. Етимологія

Етимологія (гр. etymologia, від etymon – «істина» й logos – «слово, учення») – 1) розділ мовознавства, що вивчає походження слів; 2) сукупність методів дослідження, спрямованих на розкриття походження слова, а також сам результат цього розкриття; 3) походження слова. У мовознавстві ХІХ ст. термін *етимологія* вживався також у значенні «граматика».

Предметом етимології як розділу мовознавства є вивчення джерел і процесу формування словникового складу мови та реконструкція словникового складу мови дописемного періоду. У лексиці кожної мови є значний фонд слів, зв'язок форми яких зі значенням незрозумілий носіям мови, тому що структура слова не підлягає поясненню на основі наявних у мові моделей утворення слів. Історичні зміни слів приховують первинну форму й значення слова, а знакова природа слова визначає складність реконструкції первинної мотивації, тобто зв'язку первинної форми і значення слова. Метою етимологічного аналізу слова є визначення того, коли, у якій мові, за якою словотвірною моделлю, на ґрунті якого мовного матеріалу, у якій формі та з яким значенням виникло слово, а також які історичні зміни його первинної форми та значення зумовили форму та значення, відомі дослідникам. Реконструкція первинної форми, значення слова і є предметом етимологічного аналізу.

Етимологія виникла в античній Греції (Платон, діалог «Кратил»). Антиісторичність і довільність тлумачень зближують цей етап в історії етимології з так званою «народною етимологією» – етимологізацією слів на підставі їх зовнішньої подібності. Осмислення, аналогічне народній етимології, свідомо застосовується в тому чи тому вигляді в мові поезії, де воно послуговує одним із виразних засобів. Принципи античної етимології зберігалися й у середні віки.

Наукова етимологія виникла одночасно з порівняльно-історичним мовознавством. Установлення звукових відповідностей індоєвропейських мов і відповідності фонетичних законів, що лежать в основі порівняльно-історичного мовознавства, стало наслідком порівняння лексем цих мов і розробки гіпотези про їхнє споріднення, тобто наслідком етимологічних операцій. Так само фонетичні й інші закони й закономірності стали методологічним фундаментом для етимології.

Перший теоретичний виклад етимології як науки належать А. Ф. Потту (1833–1836). Важливими етапами історії етимології є визнання значимості діалектів й оволодіння методами лінгвістичної географії (Ж. Жильєрон); дослідження специфіки змін значень й аналіз лексики за семантичними полями (Й. Трир); увага до зв'язку семантики з реаліями (напрямок «Слова й речі», що висунув принципи вивчення лексики у зв'язку з культурою й історією народу (Г. Шухардт та ін.)); звертання до історичних змін, які пережили первинна форма і значення слова, тобто до історії слова (етимологія як біографія слова на протипагу тлумаченню

етимології як походження слова (Г. Шухардт, Ж. Жильєрон). Розвиток етимології у ХХ ст. відзначений застосуванням структурних принципів в етимологічних дослідженнях (аналіз лексики за групами – семантичними, кореневими, афіксальними, лексико-граматичними, урахування різних принципів організації систем – опозиції, асоціації тощо (Е. Бенвеніст, Р. Якобсон, О. Мельничук); прагненням до реконструкції вихідних слів (а не тільки коренів); увагою до нерегулярних мовних змін, особливо актуальним для етимології внаслідок індивідуальності історії кожного слова (В. Махек, Ш. Ондруш та ін. представники чехословацької етимологічної школи), розробкою проблем взаємозв'язку етимології й ін. галузей мовознавства, особливо порівняльної граматики, а також орієнтацією етимологічних досліджень на граматичні проблеми (Я. Малкієл, Ф. Славський); поглибленням соціологічного аспекту етимологічних досліджень, тобто зв'язку лексики з історією суспільства, його духовної й матеріальної культури (Е. Бенвеніст, В. Абаєв). Друга половина ХХ ст. характеризується розширенням етимологічних досліджень, оволодінням новими методичними принципами й новими лексичними матеріалами, що виявилось у створенні численних етимологічних словників. Важливим етапом у розвитку етимології як науки стало укладання етимологічних словників слов'янських мов, орієнтованих на реконструкцію й етимологізацію праслов'янського лексичного фонду. Ці словники стали основою для виникнення лексикології й лексикографії праслов'янської мови. Наведемо приклад:

Гринджоли (вимовляється г) «прості сани; низькі й широкі сани; маленькі дитячі санки», *гринджолята* «маленькі санки», [*дранджолі, дранджолята, кринджолі*] «тс.», *гринжоло* (XVII ст.), *триніолі, гринчоло* (XVIII ст.); – п. [*grynżoły, gryndże, grenżoły, gręndzioly, hrendżały*] «низькі, прості сани для соломи» (з укр.); – очевидно, походить від рум. *gringioară*, зменшувальної форми від *grîndă* «балка; жердина» [Етимологічний словник української мови. Київ, 1982. Т. 1. С. 596].

Етимології властивий комплексний характер методів дослідження. Сутність процедури етимологічного аналізу полягає в генетичному ототожненні розглянутого слова чи його основи з іншим словом або його основою як з вихідною, утворювальною, а також ототожнення інших структурних елементів слова з історично відомими структурними елементами й реконструкція первинної форми та значення слова з первинною мотивацією; неодмінним етапом етимологічного аналізу є

зняття нашарувань пізніших історичних змін. Основою етимологічної методики є порівняльно-історичний метод дослідження різних одиниць мови, що спирається на закони фонетичних змін, морфонологічні закономірності, закономірності морфологічних змін тощо. Залежно від характеру історичних змін, пережитих словом, і його співвідношення з потенційними спорідненими лексемами в деяких випадках етимологічного аналізу домінантного значення набуває аналіз різних структурних елементів або значення слова.

Необхідним робочим прийомом в етимології є реконструкція форми й значення, що історично передує засвідченим, тобто відновлення на основі засвідчених лексем їхніх вихідних, первинних форм і значень. Часовий інтервал між зафіксованим словом і реконструкцією може бути різним; різними є і хронологічні характеристики реконструкцій для різних лексем, різних мов (багато слів – результат словотвору ХХ ст.). Наявність цього інтервалу робить результати етимологічного аналізу гіпотетичними навіть за найчіткішого дотримання всіх вимог методики, але гіпотетичність, що зближує етимологію з багатьма історичними дисциплінами, не зменшує пізнавальної значимості її досягнень.

Будь-яка мова контактує з іншими мовами, і в процесі контактів у її словник потрапляють запозичення (але бувають рідкісні винятки типу ісландської мови, носії якої, ізолюючись, свідомо перешкоджають проникненню іншомовних елементів для збереження своєї самобутності). З максимальною легкістю запозичується термінологія – позначення тих реалій, які раніше не були відомі, – але можливі запозичення й у будь-яких інших шарах лексики.

Припускати, що певне слово є запозиченням, можна тоді, коли воно має структуру, нехарактерну для споконвічних слів цієї мови (або виявляє нерегулярні відповідності зі словами близькоспоріднених мов, що унеможлиблює реконструкцію праформи).

Етимологія тісно пов'язана з діалектологією: діалектні дані важливі для порушення питання про походження багатьох слів літературної мови. Діалекти зберігають багато давніх лексем, утрачених у літературній мові.

Етимологія має велике значення для розвитку історичної лексикології й для порівняльно-історичної граматики, для якої етимологія відіграє роль основи й джерела нових матеріалів, що підтверджують уже встановлені закономірності й виявляють невивчені явища історії мови. Оскільки етимології доступні хронологічні рівні, недосяжні для писемної

історії, вона служить, поряд з археологією, важливим інструментом вивчення історії людського суспільства.

Найважливішою метою етимологічного дослідження є виявлення **етимона** (гр. *etymon*) (первісного значення й форми слова). До етимонів звичайно звертаються різні етимологічні словники й словники іноземних слів.

***

1. *Дайте визначення етимології.*
2. *Що є предметом етимології?*
3. *Коли виникла етимологія як наука?*
4. *Які методи використовують під час етимологічних досліджень?*
5. *Поясніть значення терміна **етимон**.*

5.10. Лексикографія

Лексикографія (від лат. *lexikos* «словник» + *grapho* «пишу») – розділ мовознавства, що займається теоретичними проблемами укладання словників, збиранням, упорядкуванням та описанням словникового матеріалу.

Як науково-прикладний розділ мовознавчої науки лексикографія тісно пов'язана з усіма іншими розділами, передусім – з лексикологією.

Залежно від лексичного матеріалу, способу його опрацювання й призначення розрізняють енциклопедичні словники і словники загальнономовні (філологічні).

Енциклопедичні словники тлумачать не слова, а позначені словами поняття, дають відомості про історичних осіб, діячів науки, культури, пояснюють факти, явища з найрізноманітніших галузей життя – науки, мистецтва, виробництва, економіки, політики, релігії, права. В енциклопедичному словнику охоплено лише іменники. Статті супроводжуються ілюстраціями (малюнками, таблицями, діаграмами).

До енциклопедичних словників належать усі термінологічні словники – енциклопедії, біографічні словники. Такими, напр., є «Шевченківський словник», «Словник іншомовних слів», «Українська літературна енциклопедія» та ін.

Завданням лінгвістичного словника є пояснення слова (його значення як лексичної одиниці, походження, написання, літературної вимови тощо).

Загальномовні (філологічні) словники можуть бути одномовні й двомовні (рідше багатомовні).

Фіксовані в словниках слова, що утворюють словникові статті, подано з певними позначками (наголос), довідками (лексикологічного чи граматичного характеру), ілюстраціями.

За розташуванням слів словники поділяють на алфавітні й галузеві. Різновидом алфавітних словників є так звані зворотні (інверсійні) словники, у яких слова подано в алфавітному порядку кінцевих літер слів. У гніздових словниках зафіксовано гнізда споріднених слів за алфавітним порядком первинного слова й усіх похідних у кожній словниковій статті.

Оскільки слово як основний об'єкт опису можна розглядати в багатьох аспектах (семантичному, структурному, стилістичному та ін.), то відповідно до характеру опису загальномовні словники поділяються на різні типи й види.

У тлумачному словнику трактують значення слова. Такий словник відбиває словниковий склад мови на певному етапі її розвитку. Крім тлумачення значень, стисло подано довідки правописного, граматичного й стилістичного характеру, наведено типові поєднання слова з іншими словами.

Найкращим тлумачним словником сучасної української літературної мови є «Словник української мови» в 11 томах (1970–1980).

Перекладні словники бувають дво-, тримовними (і більше): «Українсько-англійський словник» та ін.

Орфографічні словники є довідниками з написання слів.

Орфоепічні словники подають відомості про вимову слів та їх наголошування.

Історичні словники містять слова і звороти з давніх писемних пам'яток з перекладом цих слів на сучасну мову.

Етимологічні словники дають характеристику найдавнішого звукового складу слова, тлумачать походження й зміну значень слів на основі порівняння зі словами спільного кореня споріднених мов.

Словники омонімів реєструють і пояснюють значення слів, однакових за звучанням (написанням), але різних за значенням.

Фразеологічні словники пояснюють значення фразеологізмів (одномовні), подають фразеологічні відповідники з мови перекладу (двомовні).

Словники мови письменників фіксують слова та звороти з художніх текстів у тих значеннях, які використали майстри слова.

Перші словники мали синкретичний характер. Вони були одночасно свого роду енциклопедичними довідниками. Безпосередніми попередниками словників є глоси (пояснення значень деяких слів на полях і в текстах давніх рукописних книжок). Збірки глос були першими словниковими роботами.

Початковий період східнослов'янської лексикографії датують XI ст.

У XVI–XVII ст. лексикографія продовжує розвиватися. Збільшується обсяг словників, виникає необхідність зручного для користування розподілу слів. Слова все частіше розташовуються в алфавітному порядку, звідки виникають нові назви словників – азбуковники. У 1596 році у Вільно вийшов перший друкований словник «Лексис..», який містив 1061 слово. Його автор – філолог Лаврентій Зизаній-Густановський. У 1627 році в Києві був надрукований «Лексіконъ славеноросскій и именъ тлъкованіє» Памви Беринди, поета й філолога. Словник містив близько 7000 статей. Праця П. Беринди мала значний вплив на розвиток лексикографії. У XVII ст. і особливо у XVIII ст. поряд з поясненням давніх слов'янських слів лексикографи дають трактування іншомовних слів у сучасній мові. Водночас з'явилися численні перекладні словники давніх і нових мов.

У XVIII ст. поширилися різні словники етимологічного характеру. У XIX ст. було створено кілька типів фундаментальних тлумачних словників, вийшли діалектні, історичні, етимологічні, синонімічні словники, словники жаргонних, професійних, іншомовних слів, велика кількість двомовних словників різних типів.

У 1909 р. вийшов «Словник української мови» Б. Грінченка в 4-х томах.

У XX ст. лексикографи вдосконалювали старі й створювали нові типи словників; розвивали теорію та практику складання навчальних словників. Окрім різного типу тлумачних, орфографічних, орфоепічних словників і двомовних перекладних, були створені словники, присвячені деяким лексико-семантичним парадигмам (словники синонімів, паронімів, антонімів, власних імен тощо), фразеологічні, етимологічні, історичні, діалектні словники. Вийшли друком нові типи словників: частотні,

зворотні, морфемні, словотвірні, граматичні (словоформ), словники співвідношення, труднощів, нових слів і висловів.

***

1. *Що таке лексикографія?*
2. *Які словники називають енциклопедичними, а які лінгвістичними?*
3. *Які види лінгвістичних словників ви знаєте? Схарактеризуйте їх, наведіть приклади. З якими з цих словників ви працювали?*

6. МОРФЕМІКА ТА СЛОВОТВІР

6.1. Місце морфеміки та словотвору в системі мовознавства

Усі слова складаються зі значущих частин. Напр., у слові *зеленуватий* виділяються три значущих частини: 1) частина *зелен-* виражає основне ознакове (колір) значення цього слова (таке саме, що й у словах *зелений*, *зеленіти* і т. ін.), 2) частина *-уват-* має значення слабкої міри вияву ознаки (порівн.: *великуватий*, *червонуватий*), 3) частина *-ий* виражає граматичне значення чоловічого роду, однини, називного (або знахідного) відмінка (порівн., з одного боку, *зеленкуватий*, з іншого – *зеленуват*а, *зеленуват*е, *зеленуват*і, *зеленуват*ого, *зеленуват*ої, *зеленуват*их тощо).

Значуща частина слова називається морфемою (від грецьк. морφη – «форма»). Термін *морфема* був запропонований Я. Бодуеном де Куртене в 70-і рр. XIX ст. Його широко використовують у роботах з морфеміки та словотвору, практиці вищої школи. Проте в загальноосвітній школі закріпився термін *значуща частина слова*; він не зовсім зручний, бо складається з трьох слів. Терміном *морфема* при шкільному викладанні користуються рідко.

Морфема – двобічна одиниця мови: вона має план вираження й план змісту (фонемний склад і значення). Морфемі – будівельний матеріал слова. Самостійно, поза словом, морфемі не вживаються. Тому їх відносять до стройових одиниць мови. Ці одиниці розглядаються у словотворі.

Словотвір – це розділ мовознавства, який вивчає морфемний склад слів і закони їхнього утворення. Відповідно до цього словотвір поділяється на 2 частини:

1. Морфеміка. Вона вивчає морфемі (значущі частини слова).
2. Власне словотвір. Він вивчає творення нових слів за допомогою відповідних моделей, які є в тій або тій мові.

Словотвір тісно пов'язаний з лексикологією та морфологією. Тому до початку 50-х рр. XX ст. словотвір входив до морфології (як самостійний розділ мовознавства його не виділяли). У деяких навчальних посібниках із вступу до мовознавства до останнього часу питання словотвору традиційно внесено до складу морфології. Із цим важко погодитися, тому що в сучасній лінгвістиці морфемно-словотвірний і морфологічний рівні чітко протиставлені.

***

1. Що називають словотвором?
2. На які частини поділяють словотвір як розділ мовознавства?
3. Яке місце посідає словотвір у системі мовознавства?
4. Що таке морфема? Хто запропонував цей термін? Який синонімічний термін закріпився в практиці загальноосвітньої школи?
5. Посперечалися дві студентки. Одна говорить: «Морфема – лінійна одиниця мови». Інша твердить: «Ні, морфема – значуща одиниця мови». Хто з них має рацію?

6.2. Морфемна будова слова

Залежно від їхньої ролі (значення) у слові морфеми передусім поділяють на такі **види**, як кореневі та афіксальні.

Корінь – центральна морфема слова, яка обов'язково наявна в слові й несе в собі основний елемент лексичного значення (напр., *-зем-* у слові *підземний* або *школ-* у слові *школяр*).

Корінь звичайно визначають як спільну частину споріднених слів, що виражає їхнє спільне лексичне значення: *сад* – *садівник* – *посадити* – *саджати* (у поданому прикладі представлені варіанти кореня *сад-* / *-сад'* / *садж-*).

У простих словах один корінь: напр., *-ход-* у слові *виходити*, у складних – більше одного: напр., *газон-* і *-кос-* у слові *газонокосильник*.

Виділяють корені з предметним значенням (напр., *-стіл-* у слові *настільний*), процесуальним (напр., *би-* в слові *бити*), зі значенням непроцесуальної ознаки (напр., *біл-* у слові *білий*), із кількісним значенням (напр., *тр-* у числівнику *три*).

Корінь може приєднувати до себе службові морфеми, або **афікси** (від лат. *affixus* – «прикріплений»). Афікси виражають додаткові значення – словотвірні та граматичні.

Значення кореня є конкретнішим за значення будь-якого афікса.

Виділяють такі види афіксів:

1) **префікс** (лат. *praefixus* «прикріплений попереду») – афікс, який у складі простої основи стоїть перед коренем або перед іншим префіксом: *на-писати*, *до-писати*, *за-писати*, *по-на-за-писувати*.

Може виконувати слово- та формотвірні функції (порівн. *робити* – *переробити*, *зробити*);

2) *суфікс* (лат. *suffixus* – «прикріплений, прибитий») – афікс, який у складі простої основи стоїть після кореня або після іншого суфікса перед закінченням (якщо воно є): *лис* – *лис-иц-я* – *лис-иц-к-а*, *риба* – *риб-к-а* – *риб-н-ий*. Може виконувати слово- і формотвірні функції (порівн. *задати* – *завдання* – *задав*);

3) *інтерфікс* (лат. *inter* – «між», *fixus* – «прикріплений») – афікс, розташований між коренями (основами) у складних словах: *пар-о-плав*, *земл-е-мір*, *світ-о-сприйняття*, *Geburt-s-tag* «день народження» (нім.). Значення інтерфікса полягає у вказівці на з'єднання простих основ і значень, які вони мають у межах нової, складної основи;

4) *інфікс* (лат. *infixus* «вставлений») – афікс, вставлений до середини кореня: лат. *vicī* «переміг» – *vinco* «перемагаю» (інфікс *-n-* виражає значення теперішнього часу); індійськ. дакота *dacota* «індієць, місцевий житель» – *damacota* – «я індієць, я місцевий житель» (інфікс *-ma-* виражає значення займенника 1-ї особи одн.). Може виконувати словотвірні та формотвірні функції;

5) *трансфікс* (лат. *transfixus* – «прикріплений через») – афікс, який перериває корінь у декількох місцях і, відповідно, сам переривається коренем; властивий афразійським мовам; виконує словотвірні та формотвірні функції: (напр., араб. *kataba* «писав» – *kutiba* «написаний» – *uktub* «пиши» (приголосні *k*, *t*, *b* – корінь зі значенням «писати»);

6) *постфікс* (лат. *post* «після», *fixus* – «прикріплений») – афікс, який стоїть після закінчення: *сміюся*, *смієшся*; *вчуся*, *вчишся*; *який-небудь*, *якийсь-то*, нім. *Kinderchen* (*-chen* – постфікс зі зменшувальним значенням);

7) *закінчення*, або *флексія* (лат. *flexio* – «відхилення») – змінна частина слова. Флексія – це формотвірний афікс, що бере безпосередню участь у вираженні синтаксичних відношень певного слова до інших слів у словосполученні та реченні. Флексія завжди виступає в парадигмі (наборі). Цей афікс часто називають закінченням, бо в більшості мов він знаходиться в кінці слова: *слов-о*, *слов-а*, *слов-у*; *пиш-у*, *пиш-еш*, *пиш-е*.

Афікси поділяються на *словотвірні* та *формотвірні*. Словотвірні

афікси утворюють нові слова. Здебільшого префікси і суфікси є словотвірними: укр. *новий* – *нов-ин-а*, *зрозумілий* – *не-зрозумілий*.

Формотвірні афікси утворюють форми того самого слова. Формотвірними є всі закінчення: *будинок_* (тут нульове закінчення), *будинку(ові)*, *будинком*, *у будинку*, *будинки*, *будинків*, *у будинках* тощо.

Формотвірними є також деякі суфікси та префікси: укр. *чита-л-а*, *чита-л-и*, *най-довший*.

Афікси можуть бути **нульовими**, тобто матеріально не вираженими. Найчастіше це закінчення: *хліб_*, *сім_*, *наш_*.

Нульова флексія – це флексія, яка виражає певне значення, але не має фізичної оболонки. Вона завжди протистоїть матеріально вираженим флексіям: *ноги* – *ніг_* – *ногам* – *ноги* – *ногами* – (*на*) *ногах* (у формі *ніг* нульове закінчення виражає значення родового відмінка множини).

Нульовим може бути й формотвірний суфікс: *приніс_*, порівн. *принесла*.

У морфемиці використовують поняття регулярності та нерегулярності службових морфем (Г. О. Винокур, М. М. Шанський). **Регулярними** є афікси, які повторюються в більш або менш довгих рядах слів, однакових за структурою (моделлю): укр. *прибити*, *пришити*, *приклеїти*, *прив'язати* тощо. **Нерегулярними** є афікси, які зустрічаються в мові в окремих випадках: укр. *любов*, *світоч*, *одесит*.

Афікси можуть бути продуктивними й непродуктивними. Продуктивність афіксів – це їхня словотвірна активність. Напр., у сучасній українській мові суфікс прикметників *-н-* виступає як продуктивний: *ідеальний*, *просторний*, *морфемний* і т. ін., суфікс іменників *-б-* є непродуктивним: *боротьба*, *молотьба*, *ходьба*.

Морфема – одиниця мови (узагальнена одиниця); її конкретні представники – одиниці мовлення – називають морфами. **Морф** – лінійна одиниця, яку можна безпосередньо виділити в мовленнєвому ланцюгу.

Морфема може бути представлена одним морфом (напр., укр. *новий*, *новина*, *відновити*), чи низкою морфів (**аломорфами**; від грецьк. *allos* «інший»). В одну морфему об'єднуються морфи, які характеризуються, по-перше, тотожністю значення, і, по-друге – частковою формальною (фонематичною) тотожністю. Водночас вони відрізняються морфонологічними умовами вживання. У кожного морфа своя сполучуваність: один морф уживається там, де інший не вживається. Отже, аломорф не може посідати ту саму словотвірну (морфонологічну) позицію

в слові. Такий розподіл позицій між морфами називається додатковою дистрибуцією (напр., укр. ніс – носа; брати – виберу – вибирати – вибір – вибором).

Від аломорфів слід відрізнити **варіанти** морфеми. Морфи однієї морфеми, які виступають у ролі її варіантів, мають такі особливості: 1) вони тотожні за значенням, 2) тотожні за позиціями, 3) здатні в усіх позиціях замінити один одного. Варіантами однієї морфеми є флексії -и / -ох род. відм. числівників: сімдесят-**ї** / сімдесят-**ьох**; флексії -ому / -ім місц. відм. одн. чол. р. прикметників: на чорн-**ому** / на чорн-**ім** тощо. На відміну від аломорфів, які перебувають у відношеннях додаткової дистрибуції, для варіантів морфеми характерне вільне варіювання.

Основа – це частина слова без закінчення. Основа виражає індивідуальне лексичне значення слова, на відміну від кореня, який виражає спільне лексичне значення споріднених слів.

Основа буває похідна і непохідна. Згідно з традицією, що склалася у шкільній практиці, непохідна основа ототожнюється з нечленованою, а членована основа розглядається як похідна. Отже, непохідна основа дорівнює кореневі (укр. там, вод-а, дв-а тощо). Похідна основа включає в себе корінь та афікси або два корені (укр. вод-н-ий, при-нес-л-а, дв-і-сті тощо).

***

1. *Що таке афікси? Яким морфемам вони протиставлені?*
  2. *Чи є слова без афіксів; без кореня?*
  3. *Які види афіксів виділяють? Схарактеризуйте їх.*
  4. *Як протиставляються словотвірні та формотвірні афікси?*
  5. *Які афікси можуть бути формотвірними?*
  6. *Визначте морфемну будову слів: **чистий, чистіше, найчистіше, чистесенький, чистота, вичистити, очищатися, прочищається, розчистив, вичистивши; небесний, словниковий, приховувати, накачувати, достроковий, прямокутник, вовчий, лисий, водокачка, кораблебудівник, переселенці, підписуватися.***
- Укажіть словотвірні та формотвірні афікси.*
7. *У поданих українських словах виділіть інтерфікси: **кулет, саморобний, життєрадісний, темно-синій, мовознавство, землевласник.***

8. У наведених англійських словах укажіть закінчення: *he asks, builds, sings, makes*.

9. У поданих словах виділіть корені, їхні варіанти. Вкажіть чергування голосних і приголосних у корені: *ріка – річковий; дошка – дощатий; ходить – ходжу; ловити – ловлю; гіркий – гірчиця*.

10. Серед наведених слів виділіть спільнокореневі, поясніть свій вибір: *покіс, косовиця, косоокий, косьба, косиця, кіска*.

11. Що таке нульові афікси? На якій підставі їх виділяють? Наведіть приклади.

12. Як протиставляються регулярні та нерегулярні афікси? Проілюструйте.

13. Що таке продуктивні та непродуктивні афікси? Наведіть приклади.

14. Що таке морфи?

15. Що таке основа слова? Які типи основ виділяють? Схарактеризуйте їх, наведіть приклади.

16. Як розмежовують похідні та непохідні основи?

17. Схарактеризуйте основи поданих слів сучасної української мови: *зима, написати, очікування, перемовини, п'ятий, який-небудь, шістьмастами, шимпанзе, рагу*.

6.3. Історичні зміни в морфемній будові слова

У процесі історичного розвитку мови морфемний склад деяких слів може змінюватися. Вивчення процесів історичних змін у морфемній будові слова започаткував у 2-й половині XIX ст. Я. Бодуен де Куртене.

Так, український іменник *жир* був успадкований українською мовою з праслов'янської; у праслов'янській мові слово *жир* усвідомлювалося як похідне від дієслова *жити*; отже, у цій мові іменник *жир* мав похідну основу: у ній, поряд з коренем *жи-*, був суфікс *-р-*. Тут констатуємо зміну похідної основи в непохідну.

Причиною історичних змін у морфемному складі слова можуть бути фонетичні зміни, зміни лексичного значення слова, утрата споріднених слів, аналогія.

Одним із найпоширеніших видів змін морфемного складу слова є *опрощення*. Воно, напр., відбулося в українських словах *жир* (коментар

наведено вище), *дар*, *пир*, у яких колись виділяли, поряд з кореневими морфемами, суфікс *-р-*. Порівн. також непохідну основу в сучасних українських словах *гребінь* і *миска* та похідну в давніх *греб-інь* і *мис-к-а* (давнє *гребти* мало значення «чесати», а слово *миска* було утворене від іменника *миса*, який мова втратила).

Опрощення – це перетворення похідної основи на непохідну.

Менш поширеним видом зміни є **перерозклад**. Наведемо приклад: *рук-а-ми* > *рук-ами* (у праслов'янській мові *-а-* був суфіксом; у сучасній українській мові *-а-* належить до закінчення; отже, змінилися межі морфем).

Перерозклад – це перерозподіл матеріальних елементів (фонем) між сусідніми морфемами.

Перерозклад відбито, зокрема, у таких словах сучасної української мови, як *робіт-ник* (від давнього *робіт-н-ик*), *недо-бачати* (від давнього *не-до-бачати*).

Ускладнення основи відбувається під час запозичення слова: напр., *фляжк-а* > *фляж-к-а* (лексема *flaszka* була запозичена з польської як слово з непохідною основою, але під впливом пар типу *нога – ніжка* стала осмислюватися як слово з похідною основою; так виникло слово *фляга*); *космос* > *косм-ос* (слово *космос* – грецького походження; в українській мові слово *космос* спочатку мало нечленовану основу; з виникненням прикметника *космічний* у слові *космос* основа ускладнюється: виникає суфікс *-ос*).

Ускладнення основи – це перетворення непохідної основи в похідну.

Накладання морфем полягає в тому, що в процесі словотворення один афікс (або частина його) накладається на інший. Порівн. укр. *Київ – київський*, *Краматорськ – краматорський*, *Слов'янськ – слов'янський* (суфікс *-ськ-* іменника накладається на суфікс *-ськ-* прикметника).

***

1. Схарактеризуйте основні типи історичних змін у морфемній будові слова.

2. Які ви знаєте причини історичних змін у морфемній будові слова?

3. Хто з мовознавців і коли почав вивчати історичні зміни в морфемній будові слова?

4. Укажіть, які історичні зміни відбулися в морфемній будові

поданих слів: *столиця, мило, шило, вікно, обруч, анархія, епос, закон, подушка, лісник, недочувати, обеззброїти, знешкодити, нововолинський* (від назви міста *Нововолинськ*), *новояворівський* (від назви міста *Новояворівськ*).

6.4. Словотвірні типи, ланцюги, гнізда, парадигми

Центральне поняття синхронного словотвору – поняття словотвірної мотивації. Мотиваційні відношення встановлюються між двома спільнокореневими словами, одне з яких з формального та семантичного погляду є первинним, мотивувальним (мотиватором), а друге – вторинним, мотивованим, похідним від першого: напр., *весна* > *весняний*.

Слова, мотивовані більше ніж одним словом, мають складну, комплексну мотивувальну основу, що складається з двох або більше частин: такими, напр., є слова *землевласник, середньовіччя, українсько-польсько-німецький*.

Розглянемо іменники *малювання, писання, плавання*. Вони утворені від дієслів *малювати, писати, плавати* за допомогою суфікса *-нн'-* і позначають дію як предмет. Це віддієслівні іменники. Їх можна об'єднати в один словотвірний тип.

Приклад іншого словотвірного типу: *автомобіль – автомобіліст, шпага – шпажист, хокей – хокеїст, алгебра – алгебраїст* (слововірний тип зі значенням особи стосовно до предмета).

Словотвірний тип – це схема побудови слів відповідної частини мови, яка характеризується спільністю трьох ознак:

- 1) належністю до відповідної частини мови;
- 2) наявністю спільного форманта (суфікса, префікса тощо);
- 3) наявністю словотвірного значення.

Під час характеристики словотвірних типів суттєву роль відіграють такі їхні ознаки, як продуктивність (здатність бути зразком для творення нових слів) або непродуктивність, семантичні та формальні видозміни загальної схеми побудови слів певного типу, стилістичне забарвлення слів і сфера їхнього вжитку.

Ряд спільнокорневих слів, між якими встановлюються відношення послідовної мотивації, утворює словотвірний ланцюг: *весна* > *весн-ян-ий* > *по-веснян-ому*.

Усі спільнокореневі слова становлять словотвірне гніздо.

Словотвірне гніздо – це сукупність слів, упорядкована відношеннями похідності; вона характеризується спільністю кореня. Таким чином, є два критерії входження слова до словотвірного гнізда: формальна подібність і семантична ідентичність кореневих морфем. Напр., слова земля, земелька, земляній, земельний, землястий, землянка, земляк, заземліти, заземлення, приземліти, приземлітися, приземлення, надземний, підземний, підземелля, землевпорядкування, землеустрій, землекоп, земельно-водний та ін. утворюють словотвірне гніздо, тому що мають і смислову, і матеріальну спільність.

Значного поширення в сучасній лінгвістиці отримало поняття словотвірної парадигми. Словотвірна парадигма – це комплексна одиниця словотвірної системи мови, яка містить сукупність похідних, що мають ту саму твірну основу й перебувають на одному ступені словотворення, напр.:

	біл-и-ти
	біл-изн-а
	біл-яв-ий
білий →	біл-і-ти
	біл-еньк-ий
	біл-сеньк-й
	біл-о

***

1. Що таке словотвірні типи? Наведіть приклади.
2. Доведіть, що подані слова належать до одного словотвірного типу: а) червонуватий, зеленуватий, темнуватий, дурнуватий, холоднуватий, старуватий; б) тигриця, левиця, ведмедиця, вовчиця, верблюдиця.
3. Що таке словотвірний ланцюг?
4. Відновіть пропущені ланки в поданих словотвірних ланцюгах: риба – по-риб'ячи; земля – землянка.
5. Побудуйте словотвірні ланцюги: писати, розписочка, розписка, розписати; сила, несильний, сильний, несильно.
6. Що таке словотвірне гніздо?
7. Побудуйте словотвірне гніздо з вершиною трава.
8. Що таке словотвірна парадигма? Наведіть приклади.

6.5. Основні способи словотворення

Лексико-семантичний спосіб полягає в утворенні омонімів унаслідок семантичних перетворень слова, напр.: укр. *зебра* «дикий африканський кінь, що має смугасте забарвлення» та *зебра* «пішохідний перехід».

Лексико-синтаксичний спосіб – це творення нових слів унаслідок зрощення в одну лексичну одиницю цілого словосполучення, напр., укр. *маловивчений* < *вивчений мало*.

Морфолого-синтаксичний спосіб – перехід однієї частини мови в іншу, напр.: іменник *вартовий* < прикметник *вартовий* (солдат).

Морфологічний спосіб полягає у створенні нових слів через поєднання морфем на ґрунті основ і словотвірних афіксів, які є в мові.

• Афіксація. Основними видами афіксації є:

1) **префіксація** (напр., *писати* > *дописати*; франц. *construire* «будувати, створювати», «виготовляти», «проекувати, конструювати» > *reconstruire* «відновлювати, реконструювати, перебудовувати»);

2) **суфіксація** (напр., *весна* > *весняний*; *веселий* > *весело*);

3) **префіксально-суфіксальний спосіб** (напр., *стакан* > *підстаканник*; *шеф* > *підшефний*);

4) **постфіксація** (напр., *будувати* > *будуватися*, *який* > *який-небудь*).

Крім того, для української мови можна відзначити **суфіксально-постфіксальний спосіб** (напр., *сльоза* > *сльозитися*); **префіксально-суфіксально-постфіксальний спосіб** (напр., *щедрий* > *розщедритися*); **флексивний спосіб** (напр., *кум* > *кума*).

• Безафіксний спосіб – утворення нових слів від твірної основи без додавання афіксів (напр., *зелений* > *зелень*, *виходити* > *вихід*; подібні утворення нерідко відносять до суфіксального способу, говорячи про нульову суфіксацію).

• Складання (основоскладання) – це утворення нових слів через об'єднання в одне ціле двох або більшої кількості основ (напр., *український і німецький* > *українсько-німецький*. Як різновид складання можна розглядати редуплікацію – подвоєння слів або їхніх частин (напр., індонез./самоа *mata* «око» > *mata-mata* «шпигун»).

Складання може поєднуватися із суфіксацією (матеріально вираженою та нульовою): *орден* + *носити* > *орденоносець* (складно-суфіксальний спосіб).

• Абревіація – утворення нових слів за допомогою скорочення (напр., *автомобіль* > *авто*).

Творення складноскорочених слів (абревіатур) є своєрідним способом словоскладання. При цьому похідне слово утворюється за допомогою поєднання кількох слів, які входять до його складу не цілком, а частинами, у скороченні: *заклад вищої освіти* > *ЗВО*, *Організація Об'єднаних Націй* > *ООН*, *завідувач кафедри* > *завкафедри* тощо.

***

1. *Схарактеризуйте основні способи словотворення.*

2. *Визначте способи творення слів: укр. **вступник, підписати, підпис, битися, по-осінньому, дочекатися, колоситися, розщедритися, науково-методичний, хлібо завод, фізик-атомник, вхід, загально визнаний, високоефективний, ДДПУ, завлаб, ощадбанк, хімі захист, десяти томний**; англ. **football** (foot – «нога», ball – «м'яч»); франц. **velo** «велосипед» (< *velocipede*).*

3. *Зробіть морфемний і словотвірний аналіз: **майбутнє** (іменник), **переписати, хоробрість, безхвостий, кулеметник, червонувато-бузковий, переляк**.*

4. *Запишіть словотвірні ланцюги від наведених слів і вкажіть спосіб творення для кожного похідного слова: **літо, книга, сміливий**.*

7. ГРАМАТИКА. МОРФОЛОГІЯ І СИНТАКСИС

7.1. Граматика та її розділи

Термін «граматика» (від гр. *grammatikē technē* «мистецтво письма») вживається у 2-х значеннях: у значенні граматичної будови мови й у значенні вчення про граматичну будову мови. Граматика як учення розглядає зміну слів і особливості з'єднання слів у словосполученнях і реченнях. Відповідно до цього в граматиці виділяються два розділи: морфологія й синтаксис.

Морфологія (від гр. *morphē* «форма» + *logos* «слово, учення») вивчає зміну слів, тобто їхні форми, а також граматичні значення, що виражаються цими формами. У морфологію входить учення про частини мови.

Синтаксис (від гр. *syntaxis* – «складання») досліджує правила з'єднання слів у словосполученнях і реченнях.

***

1. *Що таке граматика?*
2. *З яких розділів складається граматика як наука, що вони вивчають?*

7.2. Граматичне значення та граматична форма

Граматика має справу з такими поняттями, як граматичне значення та граматична форма.

Лексичні значення індивідуальні щодо слова, тобто кожне окреме лексичне значення належить одному слову.

Словотвірне значення є типовим, воно належить групі слів того ж словотвірного типу.

Граматичне значення загальне, стандартне, належить однаково цілому класу слів або цілому класу словесних форм (видозмін відмінкових, родових та ін.)

Візьмемо для спостереження ряди слів:

- 1) *зима, качка, книга, яблуна, рушниця;*
- 2) *зелений, срібний, сніжний, гарний, лагідний;*
- 3) *писати, летіти, пити, дивитися, вирішувати;*

4) *легко, поруч, здавна, знову, швидко.*

Усі ці слова різні. Кожному з них притаманне особливе, індивідуальне лексичне значення та індивідуальне звучання. Водночас очевидно, що подані слова в межах кожного ряду мають деякі спільні, стандартні ознаки, смислові й формальні, що повторюються із слова в слово. Так, усі слова ряду 1 мають однакове значення предмета (у широкому граматичному тлумаченні), тобто всі вони вказують на щось таке, що ми можемо уявити як щось самостійне, здатне мати різні ознаки, виконувати різні дії (*зима – рання, люта, сніжна; качка – пливе, кричє; книга – цікава, нова* тощо). Усі слова ряду 2 мають однакове значення якості або властивості, притаманної предметові; і хоча ці якості дуже різні, граматики «звертає увагу» не на цю різницю, а на те, що і *зелений*, і *сніжний*, і *гарний*, і тисячі подібних слів означають якість (будь-яку), властивість (усе одно яку) у протилежність предмету, процесу та ін. Усі слова ряду 3 називають процеси взагалі, а які вони індивідуально – це передає вже лексика, а не граматики. Нарешті, усі слова ряду 4 називають ті чи ті ознаки процесів, тобто і слова цього ряду мають спільне, стандартне, повторюване значення.

Візьмемо для спостереження граматичні форми та з'ясуємо, чи не зв'язані з ними особливі граматичні значення:

- а) *курку, дошку, книгу, валізу;*
- б) *олівцем, ножем, молотком, пером;*
- в) *читав, продавав, бачив, танцював;*
- г) *читають, продають, бачать, танцюють.*

Форми ряду а – це форми знахідного відмінка однини жіночого роду. Якщо порівняти їх із формами інших відмінків, можна помітити, що знахідний відмінок означає, що предмет, названий іменником, підпорядковується іншому предмету, «підлягає впливу» дії цього предмета (*жінка ловить курку; я бачу дошку; дівчинка прочитала книгу; чоловік несе валізу*).

Форми ряду б – це форми орудного відмінка. Вони означають, що відповідні предмети використані як знаряддя здійснюваної дії (*хлопчик намалював квітку олівцем; різати ножем; забивати цвях молотком; пишу пером*).

Форми ряду в – дієслівні форми минулого часу. Вони вказують на здійснення відповідних процесів (дій) до моменту мовлення. Саме тому форми минулого часу дуже легко поєднуються зі словами, лексичне

значення яких указує на минуле (*вчора, давно* та ін.).

Форми ряду z – дієслівні форми теперішнього часу. Ці форми вказують на те, що відповідні процеси (дії) збігаються в часі з моментом мовлення, тобто процеси (дії) і повідомлення про них відбуваються водночас (або їх так подано).

Граматичні значення так само реальні, як і лексичні, але якщо лексичні значення відображають і розрізняють певні предмети та явища (*вишня, зірка, хмара, озеро, веселий, пізній, новий, бігати, співати* та ін.), то граматичні значення розрізняють цілі класи предметів та явищ, а також відношення між ними. Хоч не слід шукати в усіх випадках прямий та очевидний зв'язок граматичних значень із дійсністю. Цей зв'язок нерідко буває і непрямим, і неочевидним. Напр., сучасний носій української мови не бачить і не розуміє, як у реальному світі відбувся розподіл іменників на три роди – чоловічий, середній, жіночий, чому слово *море* – середнього роду, *ріка* – жіночого, а *струмок* – чоловічого.

Ми зараз не знаємо, що могло б відповідати в навколишньому середовищі розподілу іменників в українській мові на чотири відміни або дієслів – на дві дієвідміни.

У таких і подібних випадках граматичне значення дійсно стає формальним: воно вказує лише на те, що слово належить до певного класу слів або їхніх форм (роду, відміни, дієвідміни). Історія мови «вивітрила» з граматичних форм їхній колишній реальний зміст.

Граматичні значення розвиваються за законами мови, а не за законами звичної для людини повсякденної логіки в практичній діяльності, ось чому нерідкими є розходження між тим, як граматики «членує», відображає дійсність, і тим, як це робить логіка людської поведінки. Напр., «предмет» у граматиці тільки частково збігається зі звичайним життєвим уявленням людини про предмет; адже для граматики предметами є не тільки *стіл* або *книга*, а й *краса, чесність, читання, біг, сон*.

Отже, граматичні значення, зв'язані з дійсністю через посередництво лексичних значень; історія мови може перетворити реальні значення на формальні, граматичні значення розвиваються за законами мови, а не за логікою поведінки людини.

Граматичне значення – це значення, що виступає разом із лексичним значенням слова та виражає різноманітні відношення (до інших слів у словосполученні або реченні, до особи, яка виконує дію, або інших осіб, факту щодо моменту мовлення, відношення того, хто говорить, до

того, про що йдеться тощо). Зазвичай слово має кілька граматичних значень (напр., *поставив* – дієслово доконаного виду, дійсного способу, минулого часу, однини, чоловічого роду).

Грамматична форма – це мовний знак, у якому граматичне значення знаходить своє регулярне (стандартне) вираження.

Грамматична форма слова – це один із його морфологічних варіантів, для якого характерні певні морфемний склад, граматичне значення, сполучуваність та ін. (напр., *голови* – форма давального відмінка однини іменника *голова*).

Грамматичні форми (словоформи, форми слова) діляться на прості (синтетичні) і складні (аналітичні).

У *простих словоформах* граматичні значення виражаються в межах самостійного слова за допомогою формотвірних афіксів. В українській мові це найчастіше закінчення: *стол-ом*, *пиш-у*, але можуть бути також формотвірні суфікси та префікси: *чека-л-а*, *най-прост-іш-ий*.

Складна словоформа – це об'єднання форми самостійного й форми службового (допоміжного) слова: *буду писати*, *більш (менш) швидкий*.

Сукупність граматичних форм слова (або класу слів), узятих у певній послідовності, називають **парадигмою** (гр. *paradeigma* – «приклад, зразок»): *мова, мови, мові, мову, мовою, (на) мові, мово, мови, мов, мовам, мови, мовами, (на) мовах*.

***

1. Що таке граматичне значення? Визначте його специфіку порівняно з лексичним та словотвірним значеннями.
2. Що таке граматична форма? Наведіть приклади граматичних форм.

7.3. Грамматична категорія. Типи граматичних категорій

Грамматичну категорію мовознавці визначають по-різному. Але на практиці під граматичною категорією мають на увазі властиві словам значення узагальненого характеру (напр., категорії роду, числа, відмінка іменників в українській мові).

У граматичній категорії можна бачити систему протиставлених один одному рядів граматичних форм з однорідними значеннями. У цій системі визначальною є категоріальна ознака, напр., узагальнене значення часу,

особи та ін., що об'єднує систему значень часу, особи тощо й систему відповідних форм.

Лінгвісти виділяють чотири типи граматичних категорій:

1. *Граматичні категорії слів* об'єднують і за якою-небудь спільною ознакою ототожнюють великі ряди (класи) слів. Так, спільними значеннями і спільними формальними показниками об'єднані всі слова, що називають предмети (іменники), усі слова, що називають процеси (дієслова) тощо. Це феномени, що традиційно називаються частинами мови. Але, крім того, до граматичних категорій слів відносять категорію роду іменників у низці мов (у тому числі в українській), класи якісних, відносних і присвійних прикметників та ін.

2. *Граматичні категорії словесних форм* об'єднують і за якою-небудь спільною ознакою ототожнюють великі ряди (класи) словесних форм, тобто видозмін слова: відмінкових, родових форм, форм часу, особи та ін. Так, спільним значенням і спільними формальними показниками об'єднані ряди форм імені, які розмежовують однину та множину (категорія числа), форми дієслова, що розрізняють минулий, теперішній і майбутній час (категорія часу) тощо.

Щоб з'ясувати відмінність між граматичними категоріями слів і граматичними категоріями словесних форм, порівняймо рід іменників і рід прикметників в українській мові. Категорія роду іменників належить до граматичних категорій слів, оскільки вона об'єднує великі ряди слів: кожен іменник належить до чоловічого, жіночого або середнього роду (так, *стіл* – ч. р., *шафа* – ж. р., *крісло* – с. р.). Категорія роду прикметників належить до граматичних категорій словесних форм, тому що вона об'єднує форми прикметника: прикметники змінюються за родами (напр., *новий* – *нова* – *нове*).

3. *Граматичні категорії словесних позицій* об'єднують і за якою-небудь спільною ознакою ототожнюють різні повнозначні слова, які посідають ту саму позицію (місце) у висловленні. Під позицією слова у висловленні розуміємо відношення між словами, що стандартно повторюються у мовленні. Це, напр., позиція граматичної незалежності, яку посідає слово зі значенням предметності: *Учні пишуть диктант. Діти малюють дерево*. Така позиція притаманна підметові; у наведених реченнях виділяємо також присудок і додаток. У прикладах *Мамо, дай мені книгу* та *Він, на мою думку, розумна людина* бачимо звертання та вставне словосполучення, які не є членами речення, проте посідають у

висловленнях певні позиції. Отже, до граматичних категорій словесних позицій треба віднести члени речення, а також такі явища, як вставні слова (словосполучення, речення), звертання тощо.

4. *Грамматичні категорії словесних конструкцій* об'єднують і за якою-небудь спільною ознакою ототожнюють різні висловлення. Такою спільною ознакою є структурні схеми, за якими висловлення будуються в процесі мовлення (напр., конструкції розповідного, питального та спонукального речень; складного та простого; складносурядного, складнопідрядного й безсполучникового речень тощо). Прикладом структурної схеми може слугувати модель N – Vf в українській мові (*Учень малює. Діти співають. Вони ідуть*).

Грамматичні категорії слів і словесних форм – це морфологічні категорії, а категорії словесних позицій і словесних конструкцій – синтаксичні.

***

1. *Що таке граматична категорія?*

2. *У які типи об'єднують граматичні категорії?*

Схарактеризуйте ці типи.

7.4. Способи вираження граматичних значень

Будь-яке граматичне значення слова, сполучення слів або речення так чи так має бути вираженим. Залежно від місця формальної операції розрізняють синтетичні та аналітичні способи вираження граматичних значень.

У мовах світу існує 8 груп способів вираження граматичних значень, причому не всі вони використовуються в кожній мові.

1. *Афіксація*; мається на увазі формотвірні афікси:

а) *флексивний спосіб*; флексія може стояти в кінці слова (після основи) – напр., укр. *говорю, говориш*, а може – на початку слова, напр., банту, луганда *n-kola* «роблю», *o-kola* «робиш»;

б) *суфіксація* – напр., укр. *малювати – малювала, написати – написаний*;

в) *префіксація* – напр., укр. *писати – написати, читати – прочитати*;

г) *інфіксація* – напр., індонез. *tani* «плакати» – *tomani*

(дієприкметник) «той, хто плаче»;

г) трансфіксація – напр., іврит. *kataṽ* «писав» – *koteṽ* «пише»;

д) префіксально-суфіксальний спосіб (конфіксація) – напр., нім. *tachen* «робити» – *gemacht* «зроблений» (крім префікса *ge-*, для слабких дієслів виступає і суфікс *-t-*);

2. Внутрішня флексія. Це таке чергування фонем у морфемі, яке служить для утворення форм слова й не залежить від фонетичних умов.

У деяких мовах виділяються такі різновиди внутрішньої флексії, як *аблаут* і *умлаут*:

а) аблаут (анофонія) – це граматичне чергування кореневих голосних. Порівн. англ. *foot* – *feet*, *tooth* – *teeth*, *to sing* (інфінітив) – *sang* (минулий час дієслова) – *sung* (дієприкметник минулого часу); нім. *singen* – *sang* – *gesungen*; укр. *солі* – *сіль*, *шести* – *шість*, *сон* – *сну*, *день* – *дня*, *вечеря* – *вечори*, *кров* – *кривавий*. У цих випадках ми бачимо якісний аблаут. При кількісному аблауті чергуються довгі та короткі звуки однакової якості (напр., лат. *vīdeō* «дивитися, бачити, пізнавати» – *vīdī* «побачив»).

б) умлаут – темброва зміна кореневих голосних під впливом голосних суфікса або закінчення – історично сформувався в германських мовах. Найбільш розвиненим є палатальний умлаут: нім. *Schlag* «удар» (однина) – *Schläge* «удари» (множина), *Mutter* «мати» (однина) – *Mütter* «матері» (множина). В останньому випадку спостерігаємо нефонетичну зміну [u], що свідчить про граматиалізацію розглядуваного явища.

3. Повтори, або редуплікації (лат. *reduplicatio* «подвоєння»). Повтор (редуплікація) – це повторення слова для утворення форм слів. Виділяють 1) повну редуплікацію – повне повторення кореня або слова: напр., індонез. *orang* «людина» (однина) – *orang-orang* «люди» (множина); *hutan* «ліс» – *hutan-hutan* «ліси»; 2) часткову редуплікацію – повторення частини кореня: напр., полінез. самоа *nofo* «живе» – *nonofo* «живуть».

В українській мові повтори використовуються не як граматичний спосіб, а як стилістичний засіб підсилення: *дуже-дуже*, *добрий-предобрий*.

4. Суплетивізм (від франц. *supplétif* «додатковий»). Це спосіб вираження граматичних значень шляхом зведення в одну парадигму різнокорневих або різноосновних слів. Порівн. укр. *я* – *мене*, *мені*, лат. *ego* – *meī*, *mihi*, англ. *I* – *me*, нім. *ich* – *mich* – *mir*; болг. *човек* – *хора* «людина – люди»; укр. *добрий* – *краще*, англ. *good* – *better*, нім. *gut* – *besser*; укр. *говорити* – *сказати*, *брати* – *взяти* тощо.

5. *Службові слова*. Це граматичний спосіб, що дозволяє виражати граматичне значення поза знаменним (самостійним) словом. До службових слів відносять прийменники, післялоги, сполучники, частки, артиклі.

Прийменники виражають підрядні відношення між членами речення й уточнюють відмінкові значення. Порівн.:

*Я їду в автомобілі (Я їду в метро),
Я чекаю біля автомобіля (Я чекаю біля метро),
Я піду до автомобіля (Я піду до метро).*

Ці приклади показують, що прийменники виражають підрядні відношення (разом з відмінковими формами або без них). Крім того, прийменники можуть уточнювати відмінкові значення, порівн. *у нього, за нього, від нього*.

Прийменники виражають різні відношення: просторові (у лісі, на горі, за будинком), часові (о п'ятій годині, перед світанком, до обіду), причинові (через погану погоду, завдяки допомозі друзів, внаслідок посухи) та ін.

Післялоги. Це службові слова з функцією прийменників, але вони стоять після знаменного слова. Порівн. туркмен. *плáндан дашáри* «понад план», *бармак билéн* «пальцем»; так само в турецькій мові: *sénden báska* «крім тебе».

Післялоги вживаються в багатьох мовах: тюркських, фінно-угорських, монгольських та ін.

Сполучники оформляють синтаксичні зв'язки слів у простому реченні й частин у складному реченні. Порівн.:

Літо й осінь були теплими (просте речення, сурядний зв'язок).

Світило сонце, і віяв легкий вітерець (складне речення, сурядний зв'язок).

Було зрозуміло, що насувається гроза (складне речення, підрядний зв'язок).

Сполучна функція для сполучників є основною. Водночас вони позначають відношення між одиницями, що зв'язуються (порівн.: *знати й уміти* – *знати, щоб уміти*).

Частки надають реченню, словосполученню, окремому слову додаткові значення, модальні, емоційні відтінки або служать для утворення форм слів. Порівн.:

Ось село... Ось центральна вулиця (значеннєва вказівна частка *ось*).

Він *навряд чи* прийде завтра (модальна частка *навряд чи* зі значенням непевності).

Хіба ви не прийдете? (модальна питальна частка *хіба*).

Ох, що за погляд! (Леся Українка) (емоційно-оцінна частка *що за*).

Вона *розповіла б* про це, якби ти *запитав* (формотвірна частка *б*, умовний спосіб дієслова).

Артикли називають граматичними супровідниками іменників. Вони є в багатьох індоєвропейських мовах (напр., у германських, у романських, у перській), у тому числі у слов'янських (у болгарській і македонській); в угорській, арабській, турецькій тощо. До граматичних функцій артиклів відносять: 1) позначення іменника як частини мови, порівн. нім. *schreiben* «писати» – *das Schreiben* «письмо», англ. *to play* – *the play*; 2) розмежування означеності/неозначеності, порівн. парні артикли: англ. *the* – *a (an)*; нім. *der* – *ein*, *die* – *eine*, *das* – *ein*; франц. *le* – *un*, *la* – *une*; 3) розрізнення граматичного роду (нім. *der* – *ein*, *die* – *eine*, *das* – *ein* (три роди); франц. *le* – *un*, *la* – *une* (два роди)); 4) позначення граматичного числа, порівн. франц. *le chat* «кіт» – *les chats* «коти»; нім. *das Fenster* «вікно» – *die Fenster* «вікна», *der Ochs* «бик» – *die Ochsen* «бики»; 5) вираження відношень між членами речення (відмінювані артикли); порівн. в німецькій мові форми означеного артикля в однині, зокрема при відмінюванні іменників чоловічого роду: *der* (називний відмінок), *des* (родовий), *dem* (давальний), *den* (знахідний).

6. *Порядок слів* дозволяє виражати граматичні відношення поза словом шляхом фіксованого розташування слів у реченні. Цей спосіб особливо характерний для аналітичних мов: англійської, французької, болгарської та ін. Такі мови прагнуть до твердого порядку слів:

Розглянемо приклад з англійської мови: *The students study the map*. Тут порядок слів твердий, фіксований. Якщо, скажімо, *the map* поставити на перше місце у реченні, отримаємо нісенітницю.

Порівн. в українській мові, яка є синтетичною: *Студенти вивчають карту*. *Вивчають студенти карту*. *Карту вивчають студенти* й інші варіанти (вони відрізняються один від одного стилістично). Лише в одиничних випадках в українській мові порядок слів є граматичним способом: *День змінює ніч*. – *Ніч змінює день*. Подібна закономірність спостерігається в більшості слов'янських мов, певним чином у німецькій, у латині.

Отже, у мовах синтетичної будови порядок слів не має граматичного значення; він може використовуватися як стилістичний засіб.

7. *Наголос* виступає як граматичний спосіб у мовах з вільним і рухомим наголосом, напр. в українській мові: укр. *ру́ки* – *рукі́*; *жі́нки* – *жі́нкі*; *насі́пати* – *насіпа́ти*; *розрі́зати* – *розріза́ти*.

8. *Інтонація* є граматичним способом оформлення речення. До функцій інтонації відносять: 1) розрізнення речень за метою висловлювання (розповідні, питальні, спонукальні) і за емоційним забарвленням (окличні, неокличні). Ці відтінки виражаються зміною висоти, інтенсивності й темпу. Порівн. укр. *Ти підеши додому.* – *Ти підеши додому?*; *Він прийде?* – *Він прийде!*; *Як гарно тут.* – *Як гарно тут!*; *Будь акуратним.* – *Будь акуратним!*; 2) угруповання членів речення або розчленування речення. Ідеться про розстановку та градацію пауз усередині речення, порівн. укр. *Людина // з торбою прийшла.* – *Людина з торбою // прийшла*; 3) розрізнення простого і складного речень за допомогою пауз, напр. *Бачу обличчя в зморшках* (просте речення, без пауз) – *Бачу: обличчя – в зморшках* (складне речення, з паузами на місці двокрапки й тире); 4) розмежування типів безсполучникових речень, порівн. *Защобетав соловейко – пішла луна гаєм* (Т. Шевченко) – *Защобетав соловейко, пішла луна гаєм*; 5) зміщення фразового наголосу для логічного виділення певних елементів речення (логічний наголос), порівн. *Студенти читають книгу.* – *Студенти читають книгу.* – *Студенти читають книгу*; 6) виділення вставних слів шляхом прискорення темпу та зламу інтонаційної хвилі, порівн. прислівник *безперечно* та вставне слово *безперечно* в укр. *Брат ... довів так **безперечно** потребу жертви, що і сам я мусив схилити голову* (Леся Українка) – *Голос, що пролунав у коридорі, належав, **безперечно**, командирові корабля Журбі* (Д. Ткач).

***

1. *Що таке способи вираження граматичних значень?*
2. *На які групи поділяють способи вираження граматичних значень? За якою ознакою здійснюється цей розподіл?*
3. *Схарактеризуйте всі способи вираження граматичних значень. Наведіть свої приклади.*
4. *На прикладі поданих слів мови бонток (Філіппінські острови) та їхніх значень в українській мові поясніть, який вид афікса*

використовують у названій мові для утворення дієслів: **fikas** – сильний / **fumikas** – ставати сильним; **kilad** – червоний / **kumilad** – ставати червоним; **bato** – камінь / **bumato** – ставати каменем.

Перекладіть українською мовою слово **pumusi**, якщо **pusi** означає «бідний». Утворіть відповідне дієслово від прикметника **nitad** «темний». Знайдіть іменник, що відповідає дієслову **fumusul** «ставати ворогом».

5. Німецьке слово **die Losung** – жіночого роду. Українське слово **лозунг** походить від цього німецького слова. Визначте, чому в українській мові це слово змінило рід.

6. Англійське слово **computer**, так само як інші іменники англійської мови, не має значення роду. Запозичений іменник **комп'ютер** в українській мові «придбав» чоловічий рід. Чому?

7. Подано слова з мови канурі (Нігерія) з їхнім перекладом англійською мовою. Виділіть у цих словах афікси й визначте їхнє приблизне значення. До якого виду афіксів вони належать: **gana** – *small* / **nemgana** – *smallness*; **kura** – *big* / **nemkura** – *bigness*; **kurugu** – *long* / **nemkurugu** – *length*; **karite** – *excellent* / **nemkarite** – *excellence*; **dibi** – *bad* / **nemdibi** – *badness*.

Яким словам у мові канурі відповідатимуть англійські слова *sweetness* та *good*, якщо до *sweet* відповідником є **keji**, а до *goodness* – **nemnela**?

8. Подано слова мовою ганда (Уганда) з їхнім перекладом українською мовою. Виділіть у цих словах афікси, з'ясуйте їхню семантику та визначте, до якого виду афіксів вони належать: **omukazi** – *жінка* / **abakazi** – *жінки*; **omusika** – *спадкоємець* / **abasika** – *спадкоємці*; **otuwala** – *дівчинка* / **abawala** – *дівчатка*; **omulenzi** – *хлопчик* / **abalenzi** – *хлопчаки*.

Яке слово в мові ганда відповідає українському слову «двійник», якщо формі «двійники» відповідає слово **abalongo**?

9. Подано слова мовою ілокано (Філіппінські острови) з їхнім перекладом українською мовою. Поясніть, як у цих словах виражено значення множини: **talon** – *поле* / **taltalon** – *поля*; **dalan** – *дорога* / **daldalan** – *дороги*; **ulo** – *голова* / **ululo** – *голови*.

Утворіть форму множини від слова **mula** «рослина». Знайдіть форму однини **tawtawa** «вікна».

10. Визначте способи вираження граматичних значень: укр.

малювати – намалювати, білий – біліший, рука – рúки, рукí, під столом – перед столом, бути – є, Трамвай розбив трактор. – Трактор розбив трамвай; Сьогодні тепло. – Сьогодні тепло?; англ. tooth ~ [ˈtuːθ] – teeth ~ [ˈtiːθ] (зуб – зуби); ідиши tuch – ticher (хустка – хустки / одн. – множ.); япон. jama – jama-jama (гора – гóри); каз. барди – бармади (він пішов – він не пішов); нім. kaufen – gekauft (купувати – куплений); іврит (hu) bodek – badak (перевіряє – перевіряв).

11. Подано слова фінською мовою та їхні переклади українською мовою у переплутаному порядку. З'ясуйте, який переклад відповідає кожному фінському слову: *kaivolta, avannolla, huoneesta, avannolta, kaivossa; біля ополонки, від ополонки, у колодязі, від колодязя, з кімнати.*

7.5. Частини мови

Істотним питанням у морфології є питання про частини мови. Учення про частини мови виникло ще в прадавньому світі; основна схема, відома за граматиками сучасних мов, була описана ще в давньогрецьких граматиках (II ст. до н. е.). Пізніше вона з'явилася в римських граматиках (I ст. до н. е.). Завдяки ролі латинської мови для культури Середньовіччя цю античну схему почали застосовувати й для опису граматики нових європейських мов, а пізніше й мов інших континентів. Врешті-решт антична за походженням схема була перенесена на сучасні мови (з певними змінами).

Частини мови – це не чисто лексичні або чисто граматичні, а лексико-граматичні розряди слів. Частини мови виділяються за такими ознаками:

1) за загальним лексичним значенням (напр., значення предметності в іменників);

2) за морфологічними категоріями (напр., категорії роду, числа, відмінка іменників в українській мові);

3) за синтаксичними функціями (напр., функція присудка у дієслова).

Частини мови діляться на самостійні (знаменні) і службові.

Самостійні частини мови виконують номінативну функцію і є членами речення. Цим вони відрізняються від службових.

При розгляді типів граматичних категорій ми відзначили, що частини мови належать до граматичних категорій слів. Це найбільші в мові класи слів. (порівн. прикметники як частину мови, з одного боку, і якісні, відносні й присвійні прикметники, з іншого).

Частини мови утворюють категорії, під одну з яких повинне бути «підведене» кожне нове слово в мові. Так, з появою в українській мові слів *місяцехід* і *примісячитися* (у 60-і рр. ХХ ст.) перше з них поповнило клас іменників, а друге – клас дієслів.

Частини мови в різних мовах мають багато спільного, але є й відмінності. Напр., іменник в українській мові має категорії роду, числа, відмінка; в англійській мові іменникові притаманна категорія числа, дуже обмежено представлена категорія відмінка, а категорії роду немає взагалі; водночас англійський іменник має категорію означеності/неозначеності, якої немає в українській мові.

***

1. *Що таке частини мови?*
2. *Схарактеризуйте критерії виділення частин мови.*
3. *Як розвивалося вчення про частини мови, які критерії їх виділення були запропоновані?*
4. *Якими частинами мови є слова в поданих реченнях? Поясніть свою відповідь: **Упевненість і шлях ясний – це половина діла будь у чому. Німотний кипарис, хороший мій знайомий, суворо зводиться в мінливі небеса** (М. Рильський). **Ліс ще дрімає в предранішній тиші** (М. Коцюбинський).*

7.6. Словосполучення та речення

Словосполучення – це по'єднання двох або більше знаменних слів (зв'язаних за змістом і граматично), що виражає ціле, але розчленоване поняття і є складним найменуванням явищ.

Наведемо приклади словосполучень в українській мові: березовий гай, гуляти в лісі, гуляти в молодому лісі (підкреслено головне слово словосполучення).

Не розглядаються як словосполучення прийменниково-відмінкові форми (напр., *у лісі, під землею, про мене*), у яких ужито одне знаменне слово.

Порівняймо словосполучення й слово. Їх об'єднує номінативна функція: словосполучення є номінативною одиницею, що, так само як слово, служить будівельним матеріалом для речення (будинки – дерев'яний будинок).

Відмінність між словосполученнями та словами полягає в тому, що словосполучення називає предмети, дії, ознаки більш конкретно, ніж слово, у розчленованій формі, порівн. *вагон* – *пасажирський вагон, товарний вагон; гуляти* – *гуляти в лісі, гуляти під вікнами*.

Порівняймо словосполучення й речення. Словосполучення, як і речення, складається зі слів. Це їх об'єднує.

Проте є й значні відмінності. Головна з них полягає в тому, що словосполучення, на думку більшості лінгвістів, є номінативною одиницею мови, у той час як речення – це комунікативна одиниця. Порівн. *стояти тут* (словосполучення) – *Стояти тут!* (речення). Крім того, речення, на відміну від словосполучення, може складатися з одного слова (Зима. Морозило).

Дамо стисло характеристику речення.

Речення – це граматично оформлена за законами певної мови цілісна одиниця, для якої характерна певна смислова й інтонаційною закінченість; ця одиниця є засобом формування, вираження й повідомлення думки.

Ще раз відзначимо, що речення є комунікативна одиницею; саме завдяки реченням здійснюється комунікативна функція мови.

Яким є граматичне значення речення?

Зміст висловлення може мислитися як реальний або нереальний, тобто речення має певне модальне значення, напр.:

Вона принесла книгу (реальна модальність).

Приніс би ти книгу (нереальна модальність; бажана дія).

Значення реальності/нереальності виявляється в часовому плані, тому модальність тісно зв'язана з часом.

Знання – сила. Ми працюємо в школі [теперішній час].

Діти проспали грядку [минулий час].

Книгу принесуть завтра [майбутній час].

Грамматичні значення модальності й часу утворюють найважливішу ознаку речення – предикативність, яка вказує на відношення змісту висловлення до дійсності. Предикативність і є граматичним значенням речення.

Звернемося до питання про типи речень у різних мовах. У сучасних мовах структурна класифікація речень збігається лише в загальних рисах. У всіх досить розвинених мовах є речення прості й складні; здебільшого в мовах, що мають писемність й обслуговують літературу, є розподіл складних речень на сполучникові й безсполучникові, складносурядні й складнопідрядні тощо. Водночас багато мов виявляють значну своєрідність у структурі речень, а отже, й у їхній структурній класифікації.

В українській мові порядок слів майже не впливає на відношення між членами речення; порівн.: *Хлопчик читає книгу. – Книгу читає хлопчик.* Отже, структура українського речення характеризується відносною рухомістю взаємного розташування членів речення. Таку особливість мають далеко не всі мови. Так, у сучасній англійській мові структура речення характеризується відносно твердим взаємним розташуванням членів речення: на першому місці переважно стоїть підмет, на другому – присудок, на третьому – додаток, на четвертому – обставина.

Однією з особливостей структури німецького речення є так звана рамкова конструкція. Вона викликає розрив тісно пов'язаних граматичних елементів, напр. артикля й іменника (*das – Bild*) або частин складної форми присудка (*hat – gelebt*): *Das von dem Maler Rabus geschaffene Bild* (картина, яку створив художник Рабус); *Paul hat früher in einer großen Stadt gelebt* (Пауль жив раніше у великому місті). У структурі німецького речення не допускають повторення заперечення (порівн. укр. *Ми ще нікуди не ходили*).

У кавказьких мовах, у мовах індіанців Північної Америки й у деяких інших мовах відома так звана ергативна конструкція речення (від гр. *ergates* «діюча особа»). Ця конструкція змінює відмінок підмета залежно від перехідного дієслова-присудка; своєрідний у ній і відмінок додатка. Якщо присудок виражений неперехідним дієсловом, підмет, як правило, передається формою називного відмінка. Якщо ж присудок виражений перехідним дієсловом і при ньому є додаток, то формою називного відмінка передається додаток, а підмет виявляється вираженим формою ергативного відмінка, що збігається формально з формою орудного або якогось іншого з непрямих відмінків. Так, у чукотській мові *Клявол чейвиркин* – «Людина ходить», *Кора чейвиркин* – «Олень ходить», а *Клявола кора нмиркин* – «Людина оленя вбила» (підмет змінив свою відмінкову форму, а додаток зберіг форму підмета, як і в реченні *Кора чейвиркин*). В аварській мові *Вац вачіана* – «Брат прийшов», а *Вацас чу бичана* – «Брат коня продав»; у другому реченні підмет виражений

формою ергативного відмінка, а присудок погоджений з відмінковою формою прямого додатка.

Своєрідною є структура речення в інкорпоративних (від лат. *incorporare* «включати у свій склад», «приєднувати») мовах. Головна структурна особливість інкорпоративних мов – досить широке використання ними морфологічного злиття кількох слів у складі одного словосполучення; унаслідок цього виникають нерозчленовані на слова морфологічні й синтаксичні комплекси, що відповідають словосполученням, а іноді й цілим висловленням. Напр., гиляцьке речення *Урланивх чохудь* («Хороша людина ловить рибу»). У висловленні два комплекси, кожний є тісним об'єднанням двох слів в одне ціле, причому другий комплекс містить у собі й особливий предикативний показник.

***

1. Що таке словосполучення? Яку функцію воно виконує?
2. Які сполучення слів не вважають словосполученнями в термінологічному сенсі? Чому?
3. Як класифікують словосполучення? Схарактеризуйте різні типи словосполучень.
4. З поданих речень вишийте усі словосполучення, дайте їхню повну граматичну характеристику: **Давно за синю хмару сонце впало. Дикі каченята спокійно плавали зовсім близько в маленькому ставку.**
5. Наведено розмову трьох братів: Володі (старшого), Андрія (середнього) та Мишка (молодшого) – та її переклад японською мовою (записаний спрощеною українською транскрипцією). У японському тексті є пропуски. Заповніть їх.

Андрій. **Володю, Боря цього літа відпочиває в лісі?**

Вородзя-сан, котосі-но нацу Боря-ва морі-ні ясумімас ка?

Володя. **Так, Андрію, Боря відпочиває в лісі. Мишко, Боря гуляє по лісу?**

Ее, Андорей-кун, Боря-ва морі-ні ясуму. Міся-кун, Боря-ва морі-ні сампосуру ка?

Мишко. **Ні, Володю, Боря рибалить.**

Гіе, Вородзя-сан, Боря-ва цурімас.

Андрій. **Мишко, Боря спить у наметі?**

..., Боря-ва тенто-ні немуру ка?

Мишко. **Ні, Андрію, Боря спить у човні. Андрію, намет**

знаходиться на березі?

*Іє, Андорей-сан, Боря-ва боото-ні ... . Андорей-сан,
тенто-ва кісі-ні арімас ка?*

*Андрій. Так, Мишко. Речі знаходяться в наметі. Мишко, Боря
рибалить на березі?*

..., ... Моно-ва тенто-ні ару. Міся-..., ...?

*Мишко. Ні, Андрію, Боря рибалить у човні. Човен знаходиться у
воді.*

..., ..., ... Боото-.. мідзу-ні арімас.

8. ПРОБЛЕМА ПОХОДЖЕННЯ МОВИ

8.1. Актуальність проблеми походження мови

Усі мовознавці та представники дотичних наук погоджуються у тому, що проблема походження мови є не тільки актуальною, а й надзвичайно складною. Припущення про походження мови робляться умоглядно, оскільки первісна мова не мала писемності й пам'яток письма від неї не залишилося.

Перш ніж розглянути різні гіпотези з цієї проблеми, слід наголосити на тому, що питання походження мови необхідно відрізнити від питання походження тих або інших конкретних мов. Конкретні мови, навіть дуже давні, виникли не раніше, ніж десять тисяч років тому, тоді як людство, імовірно, заговорило декілька сот тисяч років тому.

Коли і як з'явилася мова, якою вона була на перших етапах розвитку людства, цікавить дослідників з найдавніших часів, проте до нашого часу немає загальноприйнятої відповіді на ці актуальні питання.

На ранніх етапах історії людства виникла так звана логосична гіпотеза, згідно з якою мова має божественне начало.

В античні часи (V–IV ст. до н. е.) проблема походження мови порушувалася в межах філософських дискусій про сутність мови. Представники школи давньогрецького філософа-ідеаліста Платона (427–347 або 348 рр. до н. е.) стверджували, що назви предметам даються не довільно, а відповідно до їхньої природи, що свідчить про природний характер мови і, отже, про закономірну біологічну зумовленість її виникнення. Представники школи філософа-матеріаліста Демокріта (460–370 рр. до н. е.) вважали, що назви зовсім не пов'язані з природою речей. Назви предметів потрібні тільки людям для передавання думки про предмети іншим, і тому встановлюються за умовною домовленістю. Це є свідченням того, що й мова виникла свідомо, за домовленістю.

У різні часи з'явилося кілька гіпотез походження мови – звуконаслідувальна, звукосимволічна, соціального договору, трудових викриків (вигуків) та ін.

***

1. Назвіть твердження представників школи Платона щодо закономірності виникнення мови.
2. Якими є твердження представників школи Демокріта щодо закономірності виникнення мови?

3. Які гіпотези походження мови з'явилися у XVII–XIX ст.?

8.2. Біологічні гіпотези походження мови

До біологічних гіпотез походження мови відносять звуконаслідувальну, звукосимволічну гіпотези, гіпотези вигуків і жестів.

Суть *звукнаслідувальної гіпотези* полягає в тому, що, коли первісна людина чула звуки природи (дзюрчання струмка, спів птахів тощо), вона намагалася наслідувати ці звуки апаратом мовлення. Будь-яка мова містить певну кількість звуконаслідувальних слів, таких, як *ку-ку, гав-гав, хрю-хрю* тощо. Відтворення ревіння звірів, співу птахів, шуму води, вітру зумовлювало появу перших слів, напр., *му, гав-гав, дзінь-дзінь, бац, кап* тощо, від яких потім утворилися похідні типу *гавкати, гавкання, капати, капля* тощо. Інколи подібні за звучанням звуконаслідувальні слова властиві декільком мовам (порівн. назву зозулі у чеській, словацькій, польській, болгарській, румунській, французькій, іспанській мовах), однак, як правило, звуконаслідувальні слова в різних мовах мають відмінний фонемний склад.

Звукнаслідувальну гіпотезу започаткували Демокрит і Платон. У XIX ст. її підтримував американський лінгвіст Вільям Вітні (1827–1894).

З погляду сучасної науки прийняти цю гіпотезу неможливо, оскільки, відповідно до звуконаслідувальної гіпотези, мова виникла випадково, а не за необхідністю, тому існування суспільства для її виникнення не є обов'язковим. Слів, утворених шляхом звуконаслідування, дуже мало, причому в розвинених мовах їх значно більше, ніж у нерозвинених. І звучать вони в різних мовах, як було зазначено, переважно неоднаково. Так, українці чують, що качка кричить *кря-кря*, англійці – *квак-квак* (*quack* «крякати») тощо. А найуживаніші слова (*вода, земля, трава, небо, голова, рука, сильний, молодий, два, три, жити, знати* тощо) не мають нічого спільного зі звуконаслідуванням. До того ж, щоб наслідувати звуки природи, потрібно мати дуже гнучке мовлення, що передбачає тривалий попередній розвиток. Отже, вважати цю гіпотезу експланаторною немає підстав. Тому Макс Мюллер (1823–1900), німецький та англійський філолог, жартівливо називав її «теорією гав-гав».

До звуконаслідувальної гіпотези близька звукосимволічна. Деякі вчені ототожнюють ці дві гіпотези, проте між ними існують суттєві відмінності: в основу звукосимволічної гіпотези покладено не

звуконаслідування, а звуко символізм (що, безперечно, є іншим явищем), тому цілком виправдано цю гіпотезу виокремлювати.

Відповідно до *звуко символічної гіпотези*, між почуттями й емоціями людини та звуками є певний прямий зв'язок: звуками людина передає свої враження про навколишній світ.

Ще Аврелій Августин (354–430), християнський теолог, філософ та історик, звернув увагу на слова, що звучать «приємно» й «неприємно». Подібні спостереження можна знайти у студіях німецьких учених Готфріда-Вільгельма Лейбніца (1646–1716), Вільгельма фон Гумбольдта (1767–1835), Якоба Грімма (1785–1863), Геймана Штейнталя (1823–1899), українського філолога Олександра Потебні (1835–1891), швейцарського лінгвіста Шарля Баллі (1865–1947). Г.-В. Лейбніц, зокрема, вважав, що звук [l] виражає щось м'яке і вказує на швидкість: порівн. нім. *leben* «жити», *lieben* «любити», *Lauf* «біг», *Lowe* «лев», *Luchs* «рись». Що стосується міри вияву звуко символізму в мові, то, як вважав Г.-В. Лейбніц, з розвитком мови сфера його дії стає все обмеженішою.

Критики *звуко символічної гіпотези* говорять про те, що, напр., «приємний звук» [l] в українській мові не завжди служить для вираження «приємних» значень, порівн. *лай*, *балда*, *дилда* тощо.

Проте дослідження 80-х рр. ХХ ст. свідчать, що звуко символізм відіграв значну роль у виникненні мови.

Вигукова гіпотеза прийшла від епікурейців Давньої Греції (IV–III ст. до н. е.); вони вважали, що виникнення мов зумовлене природною потребою людини виражати звуками свій душевний стан. Пізніше цю гіпотезу підтримав Жан-Жак Руссо (1712–1778), французький (франко-швейцарський) філософ-просвітник. З його погляду, «пристрасті зумовили перші звуки голосу» і «мова перших людей була не мовою геометрів, як звичайно вважають, а мовою поетів». Данину цій гіпотезі віддавав і Вільгельм Вундт (1832–1920), німецький психолог, фізіолог і філософ.

Поза всяким сумнівом, заперечувати значення емоцій у функціонуванні й розвитку мови неможливо. Водночас видається неможливим прийняти вигукову гіпотезу, оскільки основну причину виникнення мови ця гіпотеза вбачає в індивідуальному душевному стані людини. До того ж вигуки, що виражають почуття, у різних мовах мають різний фонемний склад. Крім того, хоча емоційна функція мови є однією з базових, за своєю значущістю вона поступається комунікативній і когнітивній функціям.

Відповідно до *гіпотези жестів*, спочатку виникла мова жестів, а потім на її основі сформувалася звукова мова. Гіпотеза жестів визначає, що мова зароджується як інстинктивні рухи, джерело яких лежить в уявленнях, афектах та індивідуальній свідомості. Однак мовою ці виразні рухи можуть стати тільки в суспільстві, де люди живуть в одних і тих самих зовнішніх і внутрішніх умовах. Про можливість виникнення звукової мови на основі мови жестів писав, зокрема, прибічник гіпотези вигуків В. Вундт. Він припускав, що спочатку паралельно існувало дві мови – мова жестів (рухи рук і обличчя) та звукова мова. За допомогою звуків люди виражали почуття, а за допомогою жестів – уявлення про певні предмети, ознаки, дії.

Як доказ експланаторності гіпотези жестів наводять факт існування мови жестів у наш час. Мову жестів використовують багато племен. Напр., австралійське плем'я аранда має 450 жестів, серед яких є навіть такі, що виражають абстрактні поняття. Мовою жестів користуються, як правило, тоді, коли заборонено говорити, а також під час спілкування різномовних племен. Так, зокрема, вдови австралійського племені варраунга цілий рік повинні мовчати, тому змушені спілкуватися за допомогою пальців і ліктів. Серед деяких племен заборонено розмовляти юнакам у період посвячення їх у мисливці.

Як бачимо, в усіх згаданих тут випадках жести застосовують як доповнення до звукової мови. Отже, жести були й залишаються важливим допоміжним засобом спілкування, властивим усім народам. Щоправда, представники різних етносів вдаються до нього неоднаковою мірою. Так, упродовж годинної розмови мексиканець використовує жестикуляцію 180 разів, француз – 120, італієць – 80, а фін – лише 1 раз.

***

- 1. Назвіть біологічні гіпотези походження мови.*
- 2. У чому суть звуконаслідувальної гіпотези?*
- 3. Чому вважати звуконаслідувальну гіпотезу експланаторною немає підстав?*
- 4. У чому полягає суть звукосимволічної гіпотези?*
- 5. Що характерно для вигукової гіпотези?*
- 6. Назвіть прибічників вигукової гіпотези.*
- 7. У чому суть гіпотези жестів?*

8.3. Соціальні гіпотези походження мови

Основоположником *гіпотези соціального договору* вважають давньогрецького історика Діодора Сицилійського (90–21 рр. до н. е.). Він писав: «Спочатку люди вели невлаштований спосіб життя, подібно до звірів, поодинці виходили на пасовища і живились смачною травою і плодами. Біда навчила їх захищатися від звірів, допомагати один одному. Вони почали поступово впізнавати один одного. Їх звуки були ще неосмисленими і нечленороздільними, але поступово вони перейшли до слів і встановили символи для кожної речі, створили зрозуміле для них самих пояснення всього, що їх оточує». Ця гіпотеза пов'язана зі згаданою вище полемікою щодо того, як речі дістали свої назви, тобто є розвитком учення Демокріта про умовність, довільність назв. У XVIII ст. гіпотезу соціального договору підтримали Ж.-Ж. Руссо та Адам Сміт (1723–1790), шотландський економіст і філософ. Проте ця гіпотеза є неспроможною. Адже, щоб домовитися, необхідно було вже мати мову.

Гіпотеза трудових викриків (вигуків) виникла в другій половині XIX ст. Її автором став Людвіг Нуаре (1829–1889), німецький філософ, педагог і письменник. Подальший розвиток ця гіпотеза отримала в студіях Карла Бюхера (1847–1930), німецького економіста й історика. Л. Нуаре та К. Бюхер підкреслювали, що мислення й дія були спочатку нерозривними. Інстинктивні викрики супроводжували колективні трудові дії. Спочатку вони були мимовільними, але поступово перетворилися на символи трудових процесів. Первісна мова була набором дієслівних коренів.

Гіпотезу трудових викриків деякі дослідники вважають варіантом гіпотези вигуків. Трудова дія розглядається як паралельна звуковій мові, причому мова може й не супроводжувати трудові дії.

Видається очевидним, що трудові викрики виступають лише як засіб ритмізації; вони нічого не виражають, навіть емоцій, і, отже, не виконують жодну з функцій мови.

Певне поширення в мовознавстві отримала *магічна гіпотеза*, згідно з якою давнім суспільством керували обрані особистості (маги), які й дали мову людям. Отже, відповідно до цієї гіпотези, мова виникла з ритуальної символіки.

У країнах, які перебували під впливом комуністичної ідеології, набула значного поширення *трудова гіпотеза* походження мови, розроблена Фрідріхом Енгельсом. Згідно з цією гіпотезою, багато тисячоліть тому в Південній Азії жила високорозвинена порода

людиноподібних мавп – австралопітеки. Їм була притаманна вертикальна хода, вони мали укорочену щелепу й великий мозок. Завдяки прямій ході мавпа більше бачила, що впливало на розвиток мислення, а вивільнені передні кінцівки використовувала для виготовлення знарядь праці, що, у свою чергу, впливало на вдосконалення рук. Жили мавпи гуртом, що вимагало взаємної підтримки, а отже, зумовлювало необхідність спілкуватися. Спочатку вони використовували звукові сигнали. Поступово розвивалася гортань. Уживання м'ясної їжі впливало на розвиток мозку. Думка з часом відривалася від конкретного предмета, тобто з'являлося абстрактне мислення. Праця, мова й думка формувалися одночасно й у єдності. Так 40–50 тисяч років тому з'явилися кроманьйонці – *Homo sapiens*.

Проте ця гіпотеза не може дати відповіді на низку запитань: Як експресивні викрики мавп перетворилися в людські слова? Як нечленороздільні звуки стали членороздільними? У якому напрямку йшов розвиток мовлення? Чому за всю історію людства цей «експеримент» жодного разу не повторився?

Отже, на думку сучасних мовознавців, ця гіпотеза не розв'язує, а ще більше заплутує проблему походження мови.

***

1. Назвіть соціальні гіпотези походження мови.
2. У чому суть гіпотези соціального договору?
3. У чому полягає неспроможність гіпотези соціального договору?
4. Що характерно для гіпотези трудових викриків?
5. У чому вбачають вразливість гіпотези трудових викриків?
6. У чому суть магічної гіпотези походження мови?
7. У чому полягають основні твердження й вади трудової гіпотези?

8.4. Логосична гіпотеза походження мови

Як ми вже відзначали, на ранніх етапах розвитку цивілізації виникла логосична (від гр. *logos* «поняття; розум, думка») гіпотеза походження мови, відповідно до якої мова має божественне начало.

Позначаючи духовний початок, стародавні люди використовували слова *Бог, слово, логос, дао*.

Найдавнішими літературними пам'ятками є індійські Веди. Згідно з Ведами, установником імен є Бог, який створював не всі імена, а тільки

підлеглих йому Богів. Імена речам встановлювали люди, але за допомогою одного з Богів – натхненника красномовства й поезії. У міфології стародавніх греків був сюжет про те, що творцем мови виступає Бог Гермес, який ототожнювався з єгипетським Богом мудрості й письма Тотом.

Згідно з Біблією, носієм Слова виступає Бог. Створюючи світ, Бог вдається до акту говоріння. Потім він встановлює імена створеним ествам. Таких слів небагато: *день, ніч, небо, земля, море*. Решту Бог доручає назвати Адамові. Отже, за Біблією, Бог наділив людей здатністю до мови, яку вони використали для номінації речей, ознак, дій.

Ідея божественного походження мови проходить майже через всю історію науки. Теолог і філософ Середньовіччя Ансельм Кентерберійський (1033–1109), німецькі просвітники Готгольд Ефраїм Лессінг (1729–1781) і Йоганн Готфрід Гердер (1744–1803), багато роздумуючи над походженням мови, дійшли висновку про її божественне начало.

В. фон Гумбольдт розглядав мову як діяльність духу. Його уявлення про мову як енергію та стихійну діяльність людського духа є подальшим розвитком логосичної гіпотези.

Відгалуженням цієї гіпотези є уявлення багатьох стародавніх народів про мудреців, законодавців як називачів. Відповідно до цих уявлень, мову створили пращури, засновники племен; вони, як правило, були пов'язані з Богами.

Таку роль могли відігравати й сучасники – керівники державних утворень. У старокитайській філософії дао є силою, що встановлює порядок у суспільстві через правителів. Правитель повинен давати й вимовляти імена правильно; лише в цьому випадку між ним і підданими можлива ефективна комунікація.

Ідея про установників імен мала своїх послідовників в історії науки. Французький філософ і публіцист Жозеф-Марі Дежерандо (1772–1842), вивчаючи поведінку деяких племен, дійшов висновку, що мова могла бути повідомлена лише кільком особам – мудрим керівникам. Я. Грімм уважав: найлегше уявити собі походження мови можливо в ситуації, де взаємодіють родоначальники племен і їхні діти.

Існує версія, що в людини, на відміну від приматів, є ген мови. Отже, людина не може походити від мавпи. З погляду В. фон Гумбольдта, «мова – це не тільки зовнішній засіб спілкування людей у суспільстві; вона

закладена в природі самих людей і необхідна для розвитку їхніх духовних сил та формування світогляду».

Тому логосичної гіпотези походження мови дотримуються й деякі сучасні вчені, зокрема український мовознавець Михайло Кочерган (нар. 1936). М. Кочерган підкреслює: Бог дав людині гнучкий механізм мови, який має здатність розвиватися, пристосовуючись до змінних потреб людини. З цієї точки зору мав рацію богослов і філософ Григорій Ніський (IV ст. н. е.), який писав: «Бог дав людині дар мови, але не відкрив їй назви предметів».

Отже, проблема походження мови залишається остаточно не розв'язаною. Коли і як з'явилася мова – це цікавить учених з найдавніших часів, однак до нашого часу немає загальноприйнятої відповіді на ці актуальні питання.

***

- 1. У чому полягає суть логосичної гіпотези походження мови?*
- 2. Хто є установником імен згідно з індійськими Ведами та з міфами стародавніх греків?*
- 3. Хто є носієм Слова згідно з Біблією?*
- 4. Як трактував походження мови В. фон Гумбольдт?*
- 5. Як обґрунтовував тезу про установників імен Ж.-М. Дежерандо?*

9. РОЗВИТОК МОВНОЇ СИСТЕМИ

9.1. Виникнення ідеї мовного розвитку (кінець XVIII ст. – початок XIX ст.)

Твердження про те, що історизм і є тим принципом, який викликав до життя порівняльно-історичне мовознавство, у методологічному аспекті є найважливішим. Поява досліджень засновників порівняльно-історичного методу в першій чверті XIX ст. означала застосування до мовних явищ принципу історизму.

Останнє було глибоко закономірним. Для кінця XVIII ст. – початку XIX ст. характерні грандіозні зміни в науковому мисленні, які відбувалися під знаком висунення та запровадження в практику ідей історизму та розвитку. Ці ідеї були не тільки наслідком самостійного розвитку біології та мовознавства, а й наслідком впливу філософії історії французьких просвітників і теорії походження мови Й. Гердера.

Наукові досягнення першої половини XIX ст. відбилися у філософських поглядах Ф. Шеллінга та Г. Гегеля. Твердячи, що кожне явище природи є продуктом дії протилежних сил, Ф. Шеллінг дійшов до визнання принципу загального зв'язку явищ. Ця теза була розвинена в діалектичному вченні Г. Гегеля, що стало філософською основою нового наукового руху, зокрема й в Україні.

Філософська концепція Г. Гегеля багато в чому сприяла тому, що на початку XIX ст. історизм як певне осмислення явищ став характерною ознакою наукового мислення. Ідеї розвитку застосовують у вивченні історії народу, історії культури, релігії, права, літератури, мови. Розуміння того, що мова розвивається, що між мовними явищами в їхній зміні наявний зв'язок, остаточно склалося саме під впливом філософії Ф. Шеллінга та Г. Гегеля.

***

4. *Який принцип є провідним у порівняльно-історичному мовознавстві?*

5. *Назвіть основні ідеї Ф. Шеллінга та Г. Гегеля, що вплинули на розвиток порівняльно-історичного мовознавства.*

9.2. Зовнішні і внутрішні чинники розвитку мови

Історія мови загалом тісно пов'язана з історією народу, суспільства. Проте якщо розглядати певні мовні рівні (до основних рівнів належать фонологічний, лексичний, морфологічний, синтаксичний), то далеко не завжди можна побачити залежність розвитку мови від розвитку суспільства. Так, зміну української дієслівної системи не можна пояснити тими змінами, які відбулися в житті народу, суспільства. Те ж саме слід сказати про втрату носових голосних у більшості слов'янських мов. Численні факти засвідчують, що багато мовних явищ розвивається всередині самої мови; вони постають як зумовлені її внутрішніми можливостями. Це дає підставу для розмежування зовнішніх і внутрішніх чинників розвитку мови. Зовнішні і внутрішні чинники нерідко взаємодіють.

Звернення мовознавців до внутрішніх чинників розвитку мови є цілком закономірним. Справді, кожне нове мовне явище виростає з уже наявних і на їхній основі. Нові фонемі, морфемі, слова, форми, синтаксичні моделі, нові відношення між мовними одиницями та категоріями історично зумовлені самою мовою, утворюються з її «матеріалу» та за її «правилами».

Це не означає, звичайно, що не може бути очевидних зовнішніх причин появи в мові нових явищ. Так, нові слова з'являються в мовах переважно тому, що вони потрібні для позначення нових реалій, для вираження нових понять науки, техніки, виробництва. Яскравим прикладом є поява в українській мові (на різних етапах її розвитку) таких слів, як **телевізор, напівпровідник, місяцехід, примісячитися, комп'ютер, інформатика, Інтернет**. Проте зовнішні причини не створюють слів – слова утворюються в тій чи тій мові за її «правилами».

Вивчення взаємодії зовнішніх і внутрішніх чинників розвитку мови – дуже складне завдання. У загальному плані можна зазначити, що зовнішні обставини зумовлюють певні вимоги, а мова, відповідаючи на них, змінює ті чи ті елементи своєї системи відповідно до сучасних потреб, з одного боку, та внутрішньомовних можливостей, з іншого.

***

Що дозволяє розмежувати зовнішні та внутрішні чинники розвитку мови? Наведіть приклади.

9.3. Основні закономірності розвитку мови

Мовознавцям поки що не вдалося точно сформулювати основні закономірності, що керують розвитком мови. Проте можна висловити імовірні міркування щодо таких закономірностей.

1. Історію мови не можна розглядати як процес деградації. Значного поширення в лінгвістичних дослідженнях 20-х – 60-х рр. XIX ст. набуло уявлення про два періоди мовного розвитку: доісторичний період утворення та вдосконалення граматичних форм (і, ширше, взагалі мовних елементів різних рівнів) та історичний період їх занепаду. У загальному плані теорію двох періодів мовного розвитку сформулював класик німецької філософії Георг Гегель. Її розробляли німецькі мовознавці Ф. Бопп, Я. Грім, В. Гумбольдт, А. Шлейхер, Г. Курціус, лінгвісти інших країн.

Проте теорія двох періодів має певні вади. Їх почали бачити в середині XIX ст.

У розкритті недоліків теорії двох періодів безперечно заслуга О. Потебні. Критикуючи твердження про занепад граматичних форм у другому періоді розвитку мови, О. Потебня зазначав, що ніякого занепаду форм немає: зникають флексії, але загальна кількість форм не зменшується. Звернення до висловлювань О. Потебні дає змогу встановити, що наявність у мові аналітичних форм він оцінював як показник високого ступеня досконалості засобів формоутворення.

Згодом ця теорія зазнала критики в «маніфесті молодограматиків» (Г. Остгоф, К. Бругман).

На думку деяких історіографів мовознавства, теорія двох періодів мовного розвитку з її схематизмом, з її невідповідністю реальним процесам розвитку мов істотно обмежувала історичний підхід до мовних явищ у 20-і – 60-і рр. XIX ст. Проте з цілком негативною оцінкою теорії двох періодів мовного розвитку погодитися важко. У працях В. Глуценка показано, ця теорія мала й позитивне значення: на початку XIX ст. вона стимулювала пошуки закономірностей розвитку мови, допомагала систематизувати матеріал історії індоєвропейських мов.

Отже, мови, утрачаючи певні граматичні категорії, значення, форми, творять нові, які не можна оцінювати як «кращі» або «гірші». Оскільки мова не є організмом, у розвитку мов немає періодів розквіту та занепаду.

2. Розвиток мови здійснюється еволюційно, а не «стрибками». На це вказували ще компаративісти XIX ст. Так, О. О. Потебня відзначав

«повільність» процесу «роздроблення мов». Тривалим був процес занепаду редукованих голосних в українській мові (Олександр Потебня, Павло Житецький).

3. Розвиток мови є безперервним процесом. Давньогрецький філософ Геракліт учив: у ту саму річку не можна вступити двічі; на другому кроці це буде вже інша річка. Так і в мові: через мить це вже інша мова. «Мова перебуває в постійному розвитку, – писав О. Потебня, – і ніщо в ній не повинне розглядатися як щось нерухоме». Проте зміни мови за мить незначні, побачити їх не можливо. А вічність? Чи не з миттєвостей складається вона? Незначні зміни за тривалий час у сумі дають значні.

Отже, будь-яке опис мови в синхронії завжди є умовним: дослідник ніби зупиняє рух мови, як фотограф зупиняє рух людини. І як на фотографічне зображення можна дивитися потім через багато років, так само й на «фотографовану» мову (мову в синхронії). Ще О. Потебня розробляв глибоке твердження про те, що методика вивчення історії мови за синхронними зрізами, якою вимушені користуватися дослідники, є значною мірою штучною; описуючи мову на тому чи іншому синхронному зрізі (у «точці, яку приймаємо за нерухому»), ми «допускаємо умовну неправду».

4. У розвитку мови спостерігається наступність: нове виростає зі старого. Це твердження можна проілюструвати лексичним матеріалом. Так, одним з неологізмів української мови в 70-і рр. ХХ ст. стало слово *зебра* в значенні «пішохідний перехід». Це нове значення виникає на базі старого «дикий африканський кінь, який має смугасту шкіру». Взагалі утворення нових слів лексико-семантичним способом є переосмисленням старих значень і виникненням на їх основі нових, так само, як утворення слів будь-яким іншим способом завжди базується на «старому» матеріалі (морфеми, способи словотвору, словотвірні моделі та типи).

5. Різні рівні мовної системи розвиваються нерівномірно. Найбільш швидко розвивається лексика (особливо в періоди значних соціальних змін), яка чітко відбиває зміни в житті суспільства. Так, у ХХ ст. в українській мові з'явилися слова *колгосп, комсомол, неп, нарком* тощо. Багато подібних слів пройшло шлях від неологізму до слова активного вжитку й далі – до історизму (отже, слова повернулися до пасивного словникового фонду).

6. Розвиток мови відбувається за допомогою дивергенції (диференціації) і конвергенції (інтеграції). Дивергенція (лат. *divergo*

«відхилююсь») – це процес розпаду, розщеплення (первинної прамови при формуванні нових діалектів, мов, звуків, форм тощо).

Дивергенція може виникати внаслідок соціально-історичних умов – міграцій, географічного чи політичного відособлення, контактів з іншими мовами.

Процеси дивергенції є характерними для ранніх етапів розвитку суспільства. Так, традиційно вважається, що германські мови виникли в результаті розпаду прагерманської мови.

Конвергенція (лат. *convergo* «наближаюсь») – це зближення мов або певних мовних явищ. Конвергенція є процесом, протилежним дивергенції. Ідеться про взаємодію мов, при якій вони впливають одна на одну.

Така взаємодія виникає в умовах масової двомовності, коли деякі риси однієї мови проникають у систему іншої мови. Прикладом є романізація народів римських провінцій (Галлії, Іберії, Дакії та ін.). Народна латинська мова римських завойовників на названих територіях змішалася з мовами мешканців провінцій. Унаслідок виникли романські мови: французька, іспанська, румунська та ін. Так, французька мова є результатом змішування галльської мови з народною латинською.

Інший приклад – болгарська мова, джерелами якої є, з одного боку, слов'янські діалекти, з іншого – тюркські (діалект тюрків-булгар). Характерну особливість болгарської мови – відсутність відмінювання іменників – можна пояснити саме цією взаємодією.

Результатом взаємодії мов є такі феномени, як субстрат, суперстрат, адстрат, перстрат, мовний союз.

Субстрат (лат. *substratum* «нижній шар, підстелене») – це сліди зниклої місцевої мови в мові прибульців. Таким є, напр., кельтський субстрат (елементи галльської мови) у французькій мові, яка виникла внаслідок нашарування народної латини на мову населення давньої Галлії (див. вище).

Суперстрат (лат. *superstratum* «верхній шар, настелене, покладене зверху») – сліди зниклої мови прибульців, які засвоїли мову місцевого населення. Можна назвати, напр., елементи германського суперстрату у французькій мові, французький суперстрат в англійській.

Адстратом (лат. *ad* «до, у, при») називають ознаки мовної системи, що виявляють тривалий вплив однієї мови на іншу в процесі контактування різних народів. Адстратні явища утворюють своєрідний прошарок між двома самостійними мовами. На відміну від субстрату й

суперстрату, адстрат означає таке контактування мов, яке не спричиняється до етнічної асиміляції. Явище адстрату ілюструють типологічно близькі явища, що виникли в українській мові внаслідок впливу на неї польської, і відповідні явища, що утворилися в польській мові як результат впливу на неї української. Термін *адстрат* уперше вжив італійський лінгвіст Маттео Джуліо Бартолі (1873–1946).

Деякі мовознавці виділяють **перстрат** (лат. *perstratum* «вирівняний») – вплив однієї мови одразу на декілька інших у царині духовної культури, техніки й науки. Цей термін запровадив український мовознавець Станіслав Семчинський (1931–1999). Перстратом для всіх європейських літературних мов виступає давньогрецька мова. Для багатьох мов Європи це й латина. Перстратний вплив часто пов'язаний із впливом певної релігії. Так, латинська мова пов'язана з християнською релігією, мовною основою буддизму став санскрит, ісламу – арабська мова. У Південно-Східній Азії перстратний вплив має китайська мова й китайська культура, на Близькому Сході – перська мова.

Наслідком співіснування етносів є **мовний союз** – група географічно суміжних неспоріднених (чи неблизькоспоріднених) мов, що мають схожі риси в синтаксичній, морфологічній і фонологічній структурах. Риси виникають в результаті контактів народів – носіїв цих мов. З часом вони проникають у глибину ареалів поширення мов. Поняття мовного союзу розробили вчені Празької лінгвістичної школи на протигагу поняттю мовної сім'ї.

Прикладом є Балканський мовний союз, що об'єднує у своєму складі болгарську, македонську, сербську, хорватську, румунську, молдавську, албанську та новогрецьку мови, які є мовами слов'янської, романської, албанської, грецької груп індоєвропейської сім'ї.

У процесі інтенсивної взаємодії мови, які відносять до Балканського мовного союзу, виробили комплекс типологічних сходжень, так званих балканізмів, на всіх рівнях мовної структури (див. 10.3). Прибічники строго типологічної точки зору на Балканський мовний союз вважають, що ці сходження ґрунтовані не на матеріальній, а на структурній тотожності за принципом «слова різні, граматики схожі».

Слід відзначити, що в процесі взаємодії мов найбільшого іншомовного впливу зазнає лексика, меншою мірою фонологія, морфологія, синтаксис.

7. В усіх мовах діє закономірність абстрагування елементів мовної структури: на основі більш конкретних елементів структури розвиваються менш конкретні. Так, збільшується кількість абстрактних лексем; напр., у сучасній українській літературній мові з'явилися такі слова, як *акліматизація, урбанізація, булінг, клонування* тощо. У ній набагато більше абстрактних іменників, ніж у літературній мові минулих століть. Можна навести й інший приклад. На основі лексичних елементів (повнозначних слів) розвиваються граматичні елементи – морфеми, службові слова; конкретні елементи, слова трансформуються в абстрактні елементи системи, об'єднуючись у типові моделі словотвору, частини мови; менш абстрактні граматичні категорії переходять у більш абстрактні та навіть формалізовані (рід в іменах, класи в дієсловах). Саме ця закономірність зумовила сучасне складне членування мовної системи на підсистеми (рівні). Наведемо приклад, як на основі повнозначних слів постають афікси. У числівниках *двадцять* і *тридцять* морфема *-дцять* є суфіксом, а за походженням це повнозначне слово – числівник *десять* у місцевому відмінку; аналогічно в числівниках *тринадцять-дев'ятнадцять* суфікс *-надцять* за походженням є числівником *десять* у місцевому відмінку з прийменником *на*.

8. Усім мовам притаманна закономірність відчленування елементів мовної структури. Спочатку людство користувалося неділимими елементами мови: звуковий комплекс був і словом, і реченням. Поступово сформувалося протиставлення фонемі морфемі й слову, слова – реченню і т. п. Ще в XII ст. у прасхіднослов'янській мові не було чіткого протиставлення складносурядних речень складнопідрядним. Споконвічно в праіндоєвропейській та інших мовах іменник та прикметник не розрінювалися. Протягом певного періоду було нерозчленоване ім'я, яке одночасно позначало і предмет, і ознаку. Це переконливо показав О. Потебня. Сучасний поділ слів на імена і дієслова також неспоконвічний. Йому передував такий стан мови, коли не було імен та дієслів, а було дифузне слово, яке вживалося на позначення діяча та процесу. Диференціювалися звуки, значення, типи словотвору і т. д.

9. У мовах світу діє закон аналогії, уподібнення одних структурних елементів іншим. Так, запозичені слова починають змінюватися за моделями мови, до якої потрапили (укр. *спорт, комбайн; атака, котлета*); нові слова (укр. *місяцехід, примісячитися*), словосполучення, речення створюються за вже наявними моделями тощо.

10. У розвитку мов велику роль відіграє закон економії. Цей закон мовознавці (Г. Курціус, Я. Бодуен де Куртене, А. Мартіне та ін.) визнавали як безпосередню причину та джерело багатьох мовних змін, проте таке трактування не є загальноприйнятим. Фактично йдеться про тенденцію до економії мовних засобів і зусиль мовців. Вона простежується на всіх рівнях мови. Так, з обмеженої кількості фонем будується необмежена кількість слів. Наслідками дії закону економії у фонетиці можна вважати процеси асиміляції, дисиміляції, дієрези, протези, епентези, гаплогогії, сингармонізму, скорочення довжини слів у деяких мовах тощо. Так, вище ми розглянули процеси оглушення дзвінких приголосних наприкінці слова: нім. *der Tag* [ta:k] – *die Tage* [g], укр. діал. дуб [дуп] – дуби [б].

***

1. Назвіть основні закономірності розвитку мови.
2. Чому історію мови не можна розглядати як процес деградації?
3. Обрунтуйте тезу про те, що розвиток мови здійснюється еволюційно, а не «стрибками».
4. Чому розвиток мови трактують як безперервний процес?
5. У чому полягає наступність мовного розвитку?
6. Обрунтуйте твердження про те, що різні рівні мовної системи розвиваються нерівномірно.
7. У чому полягають мовна дивергенція і конвергенція?
8. Наведіть приклади абстрагування елементів мовної структури.
9. Схарактеризуйте закономірність відчленування елементів мовної структури.
10. У чому сутність закону аналогії?
11. У чому полягає закон економії?

9.4. Історичні зміни у фонології

Розвиток фонологічної підсистеми полягає в зміні фонемного складу мови (у наборі фонем і в системі диференційних ознак), у зміні дистрибуції фонем, у характері складу й наголосу тощо.

Зміни фонемного складу підпорядковані дії фонетичних законів. Це закони внутрішні. Причини їх не завжди є очевидними. Серед фонетичних законів виділяють дві групи: 1) закони функціонування мови в певний період часу; це живі фонетичні процеси, напр.: асиміляція і дисиміляція

приголосних в українській мові, редукція ненаголошених голосних у кінцевих складах у німецькій мові; 2) закони розвитку, або історичні закони; їхня дія відбувалася в минулі епохи. Під час вивчення історії фонологічних систем науковці звертаються саме до історичних законів.

Серед історичних фонетичних законів можна назвати першу і другу палаталізації задньоязикових приголосних у праслов'янській мові, завдяки яким історично закріпилися певні чергування приголосних у сучасних слов'янських мовах. Напр., в українській мові наслідком першої палаталізації є чергування *г, к, х* // *ж, ч, ш* (*друг* – *дружба*, *рука* – *ручка*, *сухий* – *суша*), а другої палаталізації – *г, к, х* // *з, ц, с* (*нога* – *нозі*; *рука* – *руці*, *муха* – *мусі*).

У праслов'янській мові були носові голосні фонemi; в усіх слов'янських мовах (крім польської, кашубської, деяких македонських діалектів і одного зі словенських) вони зникли, перейшовши в неносові голосні (порівн. польськ. *ząb, ręka, klątwa, pięć* і укр. *зуб, рука, клятва, п'ять* тощо). В українській мові палаталізовані приголосні (*ліс, сіно*) стали самостійними фонемами; у прасхіднослов'янській мові вони були комбінаторними варіантами «твердих» фонем. Ми говоримо в подібних випадках про дію в минулому історичних фонетичних законів.

Наведемо ще один приклад. Видатним відкриттям у царині історичної фонетики германських мов лінгвісти вважають формулювання першого германського пересуву приголосних (зокрема, *p > f, k > h*, див. приклади нижче), що отримало назву закону Грімма (в українськомовних, англослов'янських та інших джерелах його називають також також законом Раска – Грімма). Як відзначають історіографи мовознавства, цей закон незалежно один від одного відкрили три лінгвісти: Р. Раск, Я. Бредсдорф (Данія) і Я. Грімм (Німеччина).

При порівнянні слів германських мов зі словами інших індоєвропейських мов (зокрема латинської, давньогрецької, санскриту) виразно виявляються регулярні співвідношення, які можна сформулювати таким чином: 1) індоєвропейським глухим проривним *p, t, k* відповідають у германських мовах глухі щілинні *f, þ, h*: лат. *plenus*, давньогр. *pleos* – гот. *fulls*, давньоангл. *full*; лат. *pater*, давньогр. *patér* – гот. *fadar*, давньоангл. *father*; лат. *tu*, укр. *mu* – гот. *þu*; лат. *tres*, укр. *mpu* – гот. *þreis*, давньоангл. *þreo*; лат. *canis* – гот. *hunds*, давньоангл. *hund*; лат. *cor, cordis* – гот. *hairto*, давньоангл. *heort*; 2) індоєвропейським дзвінким проривним *b, d, g* відповідають у германських мовах глухі зімкнені *p, t, k*: укр. *болото*, лит.

balà – давньоангл. *pōl*; лат. *decem*, укр. *десять* – гот. *taihun*, давньоангл. *tien*; лат. *ego* – нідерл. *ik*; 3) індоєвропейським дзвінким проривним придиховим *bh, dh, gh* відповідають у германських мовах дзвінкі зімкнені без придиху *b, d, g*: санскр. *bhrata*, укр. *брат* – гот. *broþar*, давньоангл. *broþor*; санскр. *vidhava*, укр. *вдова* – давньоангл. *widwe*; санскр. *lagh*, укр. *лягати* – давньоангл. *licgean*.

Наведені регулярні співвідношення, фонетичні кореспонденції (вони, власне, й дали можливість Раску, Бредсдорфу й Грімму сформулювати зазначений закон) є яскравим прикладом плідного застосування прийому генетичного ототожнення мовних фактів та процедури лінгвістичної реконструкції в межах порівняльно-історичного методу.

Отже, уже в працях перших компаративістів виникло поняття фонетичного закону як пересуву звуків. Термін *фонетичний закон* увів у науку Ф. Бопп. Цей термін закріпився в мовознавстві за фіксацією звукового переходу, що відбувся в минулому за певних умов. Значну роль відіграли тут праці молодограматиків (учених Лейпцизької лінгвістичної школи), які обґрунтовували тезу про безвинятковість фонетичних законів (до молодограіатиків про можливу безвинятковість фонетичних законів писав А. Шлейхер).

Спостерігаються зміни в системі диференційних ознак фонем. Так, у праслов'янській і прасхіднослов'янській мовах, на думку деяких учених (зокрема, Р. Крайчовича), приголосні фонемі в парах <б> – <п> і подібних протиставлялися не за ознакою дзвінкості/глухості (як бачимо це в сучасній українській мові), а за ознакою ненапруженості/напруженості.

Відбуваються зміни в правилах дистрибуції фонем. Так, після занепаду редукованих голосних в українській мові значно розширився діапазон сполучуваності приголосних. Виникли нові консонантні сполучення: [вн] < вьнукъ, [жд] < жьдати, [жн] < жьньць тощо.

Склади в праслов'янській мові були відкритими, що в історії частини слов'янських мов перестало бути законом.

У праслов'янській мові був музичний наголос (як і зараз у шведській, в'єтнамській тощо), а в сучасних слов'янських мовах наголос здебільшого силовий (музичний наголос зберігся лише у сербській, хорватській і словенській мовах).

***

1. У чому полягає розвиток фонологічної підсистеми?
2. Наведіть приклади історичних фонетичних законів.

3. Схарактеризуйте зміни в правилах дистрибуції фонем.
4. Наведіть приклади зміни характеру складів і типу наголосу.

9.5. Історичні зміни в лексиці

Лексика, тобто словниковий склад мови, змінюється набагато швидше, ніж інші рівні мовної системи. Зміни в житті суспільства не можуть, як правило, зумовити зміни у фонологічній системі мови, але виникнення нових явищ у житті суспільства завжди спричиняється до появи нових слів, які відбивають ці явища.

Динамічний характер лексики виявляється, зокрема, у тому, що в мові виділяються активний і пасивний словник. В активний словник входять слова, які мовці вживають повсякденно. Їх значення добре зрозумілі всім носіям мови. Це, напр., такі слова, як *вода, хліб, вікно, людина, білий, я, чекаю, дуже, за*.

До пасивного словника відносять слова, які носії мови вживають лише зрідка через застарілість або, навпаки, новизну цих слів. Відповідно до цього пасивні слова поділяються на **застарілі слова** і **неологізми**.

Серед застарілих слів можна виділити два типи – **історизми** та **архаїзми**.

Історизми – це слова, які вийшли з активного вжитку тому, що зникли з активного вжитку самі предмети, які позначали ці слова. Зараз немає *кріпаків, смердів, чумаків, вельмож, повітів*, люди не користуються *мечами, колчанами, мушкетами*. Непотрібними стали й відповідні слова. Але мовці знайомі з історизмами: історизми вживаються в художніх творах на історичну тему, в наукових розвідках. Історизми – це завжди іменники.

Архаїзми стають застарілими словами тому, що їх витісняють з мови інші слова, які переймають їхні функції. Порівняймо слова-синоніми:

*перст – палець,
вікторія – перемога,
конфузія – поразка,
отверзати – відкривати,
вельми – дуже.*

Архаїзми мають синоніми серед слів активного словника.

Неологізми – це слова, які мовці сприймають як нові; неологізми зберігають забарвлення новизни. Здебільшого неологізми виникають на

позначення нових реалій життя: *примісячитися, перебудова, Інтернет* та ін. Рідше неологізми виникають як нові назви старих реалій (слово *зозуля* було в українській мові неологізмом тоді, коли витісняло більш стару назву *зигзиця*).

Для сучасної української літературної мови неологізмами є, напр., такі слова: *бонус* (від лат. bonus – добрий), *волонтер* (від. франц. volontaire, яке, у свою чергу, від лат. voluntarius), *гуглити* (від англ. Google), *дедлайн* (від англ. deadline), *дрес-код* (від англ. dress code), *ресепшн* (від англ. reception), *тренд* (від англ. trend), *фейк* (від англ. fake).

Є індивідуальні-авторські неологізми – **оказіоналізми** (лат. *occasionalis* «випадковий»). Вони утворюються за наявними в мові продуктивними моделями. Зокрема, у Майка Йогансена бачимо: *похмуробронзовий, зоряновечірній, білопнявий*; у Павла Тичини – *бистроплин, злотоцінно, блискотінь, акордитись*; у Олеся Гончара – *сніговерть, безмір, знебутись*; у Івана Драча – *співаннячко, стокрилатий* («стокрилата пісня»), *забджолити, сонячно-буйно*; у Василя Стуса – *блакитинка, охвилля, долонити* («долоні її долонять»), *гетьманитися* («гетьманяться дуби»); у Ліни Костенко – *мискоборство, дніпровість* («на крутосхилах срібної дніпровості»), *улелекати, камінно*; у Миколи Вінграновського – *любомилій, стежкояблукатий* («яблуна вже стежкояблуката»), *серцепад, часолет*. Деякі оказіоналізми увійшли до літературної мови, напр. *байдужість, мрія, майбутнє, нестяма* Михайла Старицького.

Існують такі джерела появи слів у мові:

1. Утворення слів за наявними продуктивними моделями (в українській мові такі слова становлять 90% лексики).

2. Запозичення (в українській мові такі слова становлять 10% усієї лексики).

3. Винахід слів (дуже рідко). Так, бельгійсько-голландський науковець Ян Баптиста ван Гельмонт (1580–1644) винайшов слово *газ*. Цікаво, що джерелом утворення цього слова, як зазначив сам дослідник, були два слова: грецьке *chaos* «хаос» та німецьке *Geist* «дух». Слово *гном*, як вважається, виникло в XVI ст. як похідне від грецького *gēnomos* «житель землі». Етимологи приписують його авторство швейцарському вченому Парацельсу (1493–1541). Лексема *робот* зараз поширена в багатьох мовах світу. Ввів її в ужиток чеський письменник Карел Чапек (1890–1938) за порадою свого брата Йозефа. Уперше К. Чапек ужив слово

robot у п'єсі «R.U.R» (скорочення від *Rossumovi univerzální roboti*) у 1921 р. Так письменник назвав штучних істот, які зовні нагадували людей та працювали замість них.

***

1. Що таке активний і пасивний словник?
2. У чому полягає відмінність між історизмами та архаїзмами?
3. Схарактеризуйте неологізми.
4. Наведіть приклади оказіоналізмів.
2. Назвіть джерела появи нових слів у мові.

9.6. Історичні зміни в граматиці

Грамматика є найбільш стійкою підсистемою мови. Проте вона, звичайно, не може не змінюватися.

Зміни в морфології можуть стосуватися усієї морфологічної підсистеми. Напр., у романських мовах давня латинська підсистема словозміни (відміна, дієвідміна) поступилися місцем аналітичним формам вираження через службові слова та порядок слів.

Водночас зміни можуть стосуватися певних граматичних категорій і форм. Так, в історії української мови впродовж XIV–XVII ст., під час перебудови підсистеми дієслівної словозміни, з чотирьох прасхіднослов'янських форм минулого часу (імперфекта, перфекта, аориста та плюсквамперфекта) залишилася одна форма минулого часу. Нею став колишній перфект, у якому допоміжне дієслово втратилося, а старий дієприкметник із суфіксом *-л-* (*-в-*) переосмислився як форма дієслова минулого часу, звідки в сучасній українській мові узгодження цих форм-присудків з іменниками-підметами в роді й числі, але не в особі (*читав, читала, читало, читали*).

У процесі розвитку мови можуть з'являтися й нові морфологічні категорії; це, напр., дієприслівники в українській мові, що утворилися з дієприкметників, які перестали узгоджуватися з іменниками.

У споріднених мовах у процесі їхнього розвитку можуть виникати суттєві відмінності, пов'язані з утратою тих чи тих категорій та виникненням нових. Так, кличний відмінок (вокатив), притаманний українській мові, реконструюється для праіндоєвропейської. Форми кличного відмінка зафіксовано в санскриті, давньогрецькій, латинській,

старослов'янській і литовській мовах. Зі слов'янських мов кличний відмінок є в польській, чеській; у словацькій мові форми вокатива вживаються обмежено; у болгарській відмінювання взагалі втратилося, але кличний відмінок зберігся (порівн. укр. *товариш* – *товаришу* і болг. *другар* – *другарю* в тому ж значенні).

У санскриті було вісім відмінків, у старослов'янській мові – сім, у латинській – шість, у давньогрецькій – п'ять. Порівн. з деякими іншими мовами: три відмінки в арабській; значні відмінності між фінно-угорськими мовами: три відмінки в хантийській мові; 15 (з погляду деяких граматистів, 14) у фінській; 17 (як вважає частина дослідників, 21, 25, 30) в угорській.

Давньоанглійська (англосансонська) мова мала три граматичні роди (чоловічий, жіночий, середній), три числа (однину, двоїну, множину), п'ять відмінків (називний, родовий, давальний, знахідний, орудний). Давньоанглійську мову дослідники кваліфікують як синтетичну. Сучасна англійська мова – «нащадок» давньоанглійської – є аналітичною. У ній немає граматичного роду; наявні два числа (однина, множина). Щодо відмінювання іменників і займенників, то воно істотно спростилося у порівнянні з давньоанглійською (граматисти виділяють суб'єктний, родовий/присвійний і об'єктний відмінки). Отже, англійська мова у своїй історії пройшла шлях від синтетизму до аналітизму.

У німецькій мові, яка набула деяких рис аналітизму (відмінювання відбувається насамперед за допомогою артикля), усе ж залишилося чотири відмінки (Nominativ, Genetiv, Dativ, Akkusativ).

Зрідка морфологічна будова мови може змінюватися під впливом інших мов. Так, зникнення відмінювання іменників у болгарській мові науковці пояснюють взаємодією слов'янських діалектів на Балканах з мовою тюрків-булгар, що прийшли зі сходу. В осетинській мові бачимо значний вплив кавказьких мов, що спричинився до виникнення аглютинативного відмінювання (дієвідмінювання залишилося флективним).

Особливе місце в морфологічних змінах посідають зміни за аналогією (див. вище).

Серед змін у синтаксисі можна відзначити перехід від вільного порядку слів до фіксованого розташування слів у реченні, що спостерігається в історії англійської мови.

***

- 1. Як змінилася морфологічна підсистема в романських мовах?*
- 2. Проілюструйте тезу про те, що в процесі розвитку мови можуть з'являтися нові морфологічні категорії.*
- 3. У чому полягають відмінності в морфології давньоанглійської й сучасної англійської мови?*
- 4. Германісти стверджують, що англійська мова у своїй історії пройшла шлях від синтетизму до аналітизму. Прокоментуйте.*
- 5. Чи може морфологічна будова мови змінюватися під впливом інших мов? Наведіть приклади.*
- 6. Які найбільш суттєві зміни відбулися в синтаксисі англійської мови?*

10. СОЦІАЛЬНІ СПІЛЬНОСТІ ЛЮДЕЙ

І СОЦІАЛЬНІ ТИПИ МОВ

10.1. Діалектологія та історія мови.

Основні форми соціальних спільностей людей

Унаслідок виникнення та тривалого розвитку людської мови утворюються різноманітні мови та діалекти. Вивченням та описом діалектів займається спеціальна лінгвістична дисципліна – діалектологія.

Діалектологія дає лінгвісту матеріал для історії мови. Порівнюючи сучасний діалектний матеріал зі свідченнями давніх писемних пам'яток (літописами, грамотами, юридичними актами, чолобитними, документами побутового листування), дослідники можуть проникати в глиб століть; діалекти часто зберігають певні фонетичні, граматичні та лексичні особливості, які давно вже втрачені в літературній мові.

Різноманітне та глибоке розкриття сутності суспільного життя людини неможливе поза розумінням явища, що окреслюється поняттям етносу. Учені розглядають етноси як особливі соціальні феномени, що органічно поєднують біосферу та соціосферу, містять у собі значною мірою характеристики природної спільноти. Етноси – це біофізичні реальності, здатні бути оповитими соціальною оболонкою, втіленими в ту чи іншу суспільну форму.

Етноси формуються під впливом природної належності людського угруповання до певного географічного середовища, кліматичних умов, ландшафту, рослинного та тваринного світу.

Водночас свої головні характеристики етнос отримує в соціально-культурному оформленні, і вони передаються від покоління до покоління через історичну пам'ять, через засвоєння культурних надбань, традицій тощо. Етнос як такий є не суто природним утворенням, а його історичною асиміляцією в культурі, що здійснюється багатьма поколіннями людей.

Отже, етнос – це група людей, яка історично склалася на певній території та характеризується спільністю мови, культури, побуту, звичаїв, традицій, способу життя та особливостями психічного складу.

Етнос як суспільно-природне утворення слід відрізнити від соціальних спільностей (спільнот) людей. Вони, хоч і формуються на основі певних етносів, є продуктом історії, соціокультурними утвореннями.

До соціальних спільностей людей відносять рід, плем'я, народність, націю.

Історично першими спільностями людей були рід і плем'я. Саме вони забезпечували функціонування та розвиток виробництва засобів до існування, форм їх обміну, розподілу та споживання, відтворення самої людини. Згодом на руїнах родоплемінного суспільства з'явилися класи та народності, а пізніше соціальна структура суспільства поповнилась ще однією формою – нацією.

Схарактеризуємо форми (типи) соціальних спільностей людей.

1. *Рід* об'єднує в собі групу кровних родичів, що усвідомлюють себе нащадками спільного предка (реального або міфічного), мають спільне родове ім'я. Рід виник з первісного людського стада як осередок суспільного співжиття та регуляції шлюбних стосунків. Рід обирає старійшину чи вождя й може звільнити його з цієї посади; слідкує за рівним поділом майна померлих членів роду; здійснює взаємодопомогу, захист, кровну помсту; має спільне місце поховання й демократичні збори, де вирішуються корінні питання життєдіяльності. Етнографічні, історичні, археологічні факти свідчать, що визначальними рисами родових стосунків є рівність всіх членів роду та відсутність майнових відносин між родичами.

2. *Плем'я* охоплює кілька родів, проте не вичерпується їхньою кількісною характеристикою, а визначається спільністю території, економічною характеристикою, відносинами одноплемінників, єдиною племінною мовою, культурою, самосвідомістю й певними традиціями.

3. *Народність* – це соціальна спільність людей, що утворюється з племен і передує нації. Для народності є характерним проживання на спільній території, одна мова, спільний психологічний склад, що виявляється в особливостях культурного розвитку та побуту. Проте народності притаманна слабкість внутрішніх економічних зв'язків, відносна ізоляція людей (натуральне господарство, замкнутий спосіб життя, труднощі зв'язків населення різних областей). Проте історія не стоїть на місці. Розвивається виробництво, зростає продуктивність праці, удосконалюються техніка й технологія, наука й культура. Універсальні зв'язки руйнують натуральне господарство. На руїнах народності виникає така спільність, як нація.

4. *Нація* – це соціальна спільність людей, об'єднаних, незалежно від їхнього етнічного походження, політичними інтересами, усвідомленням

своєї спільності на певній території з певною державною організацією, єдиним громадянством, юридичними правами та обов'язками. Важливими ознаками нації є особливий менталітет, психіка, характер людей, історична пам'ять, духовні та політичні традиції, мова.

***

Назвіть і схарактеризуйте основні форми соціальних спільностей людей.

10. 2. Племінні діалекти та утворення споріднених мов

Родова спільність є однією з необхідних умов виникнення племені. Характерними рисами племені є: наявність племінної території, відокремленої від території сусідніх племен умовними рубежами; певна економічна спільність і взаємодопомога одноплемінників, що виражається, напр., у колективних полюваннях; єдина племінна мова, культура, самосвідомість, традиції, самоназва.

Плем'я об'єднувалося на основі кровної спорідненості та мови – племінної мови або діалекту. В умовах родового суспільства мова племені зазвичай слабо відмежована від мов інших (споріднених) племен. На основі племінної близькості може формуватися й мова племінних союзів, по відношенню до якої окремі споріднені племінні мови виявляються племінними діалектами.

Такий стан і розвиток мови пояснюється низьким рівнем продуктивних сил, нечисленністю племен, низькою щільністю населення.

Мовна роздробленість була станом людства в часи його виникнення, і такий стан виявляється в певних народів навіть у новий час. Після того як М. М. Міклухо-Маклай побував у 1871 році на північно-східному березі Нової Гвінеї, він написав: «Майже у кожному селі Берега Маклая існує своє нарідчя. Жителі сіл, які знаходилися на незначній відстані одне від одного, говорять інколи на настільки різних нарідчях, що майже не розуміють один одного».

Малочисельні за кількістю носіїв мови типові для народів, що знаходяться на примітивному ступені розвитку. Проте мови, які походять від спільного джерела, зберігають спільні корні та афікси, подібні фонетичні закономірності. Особливістю мовного розвитку людства є виникнення споріднених мов. Спільна ознака може бути доказом спільного походження. Спільність мови союзу споріднених племен підтримувалася її

використанням на зібраннях рад племен, у дні спільних святкувань та в усній поезії.

***

1. Яким було становище мови в родовому суспільстві?
2. Що таке племінні мови?

10.3. Виникнення індоєвропейських мов

Важливим компонентом мовної історії Землі є виникнення та розповсюдження індоєвропейських мов. Цей процес почався у глибокій старовині. Зараз він проходить у вигляді поширення мов індоєвропейської сім'ї – англійської, іспанської та інших.

За однією з версій, у період палеоліту наші далекі індоєвропейські пращури мешкали між Волгою та Дунаєм. Про це говорить, зокрема, той факт, що індоєвропейськими назвами є *Дон, Дунай, Балкани, Карпати, Чорне море*.

Відзначимо й інші слова індоєвропейського походження в українській мові. Це «терміни спорідненості»: *мати, син, дочка, брат, сестра*; назви дерев: *дуб, сосна, верба, береза*; назви, пов'язані з природою: *гора, вода, місяць, болото*; деякі числівники: *два, три, чотири* та ін. Слова *зима* та *сніг* є праіндоєвропейськими; у багатьох індоєвропейських мовах є спільні назви тварин (*вівця, бик, олень, заєць, їжак, вовк*), птахів (*гусак, орел, журавель*), комах (*муха, оса, бджола, воша, блоха*). Факт належності цих та інших груп слів до індоєвропейської лексики встановлюється за допомогою порівняльно-історичного методу. Виявляються спільні корені, які говорять про генетичну тотожність.

У першій половині кам'яної доби, до IV – III ст. до н. е., утворилося три зони індоєвропейських мов: 1) південна, 2) північна, 3) центральна.

Південну зону становили: етрусська мова стародавньої Італії (вона була витіснена до початку нової ери латинською мовою), лікійська, лідійська, лувійська, хетська мова Малої Азії. Хетське клинописне письмо, яке відноситься до IV–III століть до н. е., відбилася в найдавніших писемних пам'ятках; хетське ієрогліфічне письмо відноситься до XIV–XIII століть до н. е.

Північну зону становили піренейські мови (баскська, іберійська, урартська).

У центральну зону входили, з одного боку, італійська, кельтська, германська, балтійська, слов'янська гілки, а з іншого – іллірійсько-фракійська (її зараз представляє албанська мова), грецька та індоіранська гілки індоєвропейських мов.

Праслов'янська мова склалася з близькоспоріднених діалектів, які були розташовані на південь від річки Прип'ять, між рікою Північний Буг та середньою течією Дніпра. На захід і на північ від слов'ян мешкали балтійці, на схід і північ – фінно-угорські племена, на південь – іранські. Праслов'янська мова існувала багато століть: з другої половини I тисячоліття до н. е. до VI–VII ст. н. е.

Це спричинилося до утворення різноманітних виявів праслов'янських звукових законів та правил словозміни, до появи нових слів і коренів, фонетичних і граматичних закономірностей. Порівн., напр., українське *рука*, чеське, словенське *ruka*, болгарське *ръка*, польське *reka*; українське *мужній*, болгарське *мъж*, словенське *muž*, чеське *muž*, польське *mąż*.

У VI–VII ст. слов'янські племена розселилися на величезній території від Ільменя на півночі до Греції на півдні, від Оки на сході до Ельби на заході. Розселення слов'ян на Балканах спричинилося до утворення південнослов'янських мов (болгарської, македонської, сербської, словенської та ін.) та Балканського мовного союзу.

Споріднені мови зберігають генетичні спільні особливості.

Спільні риси мовного союзу виникають унаслідок тривалого контакту мов.

Як відзначалося вище (9.3), на Балканах склався Балканський мовний союз. Граматичними особливостями мов цього союзу є постпозитивний артикль, утворювання майбутнього часу за допомогою допоміжного дієслова *хотіти*, аналітизм відмінювання іменників.

Усі балканські мови, крім новогрецької, мають постпозитивний артикль, тобто такий артикль, який приєднується до кінця іменника (а не до початку, як, напр., в англійській, німецькій, французькій мовах). Жодна романська або слов'янська мова, що не належить до Балканського мовного союзу, не має постпозитивного артикля. Приклади артиклей: албанське *shtëpi* – *shtëpia*, *qiel* – *qielli*, болгарське *жена* – *жената*, *мъж* – *мъжът*, македонське *жена* – *жената*, *маж* – *мажомт*, румунське *casă* – *casa*, *cer* – *cerul*.

Форма майбутнього часу в балканських мовах утворюється аналітично, за допомогою допоміжного дієслова або частки зі значенням наміру або бажання. Уперше ця форма утворилась у I ст. н. е. у грецькій мові. Тією або іншою мірою ця особливість притаманна всім балканським мовам. У деяких мовах допоміжне дієслово зберігає парадигму відмінювання (рум. *voi, vei, va, vom, veți, vor*, серб. *ћу, ћеш, ће, ћемо, ћете, ће*), але в інших мовах відмінювання втрачено, а роль універсального маркера майбутнього часу виконує форма третьої особи однини.

Не тільки історія індоєвропейських мов, а й історія інших сімей мов показує, що утворення споріднених мов проходило поетапно та тісно пов'язане з історією народів – носіїв цих мов. Виникнення племінних діалектів і на їх основі споріднених сімей та груп мов – важливий етап в історії людства.

***

1. Як утворилися індоєвропейська мовна сім'я?
2. Назвіть граматичні особливості мов Балканського мовного союзу.

10.4. Утворення мов народностей

Утворення мов народностей, а потім і націй є важливим етапом у розвитку форм існування мов. У Європі цей процес почався в IX–X ст.

Народність виникає в рамках рабовласницького ладу, розвивається та зміцнюється у феодальному суспільстві. Народність має своє етнічне ім'я, вона формує загальні елементи культури та спільну мову, проте територіальні діалекти зберігаються, вони наслідують багато ознак діалектів племінних, що відійшли в минуле.

Прикладами народностей рабовласницького суспільства є давньоєгипетська та давньоеллінська.

Головною характерною рисою держави є громадська влада, відокремлена від народу. Вирішальне значення мало в той час постійне проживання. Але завоювання також відігравали велику роль.

Одноманітними за своїм складом були спочатку афінська й римська держави. Але, якщо взяти до уваги їх завоювання, треба відмітити, що держава об'єднувала велику кількість народів і мов.

Мова народності може отримати писемну фіксацію, хоча це не є обов'язковим. Примітний такий факт: та або інша народність часто виявлялася двомовною: для релігійного культу, науки, освіти застосовувалася книжна, нормована мова (зазвичай чужа), а для

повсякденних трудових, торгових, побутових потреб, для усної словесної творчості – своя, рідна, що не мала писемної фіксації та літературної нормованої форми.

Така ситуація в період Середньовіччя спостерігалася в багатьох країнах Європи й Азії: у Західній Європі літературною мовою була латина, у багатьох країнах Азії – арабська мова; в Україні-Русі функції літературної мови виконувала споріднена старослов'янська. Відзначимо, що висунення на роль літературної мови зумовлене церковно-релігійною сферою: мова католицизму – латина, православ'я – старослов'янська, ісламу – арабська.

Цікавим прикладом об'єднання споріднених діалектів є давньогрецьке койне. Койне (від гр. *κοινή διάλεκτος* – «спільна мова») – діалект грецької мови періоду приблизно від 300 р. до н. е. до 300 р. н. е. Цим діалектом написано майже всі твори Нового Заповіту; ним вели проповідницьку діяльність із розповсюдження Євангелія в країнах Середземноморського басейну апостол Павло та інші християнські проповідники. Однією з найвідоміших пам'яток письма койне є *Розетський камінь*.

Спочатку термін *койне* використовувався в лінгвістиці лише стосовно спільногрецької мови, яка склалася в елліністичний період (IV–III ст. до н. е.) на іонійсько-аттичній діалектній основі та виконувала функції спільної мови ділової, наукової й художньої літератури Греції до II–III ст. Елліністичне койне, що заступило давні грецькі діалекти, стало історичною основою для сучасних грецьких діалектів, утворених після розпаду койне.

Сучасна соціолінгвістика трактує койне у ширшому сенсі – як будь-який засіб спілкування (головним чином усного), що забезпечує постійну комунікативну зв'язаність певного регіону.

Вирізняють *міські койне* і *койне ареалу* (країни). Роль койне може виконувати наддіалектна форма певної мови, розвинена на базі одного або кількох її діалектів, а також одна з мов, якими розмовляють у цьому ареалі. Усні койне посідають проміжне становище між лінгва-франка та загальнонаціональною літературною мовою.

Койне (особливо міське) є важливою передумовою формування літературної мови. Іноді койне розглядають поруч з піджинами, однак процес формування койне є суттєво відмінним: піджинізація передбачає істотну структурну модифікацію мови-джерела, натомість койне

здебільшого розвивається у бік збереження та збагачення мови або діалекту, що перетворюються на койне. Піджин формується в умовах контакту та взаємного впливу різноструктурних мов, а койне найчастіше (хоча й не завжди) утворюється на базі діалектів однієї мови або близькоспоріднених мов. У деяких випадках піджин може набути функцій койне з подальшим розвитком у бік креольської мови.

Крім усних, можливі також писемні форми койне – напр., латинська мова у ролі *науково-письмового койне* у середньовічній Європі.

У Давньому Римі переважала латинська мова. Появу латини відносять до середини II тисячоліття до н. е.; вона належить до італійських мов індоєвропейської мовної сім'ї. У процесі історичного розвитку давньої Італії латинська мова витіснила інші італійські мови та згодом стала панівною в західному Середземномор'ї. На початку I тис. до н. е. латиною розмовляло населення невеликого регіону Лації (лат. *Latium*) на заході середньої частини Апеннинського півострова, у нижній течії Тибра. Плем'я, що мешкало у Лації, називалося латинами (лат. *Latini*), його мова – латинською. Центром цього регіону стало місто Рим, за ім'ям якого італійські племена, що об'єдналися навколо нього, стали називати себе римлянами.

Виділяють кілька етапів розвитку латинської мови: архаїчна латина, класична латина, посткласична латина, пізня латина.

Особливістю латинської мови є те, що порядок слів у реченні не має великого значення; передача інформації йде через систему афіксів, що приєднуються до кореня слова. Латинська абетка базується на етрусській абетці, яка, у свою чергу, походить від грецької. Хоча пам'ятки латинської літератури, що збереглися, майже повністю написані класичною латиною (штучною та стилізованою літературною мовою), побутовою мовою Римської імперії була народна латина, яка істотно відрізнялася від класичної латини граматиною, словниковим складом і навіть вимовою.

Разом з церковнослов'янською латинська мова є однією з «мертвих» мов. Статус мертвої мови зумовлений тим, що люди, для яких вона є рідною, не народжуються вже принаймні півтори тисячі років. Латинська мова є однією з найдавніших писемних індоєвропейських мов і належить до так званих літературно-історичних мов.

У результаті військових, політичних та економічних успіхів Стародавнього Риму латинська мова поширилася по всій Італії, а

починаючи з II ст. до н. е. вийшла за її межі. У I ст. н. е. Рим став метрополією наймогутнішої держави стародавнього світу – Римської імперії; до її складу входили сучасні Франція, Іспанія, Португалія, Швейцарія, деякі частини Німеччини, Англії, Хорватії, Болгарії, Румунії, Угорщини, Чехії, Греції, Словаччини, Туреччини, України, Лівану, Сирії, Лівії, Тунісу тощо.

У свою чергу латина постійно відчувала на собі вплив давньогрецької мови, особливо після підкорення Греції Римом у 146 р. до н. е.

Через римських солдатів і торговців латинська мова в її розмовній формі поширювалася серед місцевого населення та стала одним з найефективніших засобів романізації завойованих територій. При цьому найактивніше романізуються найближчі сусіди римлян – кельтські племена, що проживали в Галлії (на території сучасної Франції).

Розмовний різновид латинської мови, так звана народна («вульгарна») латина, впливаючи на місцеві діалекти, дала початок групі романських мов, до якої належать сучасна італійська, іспанська, португальська, французька та деякі інші.

Значення латинської мови для формування нових західноєвропейських мов зберіглося й після падіння Західної Римської імперії (476 р. н. е.). Після падіння Риму латина залишилися мовою церкви, юриспруденції, науки, літератури, дипломатії. Включно до XVIII століття латина була мовою науки.

В епоху феодалізму виникають французька, польська, литовська та інші народності, які говорять індоєвропейськими мовами.

Як приклад розглянемо англійську мову.

Англійська мова є західногерманською мовою, що з'явилася на основі англо-фризьких говорів, які принесли в Британію у V–VII ст. н. е. германські завойовники та поселенці сучасної Західної Німеччини, Західної Данії та Нідерландів.

Англійська мова має корені в мовах германських народів Північної Європи. У часи Римської імперії більшість германських поселень (Німеччина) залишилася в складі імперії. Деякі германці служили в римській армії. Війська германських племен, таких, як тунгри, батави та фризи, служили в Британії під римським керівництвом. Германські поселення розширилися в період Великого переселення народів Західної Римської імперії. Мови, якими розмовляли германські народи, що з самого

початку поселилися у Великій Британії, входили у склад північно-германської гілки германської мовної сім'ї. Вони склалися з діалектів інгвеонської спілки мов, якими розмовляли народи північної Данії, північно-західної Німеччини та Нідерландів.

Упродовж століть після завоювання Англії норманські королі та високопоставлені вельможі Англії та інших країн Британських островів розмовляли англо-нормандською мовою. Купці та дрібні дворяни часто були двомовними людьми та розмовляли англо-нормандською та англійською мовами, при цьому англійська мова залишалася мовою простолюдинів.

До XIV століття англо-нормандська, а потім французька мова були мовами судочинства та урядових установ. Навіть після зниження статусу стандартна французька мова зберегла статус офіційної, або престижної, мови. Близько 10 000 французьких слів з того часу увійшли до англійської мови. Це, зокрема, терміни, пов'язані з державою, церквою, законами, військові терміни, назви страв. Великий вплив на англійську мову в той час мала давньоскандинавська мова. Деякі вчені висували гіпотези, згідно з якими середньоанглійська мова була креольською мовою, виробленою в результаті мовних контактів.

У XV столітті англійська мова зазнала великих змін у фонетиці, проте правопис літературної мови залишився практично незмінним. Сучасна англійська фонетика багато в чому є результатом великого зсуву голосних, який проходив в основному в XV столітті. На літературну мову здійснило вплив розповсюдження стандартизованого лондонського діалекту в органах влади та управління; відбулася стандартизація друкованої продукції. У часи Вільяма Шекспіра (середина XVI – початок XVII століття) англійська мова стає схожою на сучасну англійську мову. Цей варіант мови отримав назву ранньоанглійської мови. У 1604 році було видано перший англійський словник під назвою *Table Alphabeticall*.

Підвищення рівня грамотності населення, поїздки та подорожі сприяли прийняттю багатьох іноземних слів, особливо запозичених з латинської або грецької мови епохи Відродження. У XVII столітті латинські слова часто використовувалися з їх оригінальною вимовою. У цей період англійська мова запозичила багато слів з італійської, німецької мови та їдиш. Незважаючи на певний опір, у цей період почалась американізація мови.

У часи Середньовіччя помісно-територіальні діалекти складаються з різних племінних говорів. Ці говори були розмовною мовою, особливою для кожної області, але спільною для всіх класів населення. Діалектний розподіл населення не збігається з попереднім племінним розподілом. Населення областей, князівств або феодів складалося з нащадків племен. Але зазвичай або плем'я розповсюджувалось по території двох чи більше князівств, або кілька племен об'єднувалися.

Доля місцевих діалектів, які з'явилися у феодальній або ранньокапіталістичний період, була різною. З одного боку, видозмінюючись, вони зберігалися як діалекти конкретної мови. В основі італійської мови лежить флорентійський діалект, в основі татарської – казанський діалект і т. д. З іншого боку, місцеві діалекти, обслуговуючи народні маси, склали основу різних мов.

Проте, поряд з діалектами, для державних потреб була потрібна наддіалектна мова. Ми вже відзначали, що в ролі літературної мови виступала певна «мертва», закріплена писемністю. У країнах сходу такою мовою стала арабська; у західноєвропейських державах – латина. У слов'ян таку роль виконувала старослов'янська (давньоцерковнослов'янська) мова.

Таким чином утворювалися мови народностей. Це дуже складний та довгий процес, який продовжується й донині. Утворення мов народностей, а потім і націй – важливий етап у розвитку суспільства.

***

- 1. Що було характерним для мови в рабовласницькому суспільстві? У феодальному?*
- 2. Назвіть особливості мов народностей.*
- 3. Що означають терміни «наддіалектна мова» та «двомовність» стосовно мов народностей?*

10.5. Виникнення націй і національних мов

Нація – це історично сформована стійка спільність людей. Ознаками стійкості цієї спільності є єдність території, економіки та мови. На цьому ґрунті виробляється «національний характер». Нація – якісно нове явище в історії людства.

Хоча попередній розвиток феодалізму готує ґрунт для нації, нація виникає в епоху індустріального суспільства. Відмінність міста і села, бурхливе зростання ремісничого, торгового населення, зміна виробничих

відносин, поява нових класів – буржуазії та пролетаріату, – усе це, як і нація, закріплюється при зміні формацій, з утвердженням капіталізму.

При феодализмі головну роль відігравали маєтки, замки, монастирі. При капіталізмі на перший план виходять міста зі змішаним населенням, яке об'єднувало різні класи, представників різноманітних професій. При феодализмі економічне життя тяжіло до натурального господарства. При капіталізмі широко розвивається торгівля, не тільки внутрішня, а й зовнішня, а з придбанням колоній та зміцненням міжнародних зв'язків – світова.

У різних народів процес складання націй і національних мов протікав у різні століття, у різному темпі та з різними результатами. Розвиток капіталізму й виникнення націй почалися в Європі в народів, які говорять індоєвропейськими мовами. У західній Європі цей процес збігся з утворенням централізованих національних держав – Англії, Франції, Італії. На сході Європи утворення крупних централізованих держав, необхідних для оборони держави від вторгнення, відбувалося раніше, ніж утворення націй, які почали формуватися пізніше у складі багатонаціональних держав. Перетворення основних народностей у нації в Азії, Північній та Південній Америці, Африці відбувається тільки з кінця ХІХ ст.

Як і утворення мов народностей, утворення національних мов проходило трьома шляхами: шляхом розвитку вже готового матеріалу, шляхом концентрації діалектів і шляхом схрещення діалектів та мов.

Напр., щодо англійської народності та американської нації відмічається етнічне схрещення. Виникнення американської нації не означало виникнення нової мови: мовою нової нації стала англійська.

У період національної мови економічне згуртування територій веде до розповсюдження спільної мови та природного стирання діалектних відмінностей.

Національна мова припускає обов'язкову наявність літературно-писемної форми, зближеної із загальнонародно-розмовною мовою.

Усна спільна мова виробляється не відразу та довгий час зберігає діалектні відмінності. Тому втіленням і дійсною реальністю національної мови є її літературно-писемна форма. При цьому важливо враховувати, що для національної мови необхідна не проста наявність писемного мовлення, а й широке розповсюдження, багатофункціональність літературної мови.

З вищесказаного зрозуміло, що нації виникають при капіталізмі, коли відбувається економічне згуртування територій, виникає внутрішній

ринок. Нова національна культура, яка потребує єдності та повного взаєморозуміння всіх членів нового суспільства, не може зберігати мовну практику Середньовіччя з його двомовністю, роздробленими помісними діалектами та «мертвою» літературною мовою. На відміну від мовної роздробленості феодального періоду, формується єдність мови всієї нації, і ця спільна мова не може бути «мертвою», вона повинна бути здатною до гнучкого та швидкого розвитку.

***

1. У чому полягає специфіка становища мови в індустріальному суспільстві?
2. Як пов'язані капіталізм і національні мови?

10.6. Розвиток соціальних діалектів

Розвиток капіталістичних відносин, посилення ролі міст та інших культурних центрів та залучення до загальнодержавного життя околиць сприяє розповсюдженню літературної мови та відтискуванню діалектів. При капіталізмі відмінності між літературною мовою та діалектами стає все більш значущими. Міські низи та різні декласовані верстви населення утворюють особливі групові «соціальні діалекти».

Соціальні діалекти є різновидом мови, що вживається як засіб спілкування між людьми, пов'язаними тісною соціальною або професійною спільністю. Це мова певної соціальної групи. Більшість дослідників виділяють такі різновиди соціальних діалектів, як арго, жаргон і сленг. Функціональне призначення арго, жаргону, сленгу – бути засобом невимушеного, неофіційного спілкування людей.

Лексика декласованих елементів у середині XIX ст. називалась умовною мовою злочинців, байковою мовою, музикою. Наприкінці XIX ст. арго міських злочинних груп одержало назву *блатна музика*.

У XIX ст. у Франції арго було поширене серед злодіїв та інших декласованих елементів, представників бродячих промислів (торговців-коробейників, сезонних сільськогосподарських робітників та ін.), ремісників різних професій. У цей період під натиском крупної капіталістичної промисловості й торгівлі декласовані перестають бути професійно організованою корпорацією, професійні арго знаходяться в стадії відмирання й виродження; на кінець XIX ст. арготизми широко проникають у розмовну мову всіх шарів західноєвропейського суспільства.

У роки першої світової війни в багатьох індоєвропейських мовах (французькій, італійській, португальській, німецькій та ін.) з'являються фронтові арго.

В Іспанії арго використовують злочинці, а також особи, які застосовують у мові ненормативні вирази; вони повні дотепності, кмітливості й різноманітності, є продуктом народної творчості.

У Німеччині в другій половині XIX ст. ще зберігалось арго бродячих ремісників і торговців: таємна мова (Kundensprache) підмайстрів-мандрівників (Handwerksburschen), арго бродячих торговців (Krämersprachen). У цілій низці елементів ці арго збігалися зі злочинською мовою (Rotwelsch). Німецьке студентство також мало своє арго.

В Англії в XIX ст. серед бродяг, жебраків, бідних, злодіїв, грабіжників тощо був поширений кент (аналог «таємних» арго).

У США до громадянської війни (1861–1865) існувало кримінальне арго, яке успадковувало британське. З 1870 р. почало превалювати специфічне американське кримінальне арго. На початку XX ст. кримінальне арго поширюється. Своє арго є й у циркачів, роз'їзних естрадних артистів та коміків, людей театру. Американське арго носить суто національний характер, на відміну від багатьох європейських.

Соціолекти української мови XIX ст. охоплюють школярські, бурсацько-семінарські арго, арго лірників, ремісників, лаборів, жебраків. Водночас, на думку Л. Ставицької (1962–2010), щодо бурсацької субмови точнішим є термін *жаргон*. Друга половина XIX ст. в Україні відмічена зростанням кримінального жаргону. Наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. поширюється арго міської вулиці. Потім з міської вулиці арго прийшло до школи, фабрики, в'язниці, війська, на підміську й сільську вулицю.

Жаргони завжди посідали значне місце серед соціальних діалектів. Уже в 40-і рр. XIX ст. – 20-і рр. XX ст. існувало багато різних жаргонів. У XIX ст. в Німеччині превалює молодіжний жаргон, носіями якого була винятково учнівська молодь. До 1850 р. мова німецької учнівської молоді називалася буршеською. Це корпоративна мова молоді чоловічої статі, яка навчалася в німецьких університетах.

На початку XX ст. звертає на себе увагу базельська студентська мова (мова студентів Базельського університету), яка увібрала в себе все різноманіття німецького жаргону молодих людей з інших університетів, усе, що було накопичено за попередні століття.

На початку ХХ ст. студентський жаргон виходить за межі університетів, коло його носіїв розширюється. «Своєю» мовою вже користуються гімназисти, школярі, учні реальних училищ та ін., вона проникає в розмовне мовлення. По суті, це вже єдиний молодіжний жаргон, що впливає й на мову інших шарів населення, особливо в маленьких університетських містах.

У США в другій половині ХІХ ст. побутують професійно-корпоративні жаргони: університетський, гравців в азартні ігри (*gamblers*), більярдистів (*billiard-players*), брокерів (*brokers*) і боксерів (*pugilists*).

В Україні на кінець ХVІІІ ст. – впродовж ХІХ ст. вживається бурсацько-семінарський жаргон. У ХІХ ст. – на початку ХХ ст. засвідчено кримінальний, професійний жаргони. Л. Ставицька виділяє дві мовні стихії побутування кримінального жаргону в Україні: 1) західноукраїнський кримінальний жаргон; 2) кримінальний жаргон Центральної та Східної України. К. Широцький (1904–1906), крім бурсацько-семінарського, фіксує такі жаргони: морський, друкарський, шахтарський, копачів скарбів, ковалів, тюремний тощо.

Сленг існував в Англії уже в ХІV ст., але це мовне явище було відоме під іншими найменуваннями, і найчастіше як *cant*. Первісно сленг використовувався в середовищі злочинного світу, проте на кінець ХVІІІ ст. поширився за його межами. Сленг – англійський термін. Терміном *сленг* первісно називався жаргон британських злочинців. З 1802 року термін *сленг* почав використовуватися й для позначення професійних жаргонів, а з 1818 року – й для розмовного мовлення, що знаходиться поза межами літературної мови, складається зі слів, які використовуються в спеціальному значенні. З другої половини ХІХ ст., за спостереженнями Е. Партріджа, термін *slang* став загальноприйнятим позначенням для «незаконної» розмовної мови.

У ХІХ ст. – на початку ХХ ст. сленг застосовувався переважно на англійськомовному ґрунті; у першій половині ХХ ст. він починає поширюватися й в інших індоєвропейських мовах. Особливою популярністю сленг користується в молоді. Термін *сленг* починає вживатися в багатьох мовах, зокрема в німецькій, французькій, шведській. У слов'янські мови термін *сленг* перейшов з англійської.

Дж. К. Хоттен (1859) виділяв сленг парламентський, військовий, університетський, релігійний, юридичний, літературний, театральний,

науковий, громадянський, сленг крамарів, робочих, п'яниць, лайливий та ін.

Е. Партрідж (1933) виділив сленг кокні, видавців і друкарів, журналістів, літературних критиків, юристів, торговців, робітників, а також медичний, комерційний, рекламний, мистецький, театральний, парламентський і політичний, релігійний, спортивний та ігровий, шкільний і студентський та ін.

У 50-і рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст. мовне існування англійця навряд чи можливе без сленгу. Сленг використовується при спілкуванні в спілці, підгрупі, школі, університеті тощо. Особливо він поширений серед студентів. У США сленг становить біля десяти відсотків слів усього вокабуляря середнього американця. І належить до найбільш уживаної його частини.

При утворенні нації усна спільна мова «виробляється» не відразу та довгий час зберігає діалектні відмінності. Соціальні діалекти є засобом невимушеного, неофіційного спілкування людей певної соціальної групи. Вони відіграли велику роль у становленні національних мов.

***

- 1. Назвіть лінгвістичну дисципліну, яка займається вивченням та описом діалектів.*
- 2. Що таке соціальні діалекти?*
- 3. Назвіть основні особливості арго. Наведіть приклади арго (на матеріалі різних мов).*
- 4. Розкрийте специфіку жаргонів. Що вам відомо з історії жаргонів у країнах Європи?*
- 5. Що таке сленг? Наведіть приклади сленгу.*

11. ГЕНЕАЛОГІЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ МОВ

11.1. Генеалогічна класифікація мов.

Спорідненість мов і порівняльно-історичний метод

Зусиллями кількох поколінь учених, які вивчали мови в порівняльно-історичному аспекті, було розроблено генеалогічну класифікацію мов.

Генеалогічна класифікація мов – це вивчення й групування мов світу на основі споріднених зв'язків між ними (на основі спільного походження від певної прамови).

Грецьке слово *genealogia* означає «родовід». Спорідненими з цим словом є *ген* «елементарна одиниця спадковості, за допомогою якої відбувається запис, зберігання й передавання генетичної інформації в ряді поколінь», *гене́за* (*генезис*) «походження, виникнення», *генетив* «родовий відмінок», *жона* (від *gena), що означало «та, що народжує», *евгеніка* «наука про покращання біологічних властивостей людини», а також такі слова, як *генотип*, *генофонд*, *геноцид*, *генерація*, *генерувати*, *генетика*, *генетичний* тощо. Усі ці слова пов'язані значенням родоводу.

Основи генеалогічної класифікації було розроблено передусім на матеріалі індоєвропейських мов унаслідок утвердження порівняльно-історичного методу. Слідом за індоєвропейськими мовами виділяються й класифікуються інші сім'ї мов – афразійська, фінно-угорська, тюркська, кавказська тощо.

Спорідненими називають такі мови, які, виникнувши з одного спільного джерела (прамови), мають давні спільні кореневі і афіксальні морфеми, регулярні фонетичні відповідності.

Так, українське слово *морозна* закономірно відповідає болгарському *мразовита* й польському *mrózna*: повноголосним формам української мови відповідають неповноголосні форми болгарської й польської мов. Можна продовжити спостереження та встановити, що, напр., у німецькій мові (германська група індоєвропейської сім'ї) повноголосно/неповноголосним слов'янським формам відповідає корінь із закритим складом. Зокрема, українському слову *город*, болгарському *град*, сербському *grád*, польському *gród* [грут], чеському *hrad* у німецькій мові закономірно відповідає *Garten* (порівн. готське *gards*). Порівн. також: укр. *берег*, болг. *бряг*, серб. *брѣг*, польск. *brzeg*, чеськ. *břeh*, нім. *Berg*.

Використання порівняльно-історичного методу дозволяє зробити висновок про те, що ступінь спорідненості мов може бути різним – далеким і близьким. Близькоспорідненими є англійська й німецька мови;

українська й англійська – споріднені мови, але їхня спорідненість далека. Наявність різних ступенів спорідненості спричинилася до вживання відповідних термінів: сім'я, група, підгрупа споріднених мов.

Сім'я – це вся сукупність мов певної спорідненості. Сім'ї мов утворюють індоєвропейські, тюркські та інші мови.

Угрупування всередині сім'ї мов називають групами споріднених мов. У межах груп виділяються підгрупи. Напр., мови германської групи поділяються на три підгрупи: північногерманську (скандинавську), західногерманську та східногерманську.

Ізольовану мову, генетичних зв'язків якої не вдалося знайти, вважають окремою сім'єю.

У наш час виділяють приблизно 200 сімей мов, із них 22 – у Євразії, 20 – в Африці, інші – в Америці, Австралії, Новій Гвінеї. Найвідомішими й найпоширенішими мовними сім'ями є індоєвропейська, афразійська, кавказька, фінно-угорська, самодійська, тюркська, монгольська, тунгусо-маньчжурська, китайсько-тибетська, тайська, австронезійська, австроазійська.

11.2. Індоєвропейські мови

Індоєвропейська сім'я мов є найчисленнішою. До неї входить понад 150 мов, якими розмовляє майже половина людства — 2 млрд 171 млн 705 тис. осіб (дані за 1985 р.; всього населення Землі — 4 млрд 660 млн 295 тис.). Вони об'єднуються в 12 груп: індійську, іранську, слов'янську, балтійську, германську, романську, кельтську, грецьку, албанську, вірменську, анатолійську й тохарську.

ІНДІЙСЬКА ГРУПА

До індійської групи належить понад 95 живих мов, якими розмовляють 761 млн 075 тис. осіб. Найпоширенішими є гінді, урду, бенгалі, панджабі, лахнда, сіндхі, раджастхані, гуджараті, маратхі, сингальська, непалі, біхарі, орія, кашмірі, циганська.

Гінді – державна мова Індії. Нею розмовляють 182 млн осіб. Поширена в штатах Уттар-Прадеш, Малх'я-Прадеш, Хар'яна, Біхар, Раджастхан, в Делі. Писемність – на основі оригінального письма деванагарі.

Урду – державна мова Пакистану (поряд з англійською) й одна з літературних мов Індії. Розмовляють нею 58 млн осіб. Використовує перське письмо.

Спільна розмовна частина гінді й урду отримала назву гіндустані й стала мовою міжнаціонального спілкування у великих містах та на торгових шляхах.

Мовою **бенгалі** розмовляють 189 млн осіб, головню в Бангладеш і Західній Бенгалії. Користується власним оригінальним письмом нагарі з Х ст. Бенгальською мовою створена одна з найзначніших новоіндійських літератур, нею, зокрема, писав лауреат Нобелівської премії 1913 р. Рабіндранат Тагор (1861 – 1941).

Мовою **панджабі (пенджабі)** розмовляють майже 56 млн осіб на півночі Індії та в Пакистані. Літературна мова склалася наприкінці ХІХ ст. Користується двома писемностями: в Індії – гурмукхі, в Пакистані – письмо урду.

Лакхнда поширена в Пакистані і в басейні верхнього Інду. Писемність – на основі арабського алфавіту.

Сіндхі поширена на півночі Пакистану й у штатах Махараштра, Гуджарат і Раджастхан в Індії. Кількість носіїв сіндхі – 19 млн 720 тис. осіб. Література розвивається з ХVІІ ст. У Пакистані використовується арабське письмо, в Індії – деванагарі.

Раджастхані поширена на північ від Пенджаба, в основному в штаті Раджастхан. Розмовляють нею до 18 млн осіб. Писемність – на деванагарі.

Гуджараті – офіційна мова штату Гуджарат в Індії. Чисельність мовців 44 млн осіб. Має власне письмо, яке подібне до скорописного варіанта деванагарі.

Маратхі – офіційна мова індійського штату Махараштра з центром Бомбей, одна з основних літературних мов Індії. Користуються нею 64 млн 783 тис. осіб. Писемність – на деванагарі.

Сингальська мова – офіційна мова Республіки Шрі-Ланка. Носії мови – 13 млн 220 тис. осіб. Користується одним із різновидів південноіндійського письма – грантхі. Має писемні пам'ятки (наскельні написи) з ІІІ ст. до н. е.

Непалі – державна мова королівства Непал. Розмовляють нею майже 16 млн 56 тис. осіб. Література розвивається з ХІХ ст. Користується письмом деванагарі.

Орія – офіційна мова штату Орісса в Індії. Чисельність мовців – 31 млн. Пам'ятки писемності належать до XI ст. Використовує власне письмо, для якого характерне округле накреслення букв.

Кашмірі локалізована в Кашмірській долині Північного Індостану, офіційна мова штатів Джамму і Кашмір в Індії. Розмовляють нею 3,4 млн осіб. Має пам'ятки писемності з XIII ст. Традиційне письмо – на основі графіки шарада і нагарі, а сучасна писемність – на основі арабського алфавіту.

Циганська мова виокремилася в V – X ст. н. е. Частина індійських племен емігрувала через Іран на Балкани, а з Балкан проникла в Італію, Німеччину, Румунію, Угорщину, Чехію, Молдавію та Україну, а згодом – у Південну й Північну Америку, Австралію й Нову Зеландію. Чисельність її носіїв – до 5 млн. Писемності не має, хоч були спроби її створити. Використовують у побуті та фольклорі. Збереглися записи пісень і казок латинським і кириличним алфавітами. Англійська назва циган *gipsy* пов'язана з помилковою версією, нібито цигани є вихідцями з Єгипту.

До індійських мов належать також такі мертві мови, як санскрит, палі, пракрити.

Санскрит – одна з основних давньоіндійських мов, яка функціонувала з I тис. до н. е. в Північній Індії. Уже на початкових етапах виробились її літературні норми і вона стала престижною як літературна «божественна» мова. Назва *санскрит* (*sam-skrta*) означає «с-кла-дена», тобто оброблена, доведена до досконалості. Це мова стародавніх священних книг «Махабхарата» і «Рамаяна». Почали її вивчати понад 2500 років тому. Найповніше вона викладена в граматиці Паніні (V ст. до н. е.).

Палі – мертва літературна мова середньовікової епохи в Індії, яка й тепер використовується як мова буддійської релігії в Шрі-Ланці, Бірмі, Таїланді, Лаосі, Камбоджі та В'єтнамі.

Пракрити (від санскр. *prakṛta* «природний, простий») – розмовні середньоіндійські мови та діалекти. Деякі з них пізніше були літературно оброблені й використовувалися в релігійних проповідях, ділових документах, драматургії, загалом у художній літературі.

ІРАНСЬКА ГРУПА

Мовами іранської групи користуються 80 млн 415 тис. осіб. До них належать перська, таджицька, афганська, балучі, курдська, осетинська, татська, ягнобська, таліська й мертві давньоперська, авестійська, пехлеві, мідійська, парфянська, хорезмійська, согдійська та скіфська.

Перська мова є найпоширенішою серед іранських мов. Чисельність мовців – 31 млн 280 тис. Це офіційна мова Ісламської Республіки Іран і мова міжнаціонального спілкування (Афганістан, Пакистан, Індія, Ірак, ОАЕ, держави Закавказзя й Середньої Азії). Має давню писемну традицію (пам'ятки письма з першої половини IX ст.) і багату літературу. Писемність – на основі арабського алфавіту. Літературна мова має три варіанти: перський (фарсі) в Ірані, дарі в Афганістані, таджицький у Таджикистані. Перською мовою писали такі видатні поети, як Рудакі, Фірдоусі (X ст.), Омар Хайям (XI – XII ст.), Нізамі (XII ст.), Сааді (XIII ст.).

Таджицька мова — державна мова Таджикистану. Поширена також в Узбекистані, частково Киргизії, Казахстані та Афганістані. Загальна кількість мовців становить 7,2 млн. Літературна таджицька мова походить від класичної персько-таджицької (IX – XV ст.) мови – єдиного джерела для носіїв перської, таджицької та афганської дарі. Писемність сучасної таджицької мови – на основі кириличної графіки.

Афганська (пушту, паішто) мова локалізована в Афганістані (в районах Кандагара, Джелалабада, Газні, Хоста, а також у провінціях Кабул та Фарах); у Пакистані (Вазіристан, Белуджистан, Пешевар). Загальна чисельність носіїв афганської мови досягає 25 млн. Писемність – на основі арабської графіки.

Балучі (белуджська) мова поширена в Пакистані, Афганістані, Туркменії. Розмовляють нею 4,3 млн осіб. Користується арабським алфавітом.

Курдська мова поширена на південному сході Туреччини, на півночі Сирії, півдні Ірану, в іранському Курдистані, Вірменії, Азербайджані та Туркменії. Загальна кількість мовців – 20 млн. Перші писемні пам'ятки на основі арабської графіки належать до XI ст.

Осетинська мова поширена в Грузії та на Північному Кавказі. Загальна чисельність мовців – 480 тис. Писемність виникла наприкінці XVIII ст., тепер – на основі кирилиці.

Татською мовою розмовляють 15 тис. осіб у південно-західному Ірані, а також в Азербайджані та в Дагестані. Писемність – із 20-х років XX ст. (спочатку на основі латинської, а з 1938 р. – на основі кириличної графіки).

Ягнобська мова локалізована в долині ріки Ягноб (на північ від Душанбе). Розмовляють нею 2,5 тис. осіб. Писемності не має.

Талиська мова поширена на півдні Азербайджану та на суміжній території Ірану. Користується нею всього лише 200 осіб. Мова безписемна.

Давньоперська мова була поширена на південному заході Персії. Від неї походять сучасні перська, таджицька й дарі мови. Найдавніші пам'ятки – написи Дарія I (521 – 486 рр. до н. е.).

Авестійська мова – мова, якою написана священна книга «Авеста» (IV – VI ст.). Найдавнішу частину «Авести» уклав пророк і реформатор давньої іранської релігії, що отримала назву зороастризм, Заратуштра (Заратустра). Вважають, що «Авесті» передувала багатомілова усна традиція передачі текстів уже мертвою мовою. Тексти написані фонетичним письмом араміського походження. Зберігається як мова богослужіння в зороастрийських общинах Індії та Ірану.

Пехлеві (середньоперська) мова використовувалася в південній частині Ірану в III – VII ст. Є наступницею давньоперської мови й попередницею новоперської.

Мідійська мова – мова племен мідійців, які заселяли північно-західну частину сучасного Ірану. Перші згадки про них датуються IX ст. до н. е. Писемні пам'ятки не збереглися.

Парфянська мова була офіційною мовою парфянської держави Аршакідів у III ст. до н. е. – III ст. н. е. (територія сучасних Ірану, Вірменії, частини Іраку й Середньої Азії). У III – VI ст. продовжувала частково використовуватися в Сасанідській імперії. Найдавніші пам'ятки (I ст. до н. е.) написані парфянським письмом із внесенням ідеограм, деякі з релігійних пам'яток – фонетичним письмом.

Хорезмійська мова була поширена в Хорезмі (оазис у низовині Амудар'ї). Від II ст. до н. е. до середини VIII ст. – офіційна мова Хорезмійської держави. Засвідчена в пам'ятках III – II ст. до н. е. Витіснена тюркськими мовами в XV – XVI ст.

Согдійська мова була локалізована в долині та верхів'ях річки Зеравшан із центром у Самарканді. Після IX ст. витіснена персько-таджицькою та тюркськими мовами. Найдавніші пам'ятки датуються II – IV ст.

Скіфська мова існувала на території Північного Причорномор'я (від Дунаю до Волги) з VIII ст. до н. е. до V ст. н. е. Пам'яток письма не має. Збереглися топонімічні назви, в тому числі назви рік Дунай, Дніпро, Дністер, Дон, а також племен і власні імена в грецьких написах.

СЛОВ'ЯНСЬКА ГРУПА

Слов'янськими мовами користуються 290 млн 475 тис. осіб (1985 р.). Виділяють три підгрупи слов'янських мов: східну, західну та південну.

Східна підгрупа. До неї традиційно відносять українську, білоруську та російську мови. Водночас у працях українських мовознавців (Степана Смаль-Стоцького, Євгена Тимченка та ін.) наведено аргументи на користь генетичної близькості української мови до сербської. При цьому поділ слов'янських мов на східну, західну та південну підгрупи визнається значною мірою умовним, оскільки ізоглоси певних фонетичних, лексичних і граматичних явищ не збігаються з цим поділом (Петро Бузук та ін.).

Українська мова – державна мова України. Поширена також у Польщі, Словаччині, Чехії, Канаді, США, Аргентині, Бразилії, Австралії та інших країнах. Загальна кількість мовців досягає 41 млн.

Має три наріччя: південно-східне (середньонадніпрянські, слобожанські та степові говірки); південно-західне (волинсько-подільські, галицько-буковинські та карпатські говірки); північне (лівобережні, правобережні та волинсько-поліські говірки).

Літературна українська мова пройшла три етапи свого розвитку: давньоукраїнський, або прасхіднослов'янський (XI – XIII ст.), староукраїнський (XIV – середина XVIII ст.) і сучасний (із кінця XVIII ст.). Перші пам'ятки писемності сягають XI ст. («Ізборники Святослава» 1073 р. і 1076 р.). Пам'ятками другого етапу є юридичні акти XIV – XV ст., Пересопницьке Євангеліє 1556 – 1561 рр., «Словник» і «Граматика» Л. Зизанія (1596 р.), «Лексикон словеноросійський» П. Беринди, твори М. Смотрицького, І. Вишенського, Т. Ставровецького. Сучасна українська літературна мова формувалася під впливом творчості І. Котляревського. Вагому роль у нормуванні та утвердженні її відіграла творчість Т. Шевченка, якого вважають основоположником сучасної української літературної мови. Писемність – на основі кирилиці.

Західна підгрупа. До неї належать польська, чеська, словацька, кашубська, верхньолужицька, нижньолужицька й мертва полабська мова.

Польська мова – офіційна мова Польщі. Крім того, використовується в сусідніх державах – Україні, Литві, а також у США, Бразилії, Франції, Канаді та інших країнах. Загальна кількість мовців 44 млн. Літературна мова сформувалася на основі великопольських, малопольських і мазовецьких говірок. Писемність – на основі латинського алфавіту. Найдавніша пам'ятка писемності («Свентокшиські проповіді») належить до XIV ст.

Чеською мовою користуються в Чехії, а також у Словаччині, Австрії, США, Канаді. Загальна кількість її носіїв досягає 12 млн. Має чотири діалекти: власне чеські, ганацькі, ляські (сілезькі) й моравські. Літературна мова сформувалася на основі середньочеських говірок.

Перші пам'ятки чеської писемності належать до кінця XIII ст. У XV – XVI ст. сформувалася літературна мова. Однак з 1620 р. до кінця XVIII ст. вона не розвивалася, оскільки за Габсбурзької династії офіційною мовою стала німецька. Літературна мова відродилася наприкінці XVIII – початку XIX ст. на основі літератури XVI – XVII ст., що надало їй книжного характеру. У відродженні чеської літературної мови велику роль відіграла діяльність Й. Добровського (автора першої граматики чеської мови, що вийшла у 1809 р.) та Й. Юнгмана (автора п'яти томного чесько-німецького словника, який побачив світ у 1835 – 1839 р.). Писемність – на основі латинської графіки.

Словацька мова поширена в Словаччині, а також у Чехії, Угорщині, Румунії, Україні (Закарпаття), Югославії, Канаді та США. Загальне число мовців 5 млн. Має три діалекти: середні, західні та східні говірки. Пам'ятки власне словацької писемності належать до XV – XVI ст. Основоположником сучасної літературної мови на основі середньословацьких говірок є Л. Штур. Писемність – на основі латинського алфавіту.

Кашубська мова є близькою до польської. На думку частини славістів, вона втратила самостійність і має розглядатися як діалект польської мови.

Верхньолужицька мова поширена серед лужицьких сербів у Дрезденському й Котбузькому округах Німеччини. Розмовляють нею близько 20 тис. осіб. Має літературний варіант. Писемність із XVI ст. – на основі латинського алфавіту.

Нижньолужицька мова – одна з двох літературних мов лужицьких сербів, поширена в Бранденбурзькій землі Німеччини. Кількість мовців складає близько 7 тис. осіб.

Полабська мова вживалася на обох берегах річки Лаби (Ельби) в Німеччині до XVIII ст. Зникла внаслідок асиміляції полабських слов'ян німцями.

Південна підгрупа. До неї належать болгарська, македонська, сербська, хорватська, боснійська, чорногорська, словенська й мертва старослов'янська мови.

Болгарська мова поширена в Болгарії, а також в Україні (Болградський район Одеської області), Румунії, Македонії, Сербії та інших сусідніх державах. Загальна чисельність мовців 9 млн. Має дві групи діалектів: східні та західні. Літературна мова сформувалася в середині XIX ст. на основі північно-східних говорів. Велику роль у цьому відіграла творчість П. Берона, Л. Каравелова, Х. Ботева, І. Вазова та ін. Найдавніші пам'ятки сягають X ст. Писемність – на основі кирилиці.

Македонська мова – державна мова Македонії. Дуже близька до болгарської. Кількість мовців досягає 2 млн. Має три групи діалектів: західну, східну та північну. Літературна мова – з 1948 р. Графіка – на основі кирилиці.

Сербська мова – офіційна мова Сербії. Поширена також у сусідніх державах, в Америці та Австралії. Чисельність мовців перевищує 13,5 млн. Писемність – на основі кирилиці.

Хорватська мова – державна мова Хорватії. Поширена в сусідніх державах, в Америці та Австралії. Кількість мовців – 7 млн осіб. Писемність – на основі латинської графіки.

Боснійська мова – мова мусульманського населення переважно Боснії та Герцеговини, де має офіційний статус, Косово та Новопазарського Санджаку (історичного регіону на межі Сербії та Чорногорії). Кількість носіїв – близько 1,33 млн осіб. Писемність – на основі латиниці та кирилиці.

Чорногорська мова поширена в старій історичній області з центром у Подгориці. Кількість носіїв – 229 тис. Кирилиця й латиниця є рівноправними.

Словенська мова – державна мова Словенії. Крім того, поширена в сусідніх державах, зокрема в Хорватії, Австрії та Італії, а також у США. Загальне число мовців перевищує 2 млн. Найдавніша пам'ятка – Фрейзингенські уривки, які належать до кінця X – початку XI ст. Сучасна літературна мова сформувалася в середині XIX ст. під впливом творчості поета Ф. Прешерна. Писемність – на основі латинської графіки.

БАЛТІЙСЬКА ГРУПА

До балтійської групи належать литовська, латиська й мертва пруська мови. Кількість носіїв – 4 млн 850 тис. осіб (дані 1985 р.).

Литовська мова поширена в Литві, сусідніх державах і в США, Канаді та Латинській Америці. Розмовляють нею майже 3 млн. осіб. Зберегла найдавніші риси індоєвропейської прамови у фонетиці та

морфології. Складається з двох основних діалектів – жемайтського та аукштайтського. Писемність з'явилася в XVI ст. на основі латинської графіки. Єдина літературна мова сформувалася наприкінці XIX – на початку XX ст. на основі західноаукштайтського діалекту.

Латиська мова – державна мова Латвії. Кількість її носіїв сягає 1,5 млн. Має три діалекти: середньолатиський, лівонський і верхньолатиський. Верхньолатиський діалект називають ще латгальським діалектом або латгальською мовою. До 1959 р. латгальською мовою видавали книжки та журнали. Тепер переважає думка, що це діалект, а не окрема мова. Писемність на основі латинського готичного письма з'явилася в XVI ст. Літературна мова сформувалася на основі середньолатиського діалекту. В основі сучасної латиської графіки – латинський алфавіт.

Пруська мова була поширена в південно-східній Прибалтиці. Зникла в XVIII ст. внаслідок онімечення її носіїв. Збереглися словники з XVI ст., релігійні книжки, а також окремі рядки поезії. Пруська мова мала багато спільних рис зі слов'янськими мовами.

ГЕРМАНСЬКА ГРУПА

Германські мови, якими розмовляють 425 млн 460 тис. осіб, поділяються на три підгрупи: північногерманську (скандинавську), західногерманську й східногерманську.

Північногерманська (скандинавська) підгрупа. До неї належать датська, шведська, норвезька, ісландська й фарерська мови.

Данська мова – офіційна мова Королівства Данії (з XVI до XIX ст. і Норвегії). Поширена також на Фарерських островах, у Гренландії та США. Користуються нею 5,6 млн осіб. Писемність – на основі латинського алфавіту. Найдавніші пам'ятки сягають IX ст.

Шведська мова – офіційна мова Королівства Швеції й друга офіційна мова Фінляндії. Поширена також у США та Канаді. Розмовляють нею майже 10 млн осіб. Має 6 груп діалектів. Найдавніші писемні пам'ятки – рунічні написи IX – XII ст. Сучасна літературна мова почала формуватися в XVI – XVII ст. на основі говірок, поширених навколо Стокгольма. Писемність – на основі латинського алфавіту.

Норвезька мова – офіційна мова Королівства Норвегії. Поширена також у США та Канаді. Кількість мовців сягає майже 5 млн осіб. Має дві групи діалектів: західну та східну. Літературною мовою до кінця XIX ст. була данська. Нині в Норвегії функціонують дві форми літературної мови:

риксмол, або букмол (книжна, близька до данської), і лансмол, або нюнорск (близька до норвезьких діалектів). Писемність – на основі латинського алфавіту. Стародавні пам'ятки писемності – рунічні написи «епохи вікінгів» (найдавніші з них належать до II ст.).

Ісландська мова – офіційна мова Республіки Ісландії. Поширена також у Канаді та США. Загальна кількість мовців становить 300 тис. Діалектних відмінностей не має. Писемність виникла наприкінці XI ст. на основі латинської графіки. Найдавніші пам'ятки сягають другої половини XII ст. (саги).

Фарерська мова — офіційна мова Фарерських островів (автономна область Данії). Загальне число мовців становить 42 тис. Писемність на основі латинського алфавіту введена в XIX ст. До XIX ст. функції літературної мови виконувала данська мова. В основі літературної мови лежить діалект м. Торсхавн.

Західногерманська підгрупа. До неї належать англійська, голландська, фламандська, фризська, німецька та їдиш, а також люксембурзька та африкаанс.

Англійська мова поширена у Великій Британії, Ірландії, Північній Америці, Австралії, Новій Зеландії, а також у деяких країнах Азії та Африки. Кількість мовців перевищує 322 млн. Є однією з міжнародних мов й офіційною мовою Королівства Великої Британії й Північної Ірландії, США, Австралії, Нової Зеландії, Канади, Ірландії, Республіки Індії та 15 держав Африки. Писемність існує з VII – VIII ст. на латинській основі. Перша писемна пам'ятка – рунічний напис на скринці Франкса (VII ст.).

Голландська (нідерландська) мова функціонує в Нідерландах, Бельгії, Вест-Індії та частково в США. Користуються нею 20 млн осіб. Є офіційною мовою Королівства Нідерланди й однією з двох (поряд із французькою) офіційних мов Королівства Бельгії. Писемність – на основі латинської графіки.

Африкаанс (бурську мову) деякі лінгвісти вважають різновидом голландської мови. Це одна з офіційних мов Південно-Африканської Республіки, національна мова Намібії. Розповсюджена в інших країнах Південної Африки: Ботсвані, Лесото, Зімбабве, Свазіленді, Замбії. Кількість мовців сягає 10 млн осіб. Писемність – на основі латинської графіки.

Фламандська мова – умовна й традиційна назва південного варіанта нідерландської мови, поширеного в північних провінціях Бельгії (Західна й

Східна Фландрія, Брабант, Антверпен, Лімбург). Розмовляють нею більше 5 млн осіб.

Фризька мова поширена в нідерландській провінції Фрисландія, а також у Німеччині (Нижня Саксонія, північний захід Шлезвіга, Фризькі острови та острів Гельголанд). Переважно як розмовною мовою користуються нею понад 400 тис. осіб. Перші писемні пам'ятки належать до XIV ст.

Німецька мова – офіційна мова Федеративної Республіки Німеччини, Австрійської Республіки, Швейцарської Конфедерації (як і французька, італійська й ретороманська), Великого Герцогства Люксембург (як і французька), Королівства Бельгії (як і нідерландська та французька). Поширена також у Румунії, США, Канаді та інших країнах. Користуються нею 98 млн осіб. Має два діалекти: нижньонімецький (Niederdeutsch, або Plattdeutsch) на півночі і верхньонімецький (Hochdeutsch) на півдні. Літературна мова утворилася на основі південних говірок. Писемність – на основі латинського алфавіту (є два різновиди: готичний й антиква). Найдавніші писемні пам'ятки сягають VIII ст.

Люксембурзька мова набула офіційного статусу в 1984 р. Кількість мовців – 400 тис. осіб. Користуються нею у Великому Герцогстві Люксембург, Бельгії, Німеччині, Франції, Румунії, США.

Їдиш – побутова й літературна мова ашкеназьких (німецьких за походженням) євреїв. Сформувалася в X – XIX ст. на основі одного з верхньонімецьких діалектів із великою домішкою давньоєврейських і слов'янських елементів. Поширена в Україні, Польщі, Литві, США, Канаді, у країнах Латинської Америки, в Ізраїлі (тут витісняється івритом) та інших країнах. Писемність давньоєврейська, пристосована для передачі фонетичної системи їдиш.

Східногерманська підгрупа. До неї належить готська мова, яка виникла на основі двох діалектів (дехто їх розглядає як дві мови) – вестготського, що був поширений в Іспанії та Північній Італії, та остготського (мова східних готів, які жили в ранньому середньовіччі на північному узбережжі Чорного моря й у південній Наддніпрянщині; у Криму вона існувала до XVI ст.). Найвидатнішою пам'яткою готської мови є переклад Біблії, здійснений єпископом Ульффілою (Вульффілею), що дійшов до нас в остготських рукописах V – VI ст.

Мертвими східногерманськими мовами є також *бургундська*, *вандальська*, *генідська* та *герульська*, якими розмовляли давньогерманські племена на території Східної Німеччини.

РОМАНСЬКА ГРУПА

Романська (від лат. *romanus* «той, що стосується Риму») група мов пов'язана спільним походженням від латинської мови. Поширені романські мови в більш ніж 60 країнах. Загальна кількість мовців становить 576 млн 230 тис.

Умовно виділяють чотири підгрупи романських мов: галло-романську, італо-романську, іберо-романську та балкано- (дако-) романську.

Галло-романська підгрупа. До неї належать французька, провансальська й каталонська мови.

Французька мова – офіційна мова Французької Республіки, Королівства Бельгії (як і нідерландська мова), Швейцарської Конфедерації (як і німецька, італійська та ретороманська), Канади (як і англійська), Республіки Гаїті, Монако, Великого Герцогства Люксембург (як і німецька), Андорри (як й іспанська та каталонська), а також у багатьох країнах Африки (Гвінеї, Заїрі, Конго, Малі, Нігері, Сенегалі, Чаді, Бурунді, Руанді та ін.). Кількість носіїв – 72 млн. Одна з міжнародних мов, офіційна й робоча мова ООН. Літературна мова утворилася в XVI ст. на основі діалекту Іль-де-Франс із центром у Парижі. Перші писемні пам'ятки належать до VIII ст. – «Рейхенауські глоси». Писемність – на основі латинської графіки.

Провансальська (окситанська) мова поширена на півдні Франції та в Альпійській Італії. Розмовляють нею майже 10 млн осіб. Літературна мова існує з XI ст. (лірика трубадурів). Після приєднання Провансу до Франції в XIII ст. функціонування провансальської мови різко обмежилось: в основному використовується в усно-побутовому спілкуванні.

Каталонська мова поширена в Іспанії (Каталонія, Валенсія, Балеарські острови), Франції (Руссильйон, Східні Піренеї), в Андоррі та на острові Сардинія. Чисельність мовців наближається до 8 млн. Літературна мова бере свій початок із XIII ст. Перші писемні пам'ятки датуються XI ст. Писемність – на основі латинського алфавіту.

Італо-романська підгрупа. До неї входять італійська, сардинська й ретороманська мови.

Італійська мова – офіційна мова Італійської Республіки, Ватикану (як і латинська), Республіки Сан-Марино й Швейцарської Конфедерації (як і німецька, французька й ретороманська). Поширена також у США, ФРН, Аргентині, Франції, Бельгії, Ефіопії, Сомалі, Лівії та на Мальті. Загальна кількість мовців становить 37 млн. Літературна мова виникла на основі тосканських говірок. Помітну роль у формуванні та нормуванні літературної мови відіграла творчість Аліг'єрі Данте, Дж. Бокаччо, Ф. Петрарки. Писемність – на основі латинського алфавіту. Перші писемні пам'ятки сягають X ст. Італійська мова стала першою національною мовою в Європі.

Сардинська (сардська) мова локалізована на острові Сардинія й прилеглих до нього островах. Користуються нею майже 1,5 млн осіб. Функціонує переважно як розмовно-побутова мова. Вважається найархаїчнішою романською мовою. Писемність – на латинській графіці.

Ретороманська мова – з 1938 р. одна з офіційних мов Швейцарської Конфедерації. Розмовляють нею понад 770 тис. осіб в Італії та 50 тис. у Швейцарії (дані 1987 р.). Дехто вважає, що існує три різні ретороманські мови: швейцарська ретороманська, тірольська ретороманська та фриульська. Писемність – на основі латинського алфавіту.

Іберо-романська підгрупа. До неї належать іспанська й португальська мови.

Іспанська мова – офіційна мова Іспанії та 19 країн Латинської Америки. Поширена також на Філіппінах, в Африці та США. Загальна кількість мовців становить 332 млн. Одна з шести міжнародних мов, офіційна й робоча мова ООН. Має велику кількість діалектів. Літературна мова утворилася на основі кастильського діалекту. Писемність – на латинській графіці. Найдавніша писемна пам'ятка – «Пісня про мого Сіда» (1140 р.).

Португальська мова поширена в Португалії, Бразилії, в деяких країнах Африки та Азії. Загальна кількість її носіїв перевищує 170 млн. Є офіційною мовою Португальської Республіки, Федеративної Республіки Бразилії, Республіки Анголи, Народної Республіки Мозамбик, Республіки Гвінеї-Бісау, Республіки Кабо-Верде та ін. Утворилася в XII – XIV ст. внаслідок змішування говорів півночі та півдня. Нині виділяють два варіанти португальської мови – португальський і бразильський. Перші літературні пам'ятки – пісні трубадурів (кінець XII ст.). Писемність – на основі латинської графіки.

Балкано- (дако-) романська підгрупа. До неї належать румунська та молдавська мови.

Румунська мова – офіційна мова Румунії, якою розмовляють майже 26 млн осіб. Утворилася на основі народної латини й мов корінного населення римської провінції Дакії. Перші пам'ятки писемності належать до початку XVI ст. Графікою спочатку служила кирилиця, а з 1860 р. – латиниця.

Молдавська мова локалізована в Молдові та деяких суміжних державах. Кількість її носіїв перевищує 2,5 млн. Дуже близька до румунської, тому багато хто вважає її варіантом (діалектом) румунської. Літературна мова повністю сформувалася в другій половині XIX ст. Писемність на основі кирилиці в 1989 р. замінена латиницею.

Мертвою романською мовою є **латинська**, якою користувалися до VI ст. Була державною мовою Давнього Риму. Багата на літературні твори (епос, лірика, драма, історична проза, юридичні документи, ораторське мистецтво – з VI ст. до н. е.). Після утворення на її основі різних романських мов служила літературною мовою в Західній Європі в середні віки. Мовою католицької церкви залишилася до наших днів. Була і є джерелом міжнародної наукової термінології. Офіційна мова (як і італійська) держави Ватикан.

КЕЛЬТСЬКА ГРУПА

Кельтські мови в I тисячолітті до н. е. були одними з найпоширеніших індоєвропейських мов. Користувалися ними на території сучасних Німеччини, Франції, Великої Британії, Ірландії, Іспанії, Північної Італії. Пізніше територія їх поширення значно звузилася. Нині загальна кількість мовців становить 9 млн 505 тис. осіб.

У кельтській групі мов виділяють три підгрупи: гойдельську, британську й галльську.

Гойдельська підгрупа. До неї належать ірландська, шотландська та мертва менська мови.

Ірландська мова – офіційна мова Республіки Ірландія (як й англійська). Поширена також у Північній Ірландії, частково в США, Великій Британії та інших країнах. Розмовляють нею майже 600 тис. осіб (більшість ірландців, загальна кількість яких 7,6 млн, користується англійською мовою). Писемність виникла в IV ст. до н. е. (огамійське письмо), з VII ст. – на латинській основі. Ірландською мовою створена багата оригінальна література.

Шотландська мова локалізована в північно-західній Шотландії, на Гебридських островах, а також у канадській провінції Нова Шотландія. Розмовляють нею менше 100 тис. осіб. За походженням – це діалект ірландської мови, який відокремився від неї в XI – XIII ст. Пам'ятки писемності з'явилися в XVI ст. Писемність – на основі латинського алфавіту.

Менська мова – мертва мова, що була поширена на острові Мен в Ірландському морі.

Бриттська підгрупа. До неї належать бретонська, валлійська й мертва корнська мови.

Бретонська мова використовується на півострові Бретань, куди в V – VII ст. переселилася частина бриттських племен із Британії. Розмовляють нею до 1 млн осіб. Має чотири діалекти. Літературна мова сформувалася на основі ліонського діалекту, однак не набула широкого застосування. Писемність – на основі латинського алфавіту.

Валлійська (уельська, кімрська) мова поширена в Уельсі (Великобританія) й у деяких частинах Аргентини. Кількість мовців становить 520 тис. Сучасна літературна мова сформувалася наприкінці XVI ст. Писемність – на основі латинської графіки.

Корнська (неправильно: *корнуельська*) **мова** – мертва мова кельтського населення півострова Корнуолл (Велика Британія). Функціонувала до початку XIX ст. Збереглася література з XVI – XVIII ст. Писемність – на основі латиниці. Нині намагаються її відродити (декілька тисяч людей об'єдналися в товариство, яке поставило собі таку мету).

Галльська підгрупа. До неї належить мертва галльська мова. Вона функціонувала з VI ст. до н. е. до V ст. н. е. в Галлії, Північній Італії, на Балканах і в Малій Азії. Її витіснила латинська мова. Збереглися написи з IV ст. до н. е.

ГРЕЦЬКА МОВА

До грецької групи відносять новогрецьку й мертво давньогрецьку мови.

Новогрецька мова – офіційна мова Грецької Республіки (як і турецька) й Республіки Кіпр. Поширена також в Албанії, Єгипті, Південній Італії, Україні (Маріуполь й інші регіони півдня), Грузії та Вірменії. Загальна кількість мовців становить 12 млн. Є наступницею давньогрецької мови. Писемність – на основі оригінального грецького письма.

Давньогрецька мова існувала з XIV ст. до н. е. до IV ст. н. е. У IV ст. до н. е. сформувалася спільна для всієї території Греції мова койне на основі аттичного діалекту з центром в Афінах. Давньогрецькою мовою створена багата література (художня – Есхіл, Софокл, Еврипід, Аристофан; філософська – Платон й Аристотель; риторична – Демосфен). Перші пам'ятки алфавітного грецького письма належать до VIII ст. до н. е.

Дехто як окрему мову називає *середньогрецьку*, або *візантійську*, – державну літературну мову Візантії від перших століть н. е. до XV ст.

АЛБАНСЬКА ГРУПА

До албанської групи належить лише одна *албанська мова*. Поширена в Албанії, Сербії (край Косово та Метохія), Чорногорії, Македонії, Італії, а також у Болгарії, Румунії та Україні (Одеська область). Загальна кількість носіїв досягає 5 млн. Існує гіпотеза, що албанською мовою чи мовою, дуже близькою до албанської, розмовляли іллірійці, фракійці, фригійці та даки. Писемні пам'ятки на основі латинського алфавіту датуються XV ст.

ВІРМЕНСЬКА ГРУПА

Вірменську групу представляє єдина *вірменська мова* – державна мова Вірменії, якою користуються також вірмени в Грузії, Азербайджані (Нагірний Карабах), Туреччині, Сирії, Лівані, Ірані, США, Франції та інших країнах. Кількість мовців становить 5 млн 20 тис. осіб. Споріднена з грецькою, індійськими, іранськими та хетто-лувійськими мовами. Відзначається значним діалектним членуванням (понад 50 діалектів). Давня вірменська літературна мова (грабар) утворилася в V – VI ст. Нова літературна мова (*ашхарабара*) сформувалася в XVIII ст. Вона має два варіанти: західний – на основі константинопольського діалекту й східний – на основі араратського діалекту. Перші писемні пам'ятки належать до початку V ст. Оригінальна писемність створена просвітителем вірмен Месропом Маштоцем наприкінці IV ст.

АНАТОЛІЙСЬКА (ХЕТТО-ЛУВІЙСЬКА) ГРУПА

До анатолійської групи індоєвропейської сім'ї належать мертві хетська, лувійська, палайська, карійська, лідійська й лікійська мови.

Хетська мова була поширена в XIX – XII ст. до н. е. в центральній і північній частині Анатолії (Хетське царство). Це перша в історії індоєвропейська мова з писемною фіксацією. Відкрита під час розкопок у 1906 – 1907 рр. у Туреччині. Близька до вірменської. Писемність – на основі клинопису.

Лувійська мова існувала не пізніше II тисячоліття до н. е. на південному заході Малої Азії. Збереглося мало відомостей про неї в клинописних пам'ятках із XIV – XIII ст. до н. е.

Карійська мова була поширена в Карії (південний захід давньої Малої Азії). Збереглося до 2000 написів, які сягають VII – III ст. до н. е., виконаних особливим карійським письмом.

Палайська мова існувала на території області Пала в першій половині II тисячоліття до н. е. Збереглися клинописні тексти, у яких зафіксовано 300 слів.

Лідійська мова була поширена на заході Малоазійського півострова в I тисячолітті до н. е. Збереглися тексти малоазійською графікою з VII – V ст. до н. е.

Лікійська мова функціонувала в I тисячолітті до н. е. на південному заході Малої Азії в області Лікія. Збереглися тексти з V – IV ст. до н. е., написані малоазійською графікою.

ТОХАРСЬКА ГРУПА

До тохарської групи належить *мертва тохарська мова*. Дехто вважає, що було дві тохарські мови: тохарська А (кара-шарсько-турфанська) і тохарська Б (кучанська). Це мови кочових іранських племен, які осіли в східній частині Тянь-Шаню й оазисах пустелі Такла-Макан (китайський Туркестан). Пам'ятки тохарської мови (буддійські тексти) знайдені археологами у XX ст.

11.3. Афразійські мови

Афразійські (стара назва – семіто-хамітські) мови поширені в північній частині Африки від Атлантичного узбережжя й Канарських островів до узбережжя Червоного моря, а також у Західній Азії та на острові Мальта. Спілкуються ними майже 262 млн осіб.

Афразійські мови поділяють на дві групи: семітську й хамітську.

СЕМІТСЬКА ГРУПА

До неї належать арабська, давньоєврейська (іврит), арамейська, фінікійська, тигринья, тигре, амхарська, харарі, мехрі, джіббалі та мальтійська. Мовами цієї групи користуються 193 млн мовців.

Арабська мова налічує 174 млн 950 тис. носіїв і є однією з шести робочих мов ООН. Поширена в Іраці, Сирії, Лівані, Ізраїлі, Йорданії, Кувейті, Саудівській Аравії, Об'єднаних Арабських Еміратах, Єменській

Арабській Республіці, Єгипті, Судані, Лівії, Тунісі, Алжирі, Мальті, Марокко, Мавританії, Західній Сахарі, Сомалі, Джибуті та Республіці Чад. Пам'ятки з V ст. до н. е. Літературна мова сформувалася в V – VI ст. Арабською мовою написано Коран – головну священну книгу мусульман, у якій зібрані проповіді, обрядові та юридичні настанови, молитви, повчальні оповідання й притчі, виголошені Мухаммедом у Мецці та Медині (VII – VIII ст.). Писемність – на основі арабського алфавіту.

Давньоєврейська мова (іврит) збереглася в Біблії, а саме в Старому заповіті, який складений у XII – III ст. до н. е. Функціонувала як жива мова до перших століть нашої ери, а далі, аж до нашого часу, як культова мова. Давньоєврейською мовою створена багата релігійна, філософська, наукова й художня література. Із виникненням держави Ізраїль (1948 р.) іврит став офіційною мовою. Це унікальний факт відродження мертвої протягом двох тисячоліть мови. Сучасний іврит, яким спілкуються понад 3,5 млн осіб, є значно зміненою давньоєврейською мовою, що дає право вважати його окремим мовою. Писемність давньоєврейська.

Арамейська мова представлена написами з Дамаска, Хами, Арпада, Ассирії (IX – VIII ст. до н. е.) та пізнішими писемними пам'ятками (уривки Старого заповіту, літургійні тексти тощо). Нащадком арамейської мови є ассирійська мова. Деякі вчені вважають, що існувало декілька арамейських мов.

Фінікійська мова – мертва мова, яка функціонувала з IV тисячоліття до н. е. у Фінікії (сучасний Ліван), на острові Кіпр, у Північній Африці, на півдні Іспанії, на Сицилії та Сардинії. Писемні пам'ятки – з середини II тисячоліття до н. е.; написані фінікійським алфавітом, із якого сформувалися нові види буквеного письма.

Живі мови *тигринья, тигре, амхарська, харарі, мехрі, джіббалі* поширені переважно в Ефіопії, а *мальтійська мова* – на Мальті.

ХАМІТСЬКА ГРУПА

Вона об'єднує чотири підгрупи: єгипетську, берберську, кушитську й чадську.

Єгипетська підгрупа. До неї належать давньоєгипетська й коптська мови.

Давньоєгипетська мова використовувалася в давньому Єгипті. Відома за ієрогліфічними пам'ятками з IV тисячоліття до н. е. – V ст. н. е.

Коптська мова є потомком давньоєгипетської мови. Функціонувала з III до XVII ст. н. е. Збереглася як культова мова в єгиптян, які сповідують

християнство. Писемність коптська, в основу якої покладено грецький алфавіт.

Берберська підгрупа: *туарезька, кабільська, зенага, ташельхіт* й інші мови.

Кушитська підгрупа: мови *сомалі, сідамо, афар, аромо, беджа* та ін.

Чадська підгрупа: мови *хбуса, гвандара, болева, карекаре, сура, тера, маргі, мандара, котоко, мубі, сокбро* та ін.

11.4. Кавказькі мови

Кавказька сім'я налічує майже 40 мов, якими розмовляють 7 млн 455 тис. осіб. Поширена на Північному Кавказі, у Закавказзі й Туреччині. Поділяється на три групи: картвельську, абхазько-адигейську й нахсько-дагестанську.

КАРТВЕЛЬСЬКА (ПІВДЕННОКАВКАЗЬКА, ІБЕРІЙСЬКА) ГРУПА

До неї належать грузинська, мегрельська, чанська й сванська мови.

Грузинська мова поширена в Грузії, частково в Азербайджані, на Північному Кавказі, в Ірані та Туреччині. Є державною мовою Грузії. Розмовляють нею майже 4 млн осіб. Найдавніші писемні пам'ятки відносять до V ст. Грузини мають оригінальну писемність.

Мегрельською (занською) мовою спілкуються майже 400 тис. осіб у Західній Грузії. Писемності не має. Мегрели користуються грузинською літературною мовою.

Чанська (лазька) мова поширена в Туреччині й частково в Грузії. Користуються нею до 50 тис. осіб. Писемності не має.

Сванська мова функціонує в Местійському й Лентехському районах Грузії. Кількість її носіїв не перевищує 35 тис. Писемності не має.

Абхазько-адигейська (західнокавказька) група

До неї належать абхазька, абазинська, адигейська, кабардинська та убихська мови.

Абхазька мова функціонує в Абхазії – автономній республіці в складі Грузії. Має до 90 тис. носіїв. Літературна мова сформувалася в другій половині XIX ст. Писемність – на основі кирилиці (з 1938 р. до 1954 р. – на основі грузинської графіки).

Абазинська, адигейська, кабардинська (кабардино-черкеська) мови поширені на Північному Кавказі. Кількість носіїв цих мов не дуже значна (30 тис., 104 тис. і 370 тис. осіб відповідно). Писемності – на основі кирилиці.

Убихською мовою розмовляють декілька десятків осіб у Туреччині. Писемності не має.

НАХСЬКО-ДАГЕСТАНСЬКА (СХІДНОКАВКАЗЬКА) ГРУПА

До неї належать *чеченська, інгуська, аварська, лезгинська, табасаранська, даргинська, лакська* та багато безписемних, здебільшого одноаульних, мов: *андійська, каратинська, тиндинська, чамалинська, багвалинська, гунзибська, гінухська, цахурська, агульська, хіналузька* та ін.

11.5. Фінно-угорські мови

Фінно-угорськими мовами розмовляють 24 млн 35 тис. осіб. Ці мови поділяють на дві групи: угорську та фінську.

УГОРСЬКА ГРУПА

До цієї групи належать угорська, мансійська й хантийська мови.

Угорська мова – офіційна мова Угорщини. Поширена також у прилеглих до Угорщини країнах – Сербії, Австрії, Чехії, Словаччині, Румунії, Україні (Закарпаття) та ін. Кількість її носіїв досягає 15 млн осіб. Писемність – на латинській основі. Перша писемна пам'ятка належить до XII ст.

Мансійська (вогульська) та хантийська (остяцька) мови поширені в Північній Азії. Кількість мовців становить відповідно 3,7 тис. і 14 тис. осіб. Писемність – на основі кирилиці, проте мансійська мова функціонує переважно в побутовій сфері.

ФІНСЬКА ГРУПА

Мови цієї групи поділяють на три підгрупи: прибалтійську, пермську та волзьку.

Прибалтійська підгрупа. До неї належать фінська, естонська, карельська, лівська, іжорська, вепська і водська мови.

Фінська (суомі) мова – одна з двох (поряд із шведською) офіційних мов Фінляндської Республіки. Поширена також у Швеції, Норвегії, США, Канаді, Австралії та інших країнах. Загальна кількість мовців становить понад 5,3 млн осіб. Писемність – на основі латинської графіки.

Естонська мова – державна мова Естонії. Поширена також у Швеції, США та Канаді тощо. Користуються нею 1,1 млн мовців. Перші писемні пам’ятки сягають XIII ст. Єдина літературна мова сформувалася в другій половині XIX ст. Писемність – на основі латинського алфавіту.

Карельська мова поширена в Карелії та суміжних регіонах. Розмовляють нею 77 тис. осіб. Найдавніша писемна пам’ятка належить до XIII ст. Писемності зараз не має (перестала вживатися з 40-х років XX ст.). Карельська мова використовується переважно як розмовно-побутова.

Лівська, іжорська, вепська та водська мови є побутовими. Уживаються в Латвії, у Карелії та на суміжних територіях (3 тис. осіб). Перебувають на стадії вимирання.

Пермська підгрупа. До неї належать комі-перм’яцька, комі-зирянська та удмуртська мови.

Комі-перм’яцька та комі-зирянська мови поширені в Північній Азії. Кількість мовців становить відповідно 151 тис. і 327 тис. осіб. Писемність – на основі кирилиці

Удмуртська (вотяцька) мова вживається в Удмуртії, а також у Башкортостані, Татарстані та Республіці Марій Ел. Користуються нею 550 тис. осіб. Писемність створена у XVIII ст. на основі кирилиці.

Вольська підгрупа. До неї належать марійська та мордовська мови.

Марійська (марі, черемиська) мова поширена в Республіці Марій Ел, Татарстані, Удмуртії, Башкортостані і суміжних регіонах. Кількість мовців становить приблизно 540 тис. Складається з двох діалектів, які покладено в основу двох літературних мов, тому існує думка, що є дві марійські мови – **гірська марійська** та **лугово-східна марійська**. Писемність – на основі кирилиці. Перша граматики марійської мови з’явилася в 1775 р.

Мордовська мова функціонує в Мордовії, Башкортостані, Татарстані, Чувашії та на суміжних територіях. Спілкуються нею до 1 млн осіб. Частина вчених вважає, що є дві окремі мордовські мови – **ерзянська** й **мокшанська**. Перші пам’ятки письма відносять до XVII ст. В основі писемності – кирилична графіка.

11.6. Самодійські мови

До живих самодійських (самоїдських) мов належать ненецька, нганасанська, енецька й селькупська. Користуються ними 35 тис. осіб. Функціонують ці мови в Північній Азії.

Найпоширенішою самодійською мовою є *ненецька (юрако-самоїдська)* (24 тис. осіб у зоні тундри). Писемність із 1932 р. – на основі латинської, а з 1937 р. – на основі кириличної графіки.

Нганасанською (тавгійською, тавгійсько-самоїдською) й *енецькою (єнісейсько-самоїдською)* мовами спілкуються відповідно 800 і 200 осіб. Писемності ці мови не мають.

Селькупською (остяко-самоїдською) мовою розмовляють приблизно 2 тис. осіб. Писемність створена в 30-х роках ХХ ст. на основі латиниці, а пізніше – кирилиці, однак із 50-х років ХХ ст. не використовується.

В останні роки в мовознавстві панує думка, що самодійські мови споріднені з фіно-угорськими, тому їх стали об'єднувати в одну велику уральську сім'ю.

11.7. Тюркські мови

Тюркська сім'я мов (109 млн 965 тис. носіїв) функціонує в середньоазійських державах, Закавказзі, Ірані, Афганістані, Монголії, Китаї, Румунії, Болгарії, Македонії, Албанії, Україні тощо. Існує думка, що тюркські мови генетично пов'язані з алтайськими. Є також гіпотеза, згідно з якою тюркські та алтайські мови (монгольські, тунгусо-маньчжурські) разом із фінно-угорськими мовами утворюють урало-алтайську макросім'ю. Серед тюркських мов виділяють п'ять груп: болгарську, кипчацьку, огузьку, карлукську й уйгурську (східну).

БУЛГАРСЬКА ГРУПА

До неї належать татарська, башкирська, чуваська й мертві болгарська, хазарська та печенізька мови.

Татарська мова поширена в Татарстані та на суміжних територіях. Нею розмовляють приблизно 8 млн осіб. Пам'ятки писемності належать до ХІІІ ст. Писемність до 1927 р. – на основі арабської графіки, з 1927 р. до 1939 р. – на основі латиниці, а з 1939 р. – кирилиці.

Башкирською мовою користуються 920 тис. башкирів, які проживають у Башкортостані та в суміжних регіонах. Літературна мова

сформувалася на початку ХХ ст. Писемність до 1928 р. – на основі арабської графіки, з 1929 р. – латиниці, а з 1939 р. – на основі кирилиці.

Татарська й башкирська мови мають багато спільного з кипчацькими мовами.

Чуваська мова поширена в Чувашії й на суміжних територіях. Розмовляють нею приблизно 1,5 млн осіб. Перша граматика чуваської мови видана в 1769 р. Старочуваська писемність використовувала кирилицю, а новочуваська була створена в 1871 р. І. Я. Яковлевим та існувала до 1933 р.; у 1933 р. замінена кирилицею.

Булгарська мова існувала у Великій Булгарії до VII ст. Відомостей про цю мову дуже мало. Вважають, що вона покладена в основу чуваської мови. У VII ст. частина булгар перейшла за Дунай, асимілювалася зі слов'янським населенням, а їх мова увійшла як суперстрат до болгарської мови.

Хазарська мова була близькою до болгарської й функціонувала з VII до середини X ст. у Хазарській державі (територія сучасних Дагестану, Прикубання, Приазов'я й Північного Причорномор'я). Відомості про цю мову збереглися в арабських, візантійських та єврейських джерелах.

КИПЧАЦЬКА ГРУПА

До неї належать кримськотатарська, карачаєво-балкарська, караїмська, казахська, ногайська, каракалпацька, киргизька, кумицька, алтайська та половецька мови.

Кримськотатарська мова функціонує в Криму, а також в Узбекистані та інших країнах Середньої Азії. Кількість носіїв цієї мови досягає 700 тис. Писемні пам'ятки збереглися з XIII ст. Сучасна літературна мова сформувалася в першій половині ХХ ст. Писемність до 1929 р. – на основі арабської графіки, потім – на основі латиниці, а з 1938 р. – кирилиці.

Карачаєво-балкарська мова поширена на Північному Кавказі. Нею розмовляють понад 190 тис. карачаївців і балкарців. Літературна мова сформувалася на початку ХХ ст. Писемність у 1924 – 1926 рр. – на основі арабської графіки, у 1926 – 1937 рр. – на основі латиниці, а з 1937 р. – на основі кирилиці.

Караїмською мовою в 1979 р. розмовляло всього 535 осіб у Криму, у Галицькому районі Івано-Франківської області, у Литві та Польщі. Має три діалекти: кримський, тракайський і галицький. Єдиної літературної мови

немає. Караїми користуються давньоєврейським, латинським і кириличним алфавітами. Збереглися рукописні переклади Біблії з XIV ст.

Казахська мова – офіційна мова Казахстану. Поширена також на сусідніх територіях Узбекистану, Туркменії та Киргизії, частково в Китаї, Монголії, Ірані, Афганістані, Пакистані та Туреччині тощо. Користуються нею 8 млн. осіб. Літературна мова сформувалася в XIX ст. Писемність до 1930 р. – на основі арабської графіки, потім – на латиниці, а з 1940 р. – на кирилиці.

Ногайська мова поширена на Північному Кавказі. Налічує 60 тис. носіїв. Дуже близька до казахської й каракалпацької. Літературна мова склалася в першій половині XX ст. Писемність сформована на основі кириличної графіки.

Каракалпацька мова функціонує на Північному Кавказі, а також в окремих районах Узбекистану та Казахстану. Кількість її носіїв становить 350 тис. Писемність нині – на основі кирилиці.

Киргизька мова – офіційна мова Киргизії. Поширена також у сусідніх державах Середньої Азії, у Китаї, Монголії, Афганістані та Пакистані. Загальна чисельність її носіїв – майже 2,4 млн. Писемність створена в 1924 р. на основі арабського алфавіту, у 1926 р. переведена на латиницю, а в 1940 р. – на кирилицю.

Кумицькою мовою розмовляють 224 тис. осіб на Північному Кавказі. Літературна мова сформувалася в першій половині XX ст. на основі хасав'юртівського й буйнацького діалектів. Писемність нині – на основі кирилиці.

Алтайська (ойротська) мова локалізована в Алтаї. Розмовляють нею приблизно 60 тис. осіб. Дуже близька до киргизької. Писемність – на основі кирилиці з 1939 р.

Половецька (куманська) мова – мертва мова кипчаків-половців, які жили в південних степах у XI – XIV ст. Збереглися писемні пам'ятки з XIII ст. (латинсько-персько-половецький словник, переклад уривків із Нового заповіту, молитви, загадки). Вважають, що на її основі утворилися карачаєво-балкарська, караїмська, кримськотатарська й кумицька мови.

ОГУЗЬКА ГРУПА

До неї належать турецька, туркменська, азербайджанська й гагаузька мови.

Турецька мова – офіційна мова Турецької Республіки та (як і грецька) Республіки Кіпр. Поширена також у Румунії, Ірані, Іраку, Сирії,

Греції, Македонії та Болгарії. Розмовляють нею 59 млн осіб. Літературна мова склалася в середині XIX ст. Пам'ятки арабською графікою фіксуються з XIII ст. Сучасна писемність (з 1928 р.) – на основі латинської графіки.

Туркменська мова функціонує в Туркменії та сусідніх країнах – Узбекистані, Таджикистані, Казахстані, Росії, Ірані, Туреччині, Іраку. Спілкуються нею майже 4 млн осіб. Сучасна літературна мова сформувалася на початку XX ст. Писемність до 1928 р. – на основі арабської графіки, пізніше – латиниці, а з 1940 р. – на основі кирилиці.

Азербайджанська мова – офіційна мова Азербайджану, частково поширена в Грузії, Вірменії, Ірані, Іраці та Туреччині. Розмовляють нею приблизно 14 млн. осіб. Літературна мова розвивається з XIII ст. Писемність до 1929 р. – на основі арабської графіки, з 1929 р. до 1939 р. – на основі латиниці, а з 1939 р. – кирилиці.

Гагаузькою мовою користуються 173 тис. гагаузів, які проживають у Молдові та Ізмаїльському районі Одеської області. Гагаузька мова функціонує переважно як розмовна. Писемність на основі кирилиці введена в 1957 р.

КАРЛУЦЬКА ГРУПА

Її представляють узбецька та новоуйгурська мови.

Узбецька мова – офіційна мова Узбекистану. Функціонує також у сусідніх державах Середньої Азії. Користуються нею 18 млн 466 тис. осіб. Має деякі спільні риси з кипчацькими мовами. Сучасна літературна мова склалася в першій половині XX ст. Писемність до 1927 р. – на основі арабської графіки, потім – латиниці, а з 1939 р. – на основі кирилиці.

Новоуйгурська мова поширена в Китаї, частково в Казахстані. Термін уйгурська мова є умовним, прийнятим на з'їзді представників етносу в 1921 р. (до того цю мову називали татарською Західного Китаю, східнотуркестанською та ін.). Ця мова не є спадкоємницею староуйгурської мови. Загальна кількість її носіїв становить приблизно 6,5 млн. Писемність у Китаї – на основі арабської графіки, а в Казахстані – на основі кириличного алфавіту.

УЙГУРСЬКА (СХІДНА) ГРУПА

До неї належать якутська, тувинська, тофаларська, хакаська, шорська, чулимська й мертва староуйгурська мови.

Якутська мова поширена в Якутії та прилеглих до неї територіях. За переписом населення 1979 р., розмовляють нею 312,7 тис. осіб. Перша

пам'ятка писемності (переклад молитви) з'явилася в 1705 р. Сучасний алфавіт – на основі кирилиці.

Тувинською мовою користуються 185 тис. осіб в Туві, а також частково в Монголії та Китаї. Літературна мова сформувалася в 50-х роках ХХ ст. Писемність з 1930 р. – на основі латинської графіки, а з 1941 р. – на основі кирилиці.

Тофаларською (карагаською) мовою спілкувалися в 1979 р. в трьох селах Іркутської області 474 мовці. Писемність на основі кирилиці – з 1988 р.

Хакаська мова функціонує в Хакасії та на прилеглий до неї території. Кількість її носіїв наближається до 60 тис. Літературна мова сформувалася в першій половині ХХ ст. Писемність на основі кирилиці – з 1924 р.

Шорською мовою розмовляють майже 10 тис. осіб у Північній Азії. Літературна мова сформувалася в 20–30-х роках ХХ ст. Писемність на основі кирилиці – з 1927 р.

Чулимською мовою спілкуються лише 500 осіб, які живуть на берегах річки Чулим (Північна Азія). Мова безписемна, використовується в побутовій сфері.

Староуйгурська мова – мертва літературна мова, яка в ІХ – ХІІІ ст. була офіційною мовою держави Кочо в Східному Туркестані (нині територія Китаю). Збереглися писемні пам'ятки з VІІІ – ХVІІІ ст.

11.8. Монгольські мови

У сім'ю монгольських мов об'єднані монгольська, бурятська, калмицька, дагурська та інші мови. Монгольські мови сформувалися внаслідок розвитку діалектів колись (до ХVІІ ст.) єдиної монгольської мови. Зараз монгольськими мовами розмовляють майже 6,5 млн осіб.

Монгольська мова – офіційна мова Монголії. Поширена також у Китаї. Кількість мовців становить 5 млн. Писемність – із ХІІІ ст. (старомонгольське письмо). У 1945 р. введено писемність на основі кирилиці.

Бурятська мова поширена в Бурятії (Росія), на півночі Монголії й на північному заході Китаю. Загальна кількість мовців становить 370 тис. Із кінця ХVІІ ст. буряти користувалися старомонгольською писемністю. У 1931 р. бурятська писемність була переведена на латиницю, а в 1939 р. – на кирилицю.

Калмицька мова локалізована в Калмикії (Росія) й у прилеглих до неї територіях. Розмовляють нею 200 тис. осіб. З 1648 р. калмики користувалися монгольським письмом (цим письмом створена багата література). У 1924 р. введено кириличний алфавіт, у 1931 р. – латиницю, а в 1938 р. – знову кирилицю.

11.9. Тунгусо-маньчжурські мови

Тунгусо-маньчжурські мови – сім'я споріднених мов, які функціонують у Сибіру й на Далекому Сході. Кількість тих, хто спілкується цими мовами, становить 4 млн 700 тис. осіб. Тунгусо-маньчжурську сім'ю утворюють три групи мов: сибірська (північна, евенкійська), амурська (нанійська) й південна.

СИБІРСЬКА ГРУПА

До цієї групи належать евенкійська та евенкська мови, поширені переважно в Північній Азії.

Евенкійською (тунгуською) мовою розмовляють 35 тис. осіб, із них у Китаї та Монголії – 23 тис. Писемність із 1931 р. – на основі латинської графіки, а з 1937 р. – на основі кирилиці.

Евенкська (ламутська) мова є рідною для 7 тис. осіб. Писемність уведена в 1931 р. на основі латинської графіки, у 1936 р. переведена на кирилицю.

АМУРСЬКА ГРУПА

До цієї групи належать удегейська, нанайська, ульчська, ороцька та орокська мови, поширені переважно в Північній Азії.

Удегейською мовою спілкується приблизно 500 осіб. Писемності не має.

Нанайською мовою користується 7 тис. осіб. Писемність створена в 1931 р. на основі латинської графіки, а в 1963 р. введено кирилицю.

Ульчською мовою є рідною для 200 осіб. Писемності не має.

Ороцькою мовою користується майже 500 осіб. Писемності не має.

Орокська мова, якою розмовляють 100 осіб, є безписемною.

ПІВДЕННА ГРУПА

До цієї групи належить маньчжурська мова, яка поширена в Північному Китаї. Кількість мовців встановити важко, бо більшість із 4,5 млн маньчжурів втратили рідну мову. Пам'ятки маньчжурської писемності відомі з XVII ст. Зараз функціонує як побутова мова.

11.10. Китайсько-тибетські мови

Китайсько-тибетські мови поділяють на дві групи: тан-китайську й тибето-бірманську.

ТАН-КИТАЙСЬКА ГРУПА

До цієї групи належать китайська й дунганська мови.

Китайська мова – офіційна мова Китайської Народної Республіки. Поширена також в Індонезії, Королівстві Камбоджа, Лаосі, В'єтнамі та інших країнах. Одна з шести міжнародних мов, офіційна й робоча мова ООН. Кількість її носіїв 1 млрд 223 млн 307 тис. Писемність ієрогліфічна. Найдавніші пам'ятки сягають другої половини II тисячоліття до н. е.

Дунганська мова функціонує в окремих районах Киргизстану, Казахстану й Узбекистану. Спілкуються нею майже 50 тис. осіб. Дунгани, які проживають у Китаї (7 млн), розмовляють китайською мовою. Писемність із 1926 р. – на основі арабської графіки, тепер – на основі кирилиці.

ТИБЕТО-БІРМАНСЬКА ГРУПА

До цієї групи належать тибетська та бірманська мови.

Тибетська мова поширена в Китаї, а також у Монголії та Росії (Бурятія й Тува). Користуються нею понад 4 млн. осіб. Виконує функції мови міжнаціонального спілкування й діловодства на всій території Тибетського автономного району КНР. Найдавніші пам'ятки відносять до VII ст. Створена багата література, у тому числі вірші VI Далайлами (XVII ст.). Тибетське письмо походить від письма брахмі (V ст.).

Бірманська мова – офіційна мова Союзу М'янма (колишня Бірма). Розмовляють нею 22 млн осіб. Виконує функцію мови міжнаціонального спілкування на території Союзу. Літературна мова помітно відрізняється від розмовної. Письмо силабічне (складове) й походить від давньоіндійського алфавіту брахмі. Найдавніші писемні пам'ятки належать до початку XII ст.

11.11. Тайські мови

Тайські мови – сім'я мов, що поширена на півострові Індокитай і в прилеглих до нього районах. Розмовляють тайськими мовами 66 млн 510 тис. осіб. До них належать тайська, лаоська, шанська та інші мови. Деякі вчені відносять ці мови до китайсько-тибетської сім'ї. Однак

останнім часом знайдено чимало аргументів на користь того, щоб розглядати ці мови як окрему сім'ю.

Тайська (сіамська) мова функціонує в Таїланді. Має 27 млн носіїв. Є офіційною мовою Королівства Таїланд і мовою міжнаціонального спілкування. Збереглися писемні пам'ятки з XIII ст. Писемність оригінальна, створена в 1283 р. на основі давньокхмерського письма.

Лаоська (лаотянська) мова – офіційна мова та мова міжнаціонального спілкування Лаоської Народно-Демократичної Республіки. Поширена також у Таїланді. Розмовляють нею 3,5 млн осіб. Найдавніші пам'ятки писемності належать до XV ст. Алфавіт південно-індійського походження, споріднений із тайським. Є два види лаоського письма: світське та духовне.

Шанська мова поширена на північному сході М'янми (колишньої Бірми), у китайській провінції Юньнань, у деяких районах Таїланду й Лаосу. Користується нею 3 млн осіб. Писемність із XI ст. – у двох різновидах: кругле (палійське) письмо й кутасте, що нагадує деванагарі. Перші пам'ятки писемності належать до XVIII ст.

11.12. Австронезійські мови

Австронезійські (малайсько-полінезійські) мови – одна з найбільших сімей мов (розмовляють ними 237 млн 105 тис. осіб), яка поширена на Малайському архіпелазі (Індонезія, Філіппіни), у південних районах Індокитаю, в Океанії, на островах Мадагаскар і Тайвань. До них належать індонезійська, яванська, малайзійська, сунданська, мадурська, гавайська та ін.

Індонезійська мова – офіційна мова й мова міжетнічного спілкування Республіки Індонезії, якою володіють 150 млн осіб, у тому числі 17 млн 50 тис. використовують її в побутовому спілкуванні. Назва індонезійська мова була прийнята в 1928 р. й поступово витіснила стару назву малайська мова. Писемність уведена на початку XX ст. на основі латинського алфавіту.

Яванська мова локалізована на острові Ява. Спілкуються нею 75 млн 500 тис. осіб. Має давню літературну історію. Широко відомою (значною мірою завдяки працям В. Гумбольдта) була літературна мова каві (від давньояванського *kavi* «поетичний»), яка функціонувала в IX – XIII ст.

Сучасна яванська мова користується латинською графікою. Література яванською мовою є найдавнішою й найбагатшою в Індонезії.

Малайзійська мова поширена на островах Суматра й Сінгапур, на півострові Малакка, архіпелагах Ріау й Лінга. Розмовляють нею приблизно 26 млн осіб. Є офіційною мовою Федерації Малайзії та Брунею Даруссаламу, а також Республіки Сінгапур. Найдавніші пам'ятки сягають VII ст. Письмо складове, яке бере свій початок від давньоіндійського письма каранга. В Індонезії, Малайзії та Сінгапурі тепер використовують латинську графіку.

Сунданська мова функціонує в Індонезії (Західна Ява, острів Суматра). Спілкуються нею 21 млн осіб. Найдавніші написи, які були зроблені санскритською мовою, але мали елементи сунданської мови, належать до VIII – IX ст. Нині – писемність на основі латинського алфавіту.

Мадурська мова поширена на острові Мадур та на сході острова Ява. Спілкуються нею 9,2 млн осіб. Є близькою до малайзійської та яванської. З другої половини XIX ст. використовує складове яванське письмо, а нині – латиницю.

Гавайською мовою розмовляють 20 тис. осіб на Гавайських островах. Із середини XIX ст. вона стала мовою школи, церкви, юриспруденції, преси, художньої літератури. Із втратою незалежності Гавайським королівством (1895 р.) гавайська мова поступово витісняється англійською мовою. Писемність із 1822 р. – на основі латинської графіки.

11.13. Австроазійські мови

Австроазійська сім'я мов функціонує на північному сході й півдні Азії, а також на деяких островах Індійського океану. За даними 1985 р., австроазійські мови мають 74 млн 295 тис. носіїв. Найпоширенішими серед мов цієї сім'ї є в'єтнамська, кхмерська, нікобарська, нагалі, кхасі, санталі, палаунг, семанг.

В'єтнамська мова – офіційна мова В'єтнаму. Поширена також у Камбоджі, Лаосі, Таїланді, Новій Каледонії, Франції та США. Розмовляють нею 66 млн 662 тис. осіб. Письмо з 1910 р. – на основі латинської азбуки (до 1910 р. використовували китайську ієрогліфіку).

Кхмерська мова – офіційна мова Королівства Камбоджі. Вживається також у В'єтнамі й Таїланді. Користуються нею до 8 млн осіб. Писемність

складово-фонетична, яка веде свій початок від індійського письма. Перші писемні пам'ятки відносять до VII ст.

Нікобарська мова поширена на островах Нікобарського архіпелагу в Індійському океані. Розмовляють нею 30 тис. осіб. Писемність уведена на початку XX ст. на основі латинського алфавіту.

Нагалі локалізована в штаті Мадх'я-Прадеш (Індія). Майже всі носії цієї мови були знищені каральними загонами в 1870 р. Слово нагалі означає буквально «мова винищеного народу».

Мова кхасі поширена в Індії, а також у Народній Республіці Бангладеш. Користуються нею 735 тис. осіб. Писемність на основі латинської графіки уведена наприкінці XIX ст.

11.14. Австралійські мови

До сім'ї австралійських мов належать мови корінного населення Австралії. До початку європейської колонізації 300 тис. австралійців користувалися більш ніж 260 мовами. Тепер аборигенів стало менше (приблизно 160 тис.). Значна частина мов перебуває на межі вимирання.

Для всіх австралійських мов характерне дрібне діалектне членування, через що носії різних діалектів погано розуміють один одного. Це стало підставою для деяких мовознавців уважати, що корінних мов в Австралії нараховується від 500 до 600. Є думка, що не всі австралійські мови споріднені, і що вони об'єднуються в 16 різних сімей. Крім того, є 12 мов, кожна з яких представляє окрему сім'ю. Найвідомішою австралійською мовою є **аранта**.

11.15. Палеоазійські мови

До палеоазійських мов належать чукотсько-камчатські, ескімосько-алеутські, енісейські та юкагіро-чуванські мови. Загальна кількість носіїв цих мов становить 140 тис. Оскільки між цими мовами не завжди можна встановити генетичні зв'язки, то є підстави інтерпретувати палеоазійські мови як умовно виділену мовну спільність генетично не пов'язаних між собою мов.

ЧУКОТСЬКО-КАМЧАТСЬКА ГРУПА

До цієї групи належать *чукотська, коряцька, алюторська, керецька та ітельменська*. Кількість мовців – 16,5 тис. осіб (дані 1979 р.). Поширені на Чукотці й Камчатці.

ЕСКІМОСЬКО-АЛЕУТСЬКА ГРУПА

До неї належать *ескімоська й алеутська мови*, поширені на Чукотському півострові, у північних районах Канади та Гренландії (Данія), а також на Алеутських островах (США). Користуються ними майже 112 тис. осіб. За даними археології й етнолінгвістики, заселення ескімосами-алеутами району Берінгової протоки, а згодом районів Північної Америки відбувалося з північного сходу Азії декілька тисячоліть тому.

ЄНІСЕЙСЬКА ГРУПА

До неї належать *кетська й симська мови*. Локалізовані в Сибіру вздовж Єнісею. Кетською мовою в 1979 р. розмовляло 684 особи, а симською – декілька осіб.

ЮКАГІРО-ЧУВАНСЬКА ГРУПА

До неї належать зниклі мови, якими розмовляли племена, що займали територію Північно-Східної Азії і в XVIII ст. були асимільовані. Єдиною живою мовою цієї гілки є *юкагірська*, яка поширена в басейні річок Коліма та Алазея. Розмовляють нею близько 250 осіб.

Окрему групу палеоазійських мов представляє *нівхська (гіляцька) мова*, що локалізована на острові Сахалін і в пониззі ріки Амур. Розмовляють нею більше тисячі осіб. Писемність створена в 1932 р. на основі латинської графіки, а в 1953 р. переведена на кирилицю.

11.16. Папуаські мови

Папуаські мови, кількість яких визначається від 750 до 1000, поширені на острові Нова Гвінея та деяких інших островах Тихого океану. Генетична спорідненість їх не доведена. Загальна кількість мовців понад 4,6 млн.

11.17. Африканські мови

До африканських належать мови, локалізовані на південь від Сахари. Серед них виділяють конго-кордофанські, ніло-сахарські та койсанські. Загальна кількість мовців у 1985 р. становила 337 млн 365 тис. осіб.

Африканські мови ще недостатньо вивчені. Існує думка, що вони утворюють цілу низку сімей.

Найбільшим об'єднанням африканських мов є нігеро-конголезькі мови, які складають **6 самостійних груп: західноатлантичну, манде, гур, ква, адамауа, бенуеконголезьку**. Досить добре вивчені *мови банту* – підгрупа **бенуеконголезьких мов**, якими розмовляють 160 млн. осіб (1987 р.) у центральних і південних частинах Африки.

11.18. Дравідійські мови

Дравідійські (дравідські) мови – сім'я мов, що поширена на території Південноазіатського (Індійського) субконтиненту (південні штати Індії, Пакистан, Південний Афганістан, Східний Іран, частково Шрі-Ланка, країни Південно-Східної Азії, острови Індійського та Тихого океанів). Загальна кількість мовців становить 192 млн.

Найпоширенішими дравідськими мовами є *телугу, тамільська, каннада й малайлам*.

11.19. Мови Далекого Сходу

До мов Далекого Сходу звичайно відносять японську й корейську. Це мови, які не входять у жодну сім'ю.

Японська мова – офіційна мова Японії. Поширена також у США, Бразилії та інших країнах. Говорять нею 125 млн осіб. Генетичні зв'язки японської мови остаточно не з'ясовані. Помічені деякі спільні риси з алтайськими та австронезійськими мовами. Писемність має з VIII ст. (власне ідеографічно-силабічне письмо). Літературна мова (бунго) сформувалася в IX – X ст. У другій половині XIX ст. почала складатися нова літературна мова на народній основі, яка витіснила стару.

Корейська мова – офіційна мова Кореї. Поширена також у Китаї, Японії, США та інших країнах. Загальна кількість мовців у 1999 р. становила 75 млн. Має деякі риси, спільні з алтайськими мовами. Єдина літературна мова у зв'язку з поділом країни на дві держави перестала існувати: розвиваються два її варіанти. Перші пам'ятки датуються V ст. Сучасна писемність у КНДР – корейське буквено-складове письмо (національний алфавіт, який створено в XV ст.), у Південній Кореї – змішане китайсько-корейське письмо.

11.20. Індіанські (америндські) мови

Індіанськими (америндськими) мовами розмовляє близько 27 млн корінного населення Америки. Найбільша концентрація індіанських мов спостерігається в гірських країнах Центральної й Південної Америки: у Мексиці – 4 млн, у Гватемалі – 2,5 млн, в Еквадорі – 4 млн, у Болівії – 4 млн, у Парагваї – 3,4 млн.

Мови американських індіанців утворюють декілька сімей: 1) атапаскську (180 тис. носіїв), до якої входять *мови навахо, тлінгіт, хайда, квакіютль, нутка, чинук* та ін.; 2) алгонкінську (90 тис.), куди входять *оджибва (чіппева), мікмак, пенабскот, сіксіка, арапахі, беотук*; 3) ірокезьку (100 тис.), до якої входять *мови черокі, сенека, онейда, онондага, каюга, тускарора, могоавк, гурон*; 4) сіу (70 тис.), куди входять *кроу, хідатса, мандан, віннебаго, чивере, дакота* та ін.; 5) юто-ацтецьку (1,5 млн), до якої належать *моно, баннок, павіотсо, шошонська, юте, хопі, тубатюлабаль* (у 1977 р. було 10 мовців), *купа, лусеньйо, серрано, ацтецька, папаго, тарахумара, каїта, які, майо, кора* та ін.; 6) майя-кіче (3 млн), яка включає мови *майя, чаньябаль, хуастецьку, мам, агуатецьку, кіче, кекче* та ін.; 7) отоманг (1,1 млн), куди входять *міштек, отомі, сапотек* та ін.

Найпоширенішими індіанськими мовами є *кечуа* (9 млн; займає територію від Еквадору до Аргентини), *аймара* (2 млн в Болівії), *гуарані* (3 млн у центральній частині Андського нагір'я – Болівія, Перу).

Як бачимо з наведеного матеріалу, остаточної (повної та завершеної) генеалогічної класифікації всіх мов світу ще немає. Постійно проводиться робота з уточнення генеалогічної класифікації. Найінтенсивнішою вона була в останні 50 років, коли було значно уточнено генеалогічну класифікацію мов Південно-Східної Азії, Африки, Північної та Південної Америки.

До цього періоду належить і початок систематичних праць із об'єднання мов у макросім'ї. Було обґрунтовано ідею ностратичної макросім'ї (від лат. *noster* «наш»), до якої включають індоєвропейські, афразійські, уральські, алтайські, картвельські та дравідійські мови.

***

1. Скільки мов тепер існує у світі? Чому не можна точно встановити кількість мов?

2. За якими параметрами розрізняють мови світу? Наведіть до кожного розрізнення конкретні приклади.
3. За якими критеріями визначається спорідненість мов?
4. Що таке генеалогічна класифікація мов?
5. На основі якого методу створена генеалогічна класифікація мов?
6. Визначте поняття мовної сім'ї. Скільки мовних сімей є у світі?
7. Назвіть основні мовні сім'ї.
8. На які групи поділяють індоєвропейську мовну сім'ю?
9. Схарактеризуйте германські, романські та слов'янські мови за генеалогічною класифікацією.
10. Які групи індоєвропейських мов представлені однією мовою?
11. Назвіть першу індоєвропейську мову з писемною фіксацією. До якої групи вона входить?
12. Дайте генеалогічну характеристику кавказьких, тюркських, фінно-угорських та афразійських мов.
13. Що таке макросім'я мов?
14. До яких сімей, груп і підгруп належать такі мови: санскрит, абхазька, українська, туркменська, італійська, ірландська, угорська, аварська, чуваська, тамільська, ескімоська, калмицька, марійська, фінська, португальська, пруська, данська, польська, киргизька, бенгалі, в'єтнамська, циганська, румунська, курдська, їдиш, тохарська, албанська, половицька, чукотська, англійська, іспанська, чеська, каталонська, вірменська, литовська, німецька, македонська?

12. ЛІНГВІСТИЧНІ МЕТОДИ

12.1. Суперечності в трактуванні лінгвістичного методу

Будь-яка наука затверджується як специфічна галузь людського знання тоді, коли виробляє свій метод.

Завдяки науковому методу в науці здійснюються цілеспрямовані пізнавальні дії.

Проблема наукових, зокрема лінгвістичних методів є однією з найважливіших і водночас недостатньо розроблених. Є істотні розбіжності і значні відмінності в дефініціях і трактуваннях методу, в класифікаціях методів. Український мовознавець Олена Селіванова обґрунтовано підкреслює невпорядкованість методологічного інструментарію мовознавства. Це, як зазначає Анатолій Зеленько, спричиняється до того, що в навчальних посібниках для закладів вищої освіти наводяться необґрунтовані класифікації методів (і, додамо, саме поняття методу подається дуже суперечливо), до помилок у визначенні методів дослідження в дисертаціях. У них спостерігається змішання термінів *метод* і *прийом*. Констатуємо: у сучасному мовознавстві немає чіткого уявлення про поняття наукового методу, немає чіткості в питанні про розмежування методів і суміжних явищ.

З цим пов'язана проблема вживання низки термінів, співвідносних з терміном *лінгвістичний метод*. Лінгвісти говорять про базові термінологічні найменування, відносячи до них терміни *метод*, *методика*, *методологія*. Упорядкованості в їх уживанні немає. Крім того, здійснений Володимиром Глуценком аналіз свідчить, що впорядкованості потребують і терміни *принцип*, *підхід*, *прийом*, *процедура*, *операція*. Усі ці поняття так чи інакше пов'язані з поняттям методу, зокрема лінгвістичного; проте єдності в поглядах на те, як співвідносяться принципи, підходи, прийоми, процедури, операції з методом, чи доцільно включати ці феномени в структуру методу, немає.

Отже, теорія лінгвістичних методів поки знаходиться у стадії становлення.

Звернення до проблеми лінгвістичного методу, до питання про його структуру є надзвичайно актуальним.

***

Схарактеризуйте суперечності в трактуванні лінгвістичного методу.

12.2. Лінгвістичний метод як гомогенний і гетерогенний феномен

Термін *лінгвістичний метод* уживають у різних значеннях – у широкому (як спосіб, знаряддя й засіб пізнання) та вузькому (як сукупність прийомів дослідження).

Найчастіше лінгвістичний метод трактують у вузькому смислі, як сукупність прийомів, які використовуються в дослідженні мови. Отже, в межах вузького тлумачення лінгвістичний метод виступає як *гомогенний феномен*.

Проте, з погляду В. Глуценка, ототожнення методу з прийомами (процедурами, операціями) збіднює поняття лінгвістичного методу; метод певним чином відмежовується від таких важливих методологічних засобів, як принцип і підхід, які не включаються в його структуру.

У зв'язку з цим ми хотіли б навести думку українського філософа Сергія Кримського, який стверджував, що «метод не може бути редукований до чисто інструментального функціонування, до простого знаряддя, але передбачає усвідомлення нормативно апаратних засобів та ціннісних настанов у їх нерозривній єдності».

Поряд із тенденцією ототожнювати методи з прийомами (процедурами, операціями) у наукознавстві спостерігається протилежна тенденція – відривати прийоми (процедури, операції) від методів, розглядати операційні елементи окремо, як самостійний феномен. При цьому між методом і прийомами постулюється тісний зв'язок, але саме зв'язок різних феноменів, а не частин одного феномена. Ця тенденція відбилася, зокрема, у вживанні деякими лінгвістами словосполучення «прийоми та методи». На думку В. Глуценка, це, так само як і ототожнення методу з прийомами (процедурами, операціями), збіднює поняття методу. Операційні елементи мають бути включені в структуру методу як його складова частина.

У широкому смислі лінгвістичний метод розглядають як шлях пізнання, його вид і спосіб, знаряддя й засіб. Отже, лінгвістичний метод у широкому трактуванні слід інтерпретувати як *гетерогенний феномен*.

Перспективним видається Володимирові Глуценку тлумачення методу як складної логічної одиниці з певною структурою.

З погляду українського мовознавця Людмили Іванової, у структурі лінгвістичного методу можна виділити два основні компоненти: «теоретичне обґрунтування певного підходу до аналізу мовних і мовленнєвих фактів» і «методику дослідження, що з нього випливає».

Погоджуючись з Л. Івановою в цілому, В. Глуценко вважає за доцільне включати в структуру методу третій компонент – мету дослідження.

За умови включення мети дослідження у структуру методу (а це видається цілком правомірним) у ній може бути виділений телеологічний компонент.

З погляду В. Глуценка, найбільш розчленовані уявлення й засоби для достатньо адекватного опису лінгвістичного методу вироблені в межах інтерпретації методу як одиниці, що включає в себе три різні компоненти: онтологічний, операційний і телеологічний.

Ця теза була розвинена й обґрунтована в численних публікаціях В. Глуценка. Автор при цьому брав до уваги не тільки власне лінгвістичні методологічні студії, а й праці загального наукознавчого спрямування.

При такому підході комплекс наукових прийомів (процедур, операцій) та методика їх застосування становлять лише один з компонентів методу – операційний.

Схарактеризуємо онтологічний компонент методу. Онтологія виступає в ролі засобу, за допомогою якого дослідник сприймає світ як деяку певним чином розчленовану цілісність, подану йому в системі філософських категорій. «Підсистема» онтології ніби замикає пізнавальний рух: вона є й логічно першим кроком, задаючи категоріальне бачення об'єкта дослідження, і логічно останнім, включаючи в себе отримані результати. З цього випливає, що як належність онтологічного компонента наукового методу доцільно розглядати такі засоби пізнання, як принцип і підхід.

Науковий принцип є найважливішим методологічним засобом, основою пізнання, теоретико-методологічною основою методу. У ролі принципів виступають глобальні твердження з широким радіусом дії, що мають стратегічне значення. Іноді принцип розглядають як вихідний пункт дослідження або як його кінцевий результат. Проте така інтерпретація недооцінює значення принципу як засобу пізнання. Безумовно,

правомірним є твердження про те, що принципи виступають як вихідні, проміжні та кінцеві теоретичні узагальнення.

Науковий підхід, тісно пов'язаний із принципом, трактують як методологічну орієнтацію дослідження, як позицію, з якої розглядають об'єкт вивчення, тобто як поняття, що керує загальною стратегією дослідження. Підхід визначає напрям дослідження, проте він, на відміну від принципу, не є безпосереднім знаряддям пізнання; підхід відбивається в принципах, прийомах і процедурах певного методу.

Як приклад розглянемо структуру порівняльно-історичного методу. У його онтологічний компонент входить ряд принципів і підходів. Провідним для цього методу є принцип історизму. Проте це не єдиний принцип у структурі онтологічного компонента порівняльно-історичного методу. Проведена В. Глущенком історико-наукова реконструкція показала, що в компаративістиці значну роль відіграють також принципи причиновості, системності та загального зв'язку явищ. У науковій літературі принципи історизму, причиновості, системності, загального зв'язку явищ розглядають як «загальнофілософські» і як принципи лінгвогенетичних досліджень взагалі. Зокрема, вони є принципами порівняльно-історичного дослідження, що входять в онтологічний компонент порівняльно-історичного методу (В. Глущенко). Зазначеним принципам відповідають певні підходи (історичний, причиновий, системний).

Важливим є питання про взаємозв'язок принципів історизму, причиновості та системності в порівняльно-історичних дослідженнях. І. Бойченко і В. Куценко розглядають принцип історизму як подальшу конкретизацію принципів розвитку, причиновості та системності.

У філософії досить поширеним є пояснення взаємозв'язку принципів історизму, причиновості і системності шляхом звернення до принципу загального зв'язку явищ (він, як відомо, є найбільш загальною закономірністю існування світу, результатом і виявом універсальної взаємодії усіх предметів і явищ). З погляду деяких учених, принцип загального зв'язку явищ існує в причиновому та системному вияві.

Подібний підхід відбився й у мовознавстві. На думку Віталія Русанівського, конкретизацією принципу загального зв'язку є принцип причиновості, а з точки зору Олександра Мельничука – принципи причиновості та системності.

Є вагомі підстави вважати конкретизацією та виявом універсального принципу загального зв'язку явищ три принципи – історизму, причиновості й системності.

Операційний компонент порівняльно-історичного методу включає низку прийомів і процедур. Це 1) прийом генетичного ототожнення фактів, 2) процедура лінгвістичної реконструкції, 3) прийоми хронологізації та локалізації мовних явищ.

Телеологічний компонент порівняно-історичного методу становить його мета. У сучасній компаративістиці її трактують досить широко: це відтворення моделей прамовних станів сімей і груп споріднених мов, їх подальшого розвитку і розчленовування на самостійні мови, а також створення порівняльно-історичних описів (граматик і словників) споріднених мов.

Проте, на думку В. Глуценка, порівняльно-історичні дослідження спрямовані не лише на висвітлення конкретних фактів з історії тих або інших мов, тобто мають виключно фактологічний характер. Конкретні мовні факти можна усвідомлювати як вияв загальних закономірностей у «підсистемі» онтології, а мету дослідження – як розкриття історичних, причинних, системних зв'язків фактів мови, тобто як реалізацію принципу загального зв'язку явищ на конкретному історико-мовному матеріалі. Саме так, з методологічних позицій, трактували мету порівняльно-історичного дослідження вчені Харківської лінгвістичної школи.

Аргументована тут концепція лінгвістичного методу, як вважає В. Глуценко, «знімає» протиріччя, тією чи іншою мірою властиві іншим концепціям. Трактування лінгвістичного методу як складної логічної одиниці є перспективною з точки зору вивчення одиниць і категорій усіх мовних рівнів. Запропонований підхід дозволяє об'єднати в цілісній концепції методу такі різномірні, але взаємозв'язані феномени, як принципи/підходи, прийоми (процедури, операції) і мета дослідження.

***

*1. У чому полягає вузьке трактування лінгвістичного методу?
Які вади притаманні такому трактуванню?*

*2. Як інтерпретується лінгвістичний метод прихильниками
широкого трактування?*

3. Чи доцільним є включення у структуру методу трьох різнорідних компонентів: онтологічного, операційного й телеологічного? Обґрунтуйте свій погляд.

4. У чому сутність онтологічного компонента?

5. Схарактеризуйте принципи й підходи наукового дослідження. У чому полягає відмінність між ними?

6. Як науковці трактують телеологічний компонент?

7. У чому полягає сутність операційного компонента?

8. Схарактеризуйте онтологічний, операційний і телеологічний компоненти порівняльно-історичного методу.

12.3. Основні лінгвістичні методи

Ми вже відзначали розбіжності та значні відмінності в наявних класифікаціях лінгвістичних методів. Різні класифікації подають, зокрема, Л. Іванова та О. Селіванова. Нижче ми наведемо класифікацію, запропоновану Михайлом Кочерганом.

З погляду М. Кочергана, основними лінгвістичними методами можна вважати описовий, порівняльно-історичний, зіставний і структурний.

Крім того, у мовознавстві застосовують соціолінгвістичні, психолінгвістичні, математичні та інші методи.

Розглянемо *описовий метод*. У його межах подається повний і точний опис мовних одиниць і категорій, здійснюється їхня інвентаризація й систематизація. Напр., у процесі дослідження іменника в українській мові лінгвіст повинен схарактеризувати категорії роду, числа, відмінка іменників; розглядаючи відмінювання, мовознавці виділяють чотири відміни, закінчення в однині та множині. Описовий метод має велике практичне значення, оскільки пов'язує мовознавчу науку з потребами суспільства. На основі цього методу упродовж століть було створено описові граматики різних мов, а також тлумачні словники, словники синонімів та антонімів, граматичні, морфемні, орфографічні, орфоепічні словники тощо.

Звернемося до характеристики *порівняльно-історичного методу*. Порівняльно-історичний метод у мовознавстві – це найважливіший інструмент пізнання історії мов. Отже, мови вивчаються в діячності. За допомогою порівняльно-історичного методу розкриваються закони, що керували розвитком споріднених мов у минулому, прослідковується еволюція цих мов на основі доказу спільності їхнього походження з

прамови (мови-основи). Так, багато мов Європи, мови Індії (напр., українська, англійська, французька, латина, давньогрецька, санскрит, гінді) походять від праіндоєвропейської мови, що існувала кілька тисячоліть тому. Писемних пам'яток тієї епохи в нас немає (писемність виникла пізніше); праіндоєвропейську мову вчені реконструюють, відновлюють гіпотетично.

Припущення про існування в минулому прамови висувається в результаті порівняння слів і форм у різних мовах. При цьому головними джерелами вивчення історії мови є матеріал давніх писемних пам'яток і сучасні діалектні дані.

Порівняльно-історичний метод заснований на такому фундаментальному положенні: споріднені мови, що утворилися в результаті «розпаду» прамови, мають між собою багато спільного на всіх рівнях мовної системи, зв'язані фонологічними й морфологічними відповідностями та розвиваються несиметрично (нерівномірно), що дозволяє їх порівнювати. За словами Антуана Мейє, порівняння – «єдине знаряддя, яке має мовознавець для побудови історії мов». У мовах одночасно існують шари елементів мови (фонем, морфем, слів), що виникли в різний час, мають різну хронологію. Мова не може змінюватися одночасно у всіх своїх елементах. Аналіз звукових відповідностей дозволив висунути гіпотезу про дію в минулому ряду фонетичних законів, що викликали регулярні чергування окремих звуків і їхніх комбінацій.

Згідно з порівняльно-історичним методом, відмінності між спорідненими мовами можуть бути пояснені безперервним розвитком цих мов. Зміни звуків у споріднених мовах мають закономірний характер, завдяки чому корені й афікси (зокрема, флексії) зберігаються протягом ряду тисячоліть; це дає можливість реконструювати архетипи (праформи).

Порівняльно-історичний метод був і залишається найважливішим інструментом установлення спорідненості мов і пізнання їхньої історії. Для встановлення спорідненості мов до порівняння залучаються не слова, а морфеми (слово легко запозичується з мови в мову; так, у японській мові спостерігається 70% китаїзмів). У споріднених мовах спільних морфем значно більше, ніж спільних слів.

Наведемо приклади мовної спорідненості (на матеріалі індоєвропейських мов): порівн. лат. *mater*, франц. *mère*, нім. *Mutter*, англ. *mother* (тут бачимо не тільки спільний корінь, а й спільний афікс – суфікс *-er*, порівн. лат. *pater*, англ. *father*, нім. *Vater*, давньоісланд. *fadir*;

відзначаємо в цих словах і звукову відповідність [p] : [f]); порівн. також готське *staiga* «дорога, шлях» (іменник жіночого роду), укр. *стежка* (укр. *стезя* – старослов'янське за походженням) (тут не тільки спільний корінь, а й закінчення *-a*); готське *pato* «ім'я» (іменник середнього роду), укр. *вікно, скло* (закінчення *-o*).

Усвідомлення лінгвістами спорідненості мов, установлення ними закономірних відповідностей між спорідненими мовами на різних рівнях (лексичному, фонологічному, морфемно-словотвірному, морфологічному, синтаксичному) і спричинилося до виникнення порівняльно-історичного методу.

Як уже відзначалося, в онтологічний компонент порівняльно-історичного методу входять принципи історизму, причиновості, системності й загального зв'язку явищ. Операційний компонент цього методу включає низку прийомів і процедур: прийом генетичного ототожнення фактів, процедуру лінгвістичної реконструкції, прийоми хронологізації та локалізації мовних явищ (див. 12.2).

У сучасному мовознавстві широко застосовується **зіставний метод**. У його межах досліджуються як споріднені, так і неспоріднені мови в синхронії; шляхом зіставлення виявляються однакові та відмінні особливості зіставляваних мов на всіх мовних рівнях. Напр., зіставлення іменника в українській і англійській мовах свідчить про наявність в українській мові категорії роду та відсутність цієї категорії в англійській мові; водночас констатуємо наявність в англійській мові категорії означеності/неозначеності (виражається артиклем *the*, з одного боку, і артиклем *a/an*, з іншого); в українській мові граматичної категорії означеності/неозначеності немає. Зіставний метод знайшов практичне застосування в теорії та практиці перекладу і в методиці викладання іноземних мов. На основі цього методу створено багато зіставних граматик споріднених і неспоріднених мов, двомовних словників тощо.

XX століття характеризується бурхливим розвитком **структурного методу**. Виникли й успішно розвивалися основні школи структуралізму: Празька лінгвістична школа (функціональна лінгвістика), Йельська лінгвістична школа (дескриптивна лінгвістика) і Копенгагенська лінгвістична школа (гloseматика).

Структурний метод застосовується при дослідженні структури мови; мова вивчається як цілісний феномен, чий елементи співвіднесені й пов'язані чіткою системою відношень і зв'язків. Як відзначає М. Кочерган,

структурний метод реалізується в 4-х методиках лінгвістичного дослідження: у дистрибутивному аналізі, в аналізі за безпосередніми складниками, у трансформаційному та компонентному аналізі. Розглянемо ці методики.

Дистрибутивний аналіз (лат. *distributio* «розподіл») спирається на тезу про те, що різні мовні елементи мають різне оточення (різну дистрибуцію). Оточення кожного елемента є специфічним, тому цей елемент можна дослідити саме на основі розглядуваного оточення. Напр., перед німецькою дієслівною формою *bin* завжди знаходиться особовий займенник *ich*, перед *bist* завжди бачимо *du*; в англійській мові перед *am* завжди вживається тільки *I*, перед *is* – лише займенники 3-ї особи *he, she, it*.

Так, Йельська лінгвістична школа (дескриптивна лінгвістика) трактувала опис мови як встановлення мовної системи, що індуктивно виводиться з текстів і є сукупністю деяких одиниць і правил їх розташування. Єдиною реальністю, з якою лінгвіст має справу, є текст, що підлягає «дешифруванню». Усі відомості про «код» (структуру мови), що лежить в основі цього тексту, мають бути виведені виключно з аналізу цього тексту. Але в ньому безпосередньо не містяться дані про значення слів, граматику. У тексті безпосередньо подані лише деякі мовленнєві елементи (частини, відрізки), і для кожного з них можна встановити розподіл, або дистрибуцію – суму всього оточення, у якому цей елемент трапляється, тобто суму всіх (різних) позицій елементів відносно інших елементів. Дескриптивісти уявляли лінгвістичний опис як набір незалежних від будови тієї або іншої конкретної мови процедур обробки текстів, виконання яких в певному порядку повинне автоматично спричинитися до відкриття граматики (структури) цієї мови. Описати структуру мови вичерпним чином означає встановити: 1) її елементарні одиниці на усіх рівнях аналізу, 2) класи елементарних одиниць, 3) закони поєднання елементів різних класів.

Дистрибутивний аналіз використовується для машинного перекладу (на основі оточення встановлюються значення багатозначного слова) і для дешифрування текстів на невідомих мовах.

В основу *аналізу за безпосередніми складниками* покладено поступове членування мовної одиниці (слова, словосполучення, речення) на складники, яке продовжується доти, поки не залишаться нерозкладні елементи. Так, членування речення починається з виділення найтісніше

пов'язаних між собою складників, тобто з блоків, які лежать в основі структурної будови речення. Напр., у реченні *Пахне сонцем наше грішне небо* (Василь Стус) найтіснішими блоками є *пахне сонцем* (перший поділ) і *грішне небо* (другий поділ). Далі необхідно виділити словосполучення *наше грішне небо*, оскільки на цьому (третьому) етапі членування цей блок є найтіснішим. На четвертому етапі групу підмета (*наше грішне небо*) об'єднуємо з групою присудка (*пахне сонцем*). Таким чином вибудовується ієрархія складових елементів. Результати аналізу за безпосередніми складниками прийнято зображати схематично під аналізованою структурою.

Відзначимо, що основні принципи методики безпосередніх складників були сформульовані Леонардом Блумфілдом, одним з основоположників дескриптивної лінгвістики, а далі розроблені Кеннетом Пайком та іншими представниками Йельської лінгвістичної школи.

Суть *трансформаційного аналізу* полягає в тому, що в основі класифікації мовних одиниць лежить їхня здатність або нездатність перетворюватися на інші одиниці. Якщо одна з досліджуваних одиниць допускає певну трансформацію, а інша – ні, то такі одиниці належать до різних класифікаційних рубрик. Візьмемо два словосполучення: *книжка школяра* й *підйом прапора*. Перше з них трансформується у словосполучення *школярева книжка*, у той час як друге подібного перетворення (**прапорний підйом*) не допускає. У цій розбіжності трансформацій відбивається те, що у словосполученні *книжка школяра* словоформа *школяра* є неузгодженим означенням (тому воно трансформується в прикметник), а словоформа *прапора* у другому словосполученні виступає у функції додатка (через це його не можна трансформувати у прикметник).

Заслуга введення методики трансформаційного аналізу в наукову практику належить американським лінгвістам Зеллігу Харрісу й Ноаму Хомському (початок 50-х рр. ХХ ст.).

Трансформаційний аналіз використовують у дослідженнях синтаксису, морфології, словотвору, лексичної семантики. Розглядувана методика знайшла практичне застосування в прикладній лінгвістиці (машинний переклад, викладання рідної та іноземних мов).

Компонентний аналіз спирається на розщеплення мовних одиниць на елементарні ознаки. Ознаки для опису виділяються на підставі зіставлення однорідних одиниць мови. Так, в українській мові фонemi <б> і <п>

розрізняються за ознакою дзвінкості/глухості; всі інші ознаки у них спільні. Послідовно зіставляючи фонему <б> з іншими фонемами: <б'>, <в>, <м>, виділяємо диференційні ознаки твердості, проривності, неназальності, сукупністю яких і визначається фонема <б>, яка є пучком зазначених диференційних ознак.

Методика компонентного аналізу спочатку була застосована у фонології, а потім поширився на дослідження граматичних (уперше – для опису значень відмінків іменників) і лексичних значень слів. Лексикологи розщеплюють лексичне значення слова на його елементарні смисли – семи. Напр., значення слова *йти* складається із сем 1) 'переміщуватися', 2) 'по землі', 3) 'в одному напрямку'; значення слова *ходити* – із сем 1) 'переміщуватися', 2) 'по землі', 3) 'у різних напрямках'; значення слова *бігти* – із сем 1) 'переміщуватися', 2) 'по землі', 3) 'в одному напрямку', 4) 'швидко'; значення слова *бігати* – із сем 1) 'переміщуватися', 2) 'по землі', 3) 'у різних напрямках', 4) 'швидко'; значення слова *летіти* – із сем 1) 'переміщуватися', 2) 'у повітрі', 3) 'в одному напрямку'; значення слова *літати* – із сем 1) 'переміщуватися', 2) 'у повітрі', 3) 'у різних напрямках'. Компонентний аналіз дозволяє дати повне й несуперечливе тлумачення слова, тому він застосовується при укладанні словників.

***

1. Назвіть основні лінгвістичні методи (у трактуванні М. Кочергана).
2. У чому полягає сутність описового методу?
3. Схарактеризуйте порівняльно-історичний метод.
4. Чим зіставний метод відрізняється від порівняльно-історичного?
5. Назвіть сфери практичного застосування зіставного методу.
6. Що таке структурний метод?
7. Схарактеризуйте дистрибутивний аналіз.
8. Що покладено в основу аналізу за безпосередніми складниками?
9. У чому суть трансформаційного аналізу?
10. На який науковий прийом спирається компонентний аналіз?

ПІДСУМКОВІ ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Мовознавство – це наука
  - а) про слово як одиницю найменування, що характеризується цілісною оформленістю та ідіоматичністю;
  - б) про мову, її суспільну природу й функції, її внутрішню структуру, про закономірності її функціонування й історичного розвитку й про класифікацію конкретних мов;
  - в) про мови світу з погляду їхнього походження;
  - г) про частини мови та їхні граматичні ознаки.

2. Об'єктом мовознавства є
  - а) мови всіх континентів;
  - б) мова й мовлення;
  - в) тексти різними мовами;
  - г) мова в усіх своїх зв'язках і функціонуванні.

3. Основними розділами сучасного мовознавства є
  - а) порівняльно-історичне й зіставне мовознавство;
  - б) фонологія, морфологія, синтаксис і лексикологія;
  - в) зовнішня лінгвістика, внутрішня лінгвістика й порівняльне мовознавство;
  - г) соціолінгвістика й менталінгвістика.

4. Терміни *життя мови*, *мертві мови*, *спорідненість мов*, *сім'я мов* є
  - а) свідченням трактування мови як суспільного явища;
  - б) пережитками біологізму в мовознавстві;
  - в) виявом психологічного підходу до мови;
  - г) свідченням трактування мови як певної структури.

5. Основною соціальною функцією мови є
  - а) когнітивна функція;
  - б) емоційна функція;
  - в) комунікативна функція;
  - г) метамовна функція.

6. Людське мислення принципово відрізняється від розумової діяльності інших живих істот
  - а) наявністю першої сигнальної системи;

- б) наявністю шабля абстрактного мислення (раціонального пізнання);
  - в) наявністю сприймань;
  - г) наявністю уявлень.
7. Мову й мовлення першим чітко розмежував
- а) Ансельм Кентерберійський;
  - б) Діодор Сицилійський;
  - в) Г. Пауль;
  - г) Ф. де Соссюр.
8. Поняття синхронії та діахронії було введено
- а) Ф. Боппом;
  - б) А. Шлейхером;
  - в) Ф. де Соссюром;
  - г) О. Потебнею.
9. У сучасній систематиці прийнято такі ознаки систем, як
- а) потенційна подільність елементів системи;
  - б) можливість розчленовування системи на низку підсистем;
  - в) відносна неподільність елементів системи, ієрархічність системи, структурність системи;
  - г) протиставленість системи впорядкованій множинності.
10. Гомогенні системи
- а) складаються з неоднорідних елементів;
  - б) складаються з однорідних елементів;
  - в) наявні в аналітичних мовах;
  - г) наявні в синтетичних мовах.
11. Атрибутами мовної системи є
- а) слово, словосполучення й речення;
  - б) структура й субстанція;
  - в) структура, субстанція й функція;
  - г) структура й функція.
12. Фонетика і фонологія – це розділ мовознавства, що вивчає
- а) звуки;
  - б) норми вимови;

- в) співвідношення звуків і фонем;
- г) звукові одиниці мови.

13. Функціональною фонетикою часто називають

- а) історичну фонетику;
- б) фонологію;
- г) експериментальну фонетику;
- д) описову фонетику.

14. Лінійною звуковою одиницею не є

- а) мовленнєвий такт;
- б) склад;
- в) наголос;
- г) фонетичне слово.

15. З позиції мовця звук – це

- а) елемент мовної системи;
- б) усний еквівалент букви;
- в) коливання повітря (певної якості);
- г) сукупність певних рухів апарату мовлення.

16. До резонаторних порожнин не належить

- а) трахея;
- б) глотка;
- в) ротова порожнина;
- г) носова порожнина.

17. Голосні звуки утворюються

- а) за допомогою голосу (тону) з домішкою шуму;
- б) за допомогою тільки шуму;
- в) за допомогою тільки тону;
- г) за допомогою шуму з домішкою тону.

18. Артикуляційна база – це

- а) система звуків певної мови;
- б) система звукових одиниць певної мови;
- в) артикуляційна класифікація звуків;
- г) сукупність необхідних для вимови звуків певної мови типових робіт і положень органів мовлення.

19. Визначте голосний української мови, що відповідає таким характеристикам: переднього ряду, середнього піднесення, нелабіалізований:

- а) [i];
- б) [o];
- в) [a];
- г) [e].

20. У якому слові букв більше, ніж звуків:

- а) їжак;
- б) казка;
- в) сіль;
- г) сонце.

21. Визначте приголосний французької мови за такими ознаками:
язичковий, вібрант, сонант:

- а) [t];
- б) [j];
- в) [k];
- г) [ʀ].

22. Сила звука – це

- а) кількість енергії, що проходить за 1 сек. через 1 см² площі, перпендикулярної напрямку звукової хвилі;
- б) кількість повних (подвійних) коливань (герц) за секунду;
- в) результат сукупності основного тону й парціальних тонів (обертонів);
- г) гучність звука.

23. Акустична класифікація звуків базується на аналізі

- а) способу творення шуму (характеру перешкоди);
- б) спектра звука;
- в) поведінки голосових зв'язок;
- г) місця творення звука.

24. До позиційних змін звуків не належить

- а) редукція;
- б) леніція;
- в) метатеза;
- г) оглушення дзвінкх приголосних наприкінці слова.

25. Знайдіть слово, в якому відбулася дисиміляція приголосних:

- а) зшити;
- б) біль;
- в) мій;
- г) хто.

26. Дієреза – це
- а) випадіння одного з двох однакових або дуже схожих складів чи звуків;
  - б) викидка звука, що пояснюється зручністю вимови;
  - в) розподібнення двох однакових або досить близьких за характером звуків;
  - г) уподібнення одного звука іншому.
27. У якому слові відбулася протеза:
- а) вогонь;
  - б) перець;
  - в) строк;
  - г) серце.
28. Якої теорії складу не існує:
- а) консонантно-динамічної;
  - б) мускульної напруги;
  - в) експіраторної;
  - г) сонорної.
29. Згідно з теорією мускульної напруги, склад є
- а) експіраторним поштовхом;
  - б) поєднанням більш звучного (сонорного) елемента з менш звучним;
  - в) частиною мовленнєвого ланцюга, що починається посиленням і закінчується послабленням звукового ряду;
  - г) звуком або сполученням звуків різної звучності, які вимовляються (вимовлені) одним поштовхом видихуваного повітря.
30. Ритміко-мелодійний бік мовлення, що слугує в реченні засобом вираження синтаксичних значень та емоційно-експресивного забарвлення, – це
- а) наголос;
  - б) паузи;
  - в) синтагма;
  - г) інтонація.
31. Фонема – це
- а) звук;
  - б) мінімальна звукова одиниця мови, що є елементом звукової оболонки морфем та слів і сприяє їхньому розрізненню;
  - в) сукупність звуків, що має певне значення;

г) ненаголошений голосний.

32. Центральна морфема слова, яка обов'язково наявна у знаменному (самостійному) слові й несе в собі основний елемент лексичного значення, – це

- а) інфікс;
- б) префікс;
- в) інтерфікс;
- г) корінь.

33. У якому рядку всі слова є спільнокореневими:

- а) земля, підземний, заземлення;
- б) будівля, розбудити, збуджений;
- в) світовий, світлий, світлини;
- г) кора, коричневий, відкоркувати.

34. Флексія – це

- а) афікс, який перериває корінь у декількох місцях і, відповідно, сам переривається коренем;
- б) афікс, розташований між коренями (основами) у складних словах;
- в) формотвірний афікс, що знаходиться за межами основи словозміни та бере безпосередню участь у вираженні синтаксичних відношень певного слова до інших слів у словосполученні й реченні;
- г) афікс, вставлений до середини кореня.

35. Знайдіть слово з похідною сногою:

- а) трава;
- б) гроза;
- в) скло;
- г) весняний.

36. Виділіть рядок, у якому всі слова зазнали опрощення:

- а) вікно, київський, лавка;
- б) кориця, весло, окунь;
- в) колесо, взуття, прекрасний;
- г) анархія, жовтневий, булавка.

37. Знайдіть слово, утворене за моделлю «українська відіменникова твірна основа + суфікс -н-»:

- а) віконний;
- б) прикордонний;
- в) зелений;

г) перевірений.

38. Словотвірний ланцюг – це

- а) зразок, за яким утворено конкретну лексему;
- б) спільнокореневі слова, створені на тому самому рівні деривації;
- в) сукупність слів зі спільним (тотожним) коренем, упорядкована відповідно до відношень словотвірної мотивації;
- г) ряд спільнокореневих слів, між якими встановлюються відношення послідовної мотивації.

39. У якому рядку всі слова належать до одного словотвірного типу:

- а) письменниця, лікарка, перекладачка;
- б) гостинний, відмінний, створений;
- в) зелень, білизна, гіркота;
- г) шантажист, футболіст, шахіст.

40. Знайдіть слово, утворене лексико-синтаксичним способом:

- а) землероб;
- б) меценат;
- в) зверху;
- г) важкопоранений.

41. У якому зі значень термін *граматика* в сучасному мовознавстві не вживається:

- а) мистецтво письма;
- б) притаманні самій мові способи й засоби однакового протиставлення одних слів іншим, однакової зміни різних слів і однакової побудови різних речень;
- в) сукупність правил зміни слів, їхнє поєднання у словосполучення та речення;
- г) розділ мовознавства, що вивчає граматичну будову мови, притаманні їй способи й засоби, завдяки яким сама мова стандартизує протиставлення слів, їхні зміни й побудову речень у процесі мовлення.

42. Граматична категорія – це

- а) сукупність граматичних форм слова (або класу слів), узятих у певній послідовності;
- б) відмінкові, родові форми, форми часу, особи тощо;
- в) властиві словам значення узагальненого характеру;
- г) значення, що виступає разом із лексичним значенням слова та виражає різноманітні відношення (до інших слів у словосполученні або

реченні, до особи, яка виконує дію, або інших осіб, факту щодо моменту мовлення тощо).

43. Категорія роду іменників в українській мові належить до граматичних категорій

- а) словесних конструкцій;
- б) слів;
- в) словесних позицій;
- г) словесних форм.

44. Визначте спосіб вираження граматичного значення найвищого ступеня прикметників *найгарніший, найсмачніший, найчудовіший*:

- а) спосіб наголосу;
- б) суплетивізм;
- в) афіксація / префіксально-суфіксальний спосіб;
- г) афіксація / префіксальний спосіб.

45. Лексика – це

- а) семасіологічна характеристика слів;
- б) сукупність лексичних значень слів;
- в) семантичний зв'язок слів;
- г) словниковий склад мови.

46. У якому словнику можна знайти відомості про значення й походження запозичених слів?

- а) іншомовних слів;
- б) орфографічному;
- в) енциклопедичному;
- г) перекладному.

47. У яких словниках пояснюється значення й походження стійких сполучень слів?

- а) фразеологічних;
- б) історичних;
- в) орфографічних;
- г) орфоепічних.

48. Як називається значення, що становить предметно-речовий зміст слова?

- а) фонетичне;
- б) граматичне;
- в) морфологічне;

г) лексичне.

49. Як називаються стійкі сполучення слів?

- а) фразеологізмами;
- б) лексемами;
- в) ідіомами;
- г) словосполученнями.

50. Який словник пояснює лексичне значення слів?

- а) історичний;
- б) орфоепічний;
- в) енциклопедичний;
- г) тлумачний.

51. Як називається розділ мовознавчої науки, що вивчає лексичне значення слова?

- а) фразеологія;
- б) етимологія;
- в) лексикологія;
- г) діалектологія.

52. Наслідування звуків апаратом мовлення належить до

- а) вигукової гіпотези;
- б) трудової гіпотези;
- в) гіпотези трудових викриків (вигуків);
- г) звуконаслідувальної гіпотези.

53. Теза про те, що між почуттями й емоціями людини та звуками є певний прямий зв'язок, розроблялася в межах

- а) логосичної гіпотези;
- б) гіпотези трудових викриків (вигуків);
- в) звуконаслідувальної гіпотези;
- г) звукосимволічної гіпотези.

54. Вигукову гіпотезу підтримував

- а) Ж.-Ж. Руссо;
- б) Г. Гегель;
- в) Ф. Шеллінг;
- г) Й. Г. Гердер.

55. Твердження про те, що мова зароджується як інстинктивні рухи, джерело яких лежить в уявленнях, афектах та індивідуальній свідомості людини, розробляли прихильники

- а) гіпотези жестів;
- б) звуконаслідувальної гіпотези;
- в) звукосимволічної гіпотези;
- г) трудової гіпотези.

56. Основоположником гіпотези соціального договору вважають

- а) Ансельма Кентерберійського;
- б) Ж.-Ж. Руссо;
- в) Діодора Сицилійського;
- г) Л. Нуаре.

57. У працях Л. Нуаре і К. Бюхера викладено

- а) логосичну гіпотезу;
- б) вигукову гіпотезу;
- в) гіпотезу трудових викриків (вигуків);
- г) звуконаслідувальну гіпотезу.

58. Принцип загального зв'язку явищ першим сформулював

- а) Й. Г. Гердер;
- б) Ф. Шеллінг;
- в) Г. Гегель;
- г) Я. Грімм.

59. Теорію двох періодів мовного розвитку висунув

- а) Ф. Бопп;
- б) Ж.-Ж. Руссо;
- в) Г. Гегель;
- г) Ф. Шеллінг.

60. З принциповою критикою теорії двох періодів мовного розвитку виступив

- а) А. Шлейхер;
- б) О. Потебня;
- в) Г. Пауль;
- г) Ф. де Соссюр.

61. У мовах з'являються нові слова тому, що
- а) носії однієї мови контактують з носіями іншої;
  - б) постійно відбувається оновлення лексики, нові назви змінюють старі;
  - в) вони потрібні для позначення нових реалій, для вираження нових понять науки, техніки, виробництва;
  - г) носії мови вигадують нові слова, які потім лінгвісти фіксують у словниках.
62. Дивергенція – це
- а) поширення одного панівного діалекту на певній території;
  - б) зближення та злиття двох чи більше мов;
  - в) процес розпаду, розщеплення прамов, фонем, граматичних форм тощо;
  - г) відхилення від загальноприйнятих норм слововживання серед носіїв мов/діалектів, що межують.
63. Зближення (злиття) двох чи більше мов – це
- а) конвергенція;
  - б) перстрат;
  - в) суперстрат;
  - г) адстрат.
64. Субстрат – це
- а) сліди зниклої мови прибульців, які засвоїли мову місцевого населення;
  - б) сліди зниклої місцевої мови в мові прибульців;
  - в) ознаки мовної системи, що виявляють тривалий вплив однієї мови на іншу в процесі контактування різних народів; прошарок між двома самостійними мовами;
  - г) запозичення в царині синтаксису.
65. Перстрат – це
- а) запозичення в царині морфології;
  - б) вплив однієї мови на кілька інших у царині духовної культури, техніки й науки;
  - в) явище часткового змішування лексики різних мов;
  - г) спільні елементи різних мов у царині фонології.

66. Термін *перстрат* запровадив
- а) К. Бругман;
  - б) М. Дж. Бартолі;
  - в) С. Семчинський;
  - г) В. Георгієв.
67. Найбільш змінюваною мовною підсистемою є
- а) фразеологія;
  - б) лексика;
  - в) фонологія;
  - г) синтаксис.
68. Серед застарілих слів виділяють
- а) історизми та архаїзми;
  - б) неологізми та okazіоналізми;
  - в) фразеологізми та афоризми;
  - г) синоніми й антоніми.
69. Індивідуально-авторські неологізми називають
- а) лексемами;
  - б) okazіоналізмами;
  - в) архаїзмами;
  - г) історизмами.
70. Розвиток фонологічної системи полягає в
- а) зміні норм вимови;
  - б) зміні звукових одиниць мови;
  - в) зміні співвідношення звуків і фонем;
  - г) зміні фонемного складу слів і морфем.
71. Граматика є
- а) найбільш змінюваною підсистемою мови;
  - б) найбільш стійкою підсистемою мови;
  - в) підсистемою мови, що досить часто запозичує граматичні категорії з інших мов;
  - г) підсистемою мови, яка нерідко змінюється під впливом інших мов.
72. Панівним у дослідженнях мовознавців початку XIX ст. стає принцип

- а) системності;
- б) історизму;
- в) причиновості;
- г) загального зв'язку явищ.

73. Діалектологія дає лінгвістові:

- а) матеріал для історії мови;
- б) матеріал для мовного розвитку людства;
- в) матеріал для поширення мови;
- г) матеріал для зближення мов.

74. До основних форм спільностей людей не відноситься

- а) етнічна група;
- б) нація;
- в) народність;
- г) інтелігенція.

75. Найявність у ролі літературної мови «мертвої» (зазвичай чужої) мови, закріпленої писемністю, є характерною особливістю

- а) національних мов;
- б) мов народностей;
- в) племінних мов;
- г) мов з давньою писемною традицією.

76. До зон індоєвропейських мов у першій половині кам'яної доби не входила

- а) північна зона;
- б) південна зона;
- в) центральна зона;
- г) східна зона.

77. Англійська, німецька, іспанська, українська мова відносяться до

- а) мов індоєвропейської сім'ї;
- б) мов кавказької сім'ї;
- в) мов афразійської сім'ї;
- г) мов фінно-угорської сім'ї.

78. Постпозитивний артикль характерний для мов

- а) Мезоамериканського мовного союзу;

- б) Балканського мовного союзу;
- в) Кавказького мовного союзу;
- г) Центральноазійського мовного союзу.

79. Уперше форма майбутнього часу за допомогою допоміжного дієслова або частки зі значенням наміру або бажання виникла

- а) у грецькій мові;
- б) у латинській мові;
- в) у старослов'янській мові;
- г) у галльській мові.

80. Англійська мова виникла на основі

- а) галльської мови;
- б) англо-фризьких говорів;
- в) латинської мови;
- г) німецької мови.

81. У слов'ян роль наддіалектної мови починаючи з IX ст. виконувала

- а) праслов'янська мова;
- б) балто-слов'янська мова;
- в) латинська мова;
- г) старослов'янська мова.

82. Соціальні діалекти вживаються як

- а) засіб спілкування між людьми, пов'язаними тісною соціальною або професійною діяльністю;
- б) засіб спілкування молоді;
- в) засіб спілкування мас-медіа;
- г) засіб офіційного спілкування.

83. «Блатна музика» – це

- а) професійний жаргон;
- б) арго злочинних груп;
- в) молодіжний сленг;
- г) військовий жаргон.

84. На кінець XIX ст. арготизми

- а) широко проникають у розмовну мову всіх шарів західноєвропейського суспільства;

- б) були поширені серед злодіїв та декласованих елементів;
- в) використовувалися представниками бродячих промислів;
- г) уживалися учнівською молоддю.

85. На думку Л. Ставицької, для бурсацьких субмов найточнішим є термін

- а) кент;
- б) жаргон;
- в) сленг;
- г) арго.

86. Rotwelsch – це

- а) арго німецького студентства;
- б) злодійська мова Німеччини;
- в) арго бродячих торговців;
- г) таємна мова підмайстрів-мандрівників.

87. У Німеччині у ХІХ ст. превалював

- а) молодіжний жаргон;
- б) професійне арго;
- в) злодійський жаргон;
- г) кент.

88. Буршеська мова – це

- а) мова німецької учнівської молоді;
- б) мова ремісників і торговців;
- в) мова бідняків;
- г) мова бродячих музикантів.

89. Сленг за походженням є

- а) англійським терміном;
- б) німецьким терміном;
- в) французьким терміном;
- г) українським терміном.

90. Кент був поширений

- а) в Англії;
- б) у Франції;
- в) у Німеччині;
- г) в Україні.

91. Англійська і німецька мови належать до
- а) західногерманської підгрупи германської групи індоєвропейської сім'ї;
  - б) східногерманської підгрупи германської групи індоєвропейської сім'ї;
  - в) північногерманської підгрупи германської групи індоєвропейської сім'ї;
  - г) кельтської групи індоєвропейської сім'ї.
92. До германських мов не належить
- а) шведська мова;
  - б) пруська мова;
  - в) готська мова;
  - г) нідерландська мова.
93. До слов'янських мов не належить
- а) польська мова;
  - б) верхньолужицька мова;
  - в) боснійська мова;
  - г) литовська мова.
94. До південнослов'янських мов не належить
- а) чеська мова;
  - б) болгарська мова;
  - в) чорногорська мова;
  - г) словенська мова.
95. До західнослов'янських мов не належить
- а) словацька мова;
  - б) нижньолужицька мова;
  - в) сербська мова;
  - г) кашубська мова.
96. У склад індоєвропейської сім'ї не входить
- а) ірландська мова;
  - б) угорська мова;
  - в) албанська мова;
  - г) вірменська мова.

97. У склад балтійської групи індоєвропейської сім'ї не входить
- а) латиська мова;
  - б) пруська мова;
  - в) естонська мова;
  - г) литовська мова.
98. У склад фінно-угорської сім'ї не входить
- а) удмуртська мова;
  - б) карельська мова;
  - в) гагаузька мова;
  - г) хантійська мова.
99. У склад тюркської сім'ї не входить
- а) мансійська мова;
  - б) турецька мова;
  - в) казахська мова;
  - г) узбецька мова.
100. Ототожнення лінгвістичного методу з прийомами (процедурами, операціями)
- а) сприяє проведенню якісних досліджень на різних рівнях мови;
  - б) збіднює поняття лінгвістичного методу;
  - в) дозволяє проводити глибоке вивчення мовної структури;
  - г) має великі перспективи в майбутньому.
101. Тези про лінгвістичний метод як про структурну одиницю, що включає в себе три різні компоненти: онтологічний, операційний і телеологічний, з українських мовознавців дотримується
- а) О. Селіванова;
  - б) В. Глущенко;
  - в) А. Зеленько;
  - г) М. Кочерган.
102. Онтологія виступає в ролі засобу, за допомогою якого вчений
- а) обирає певні прийоми й процедури вивчення об'єкта;
  - б) сприймає світ як деяку певним чином розчленовану цілісність, подану йому в системі філософських категорій;
  - в) окреслює предмет дослідження;

г) визначає структуру методу.

103. Телеологічний компонент методу включає в себе

- а) мету дослідження;
- б) об'єкт вивчення;
- в) прийоми й процедури;
- г) методику дослідження.

104. Операційний компонент методу включає в себе

- а) принципи й підходи;
- б) методологічну орієнтацію дослідження;
- в) предмет вивчення;
- д) комплекс наукових прийомів (процедур, операцій) та методику їх застосування.

105. За допомогою порівняльно-історичного методу

- а) досліджуються певні зміни в структурі тієї або іншої мови;
- б) здійснюється порівняння мов;
- в) вивчається історія певної мови;
- г) розкриваються закони, що керували розвитком споріднених мов у минулому, прослідковується еволюція цих мов на основі доказу спільності їхнього походження з прамови.

106. Операційний компонент порівняльно-історичного методу включає в себе

- а) прийом порівняння;
- б) прийом генетичного ототожнення фактів; процедуру лінгвістичної реконструкції; прийоми хронологізації й локалізації мовних явищ;
- в) прийоми індукції й дедукції;
- г) прийоми аналізу й синтезу.

107. В онтологічний компонент порівняльно-історичного методу входять принципи

- а) історизму й системності;
- б) історизму й причиновості;
- в) історизму, причиновості, системності й загального зв'язку явищ;
- г) загального зв'язку явищ.

108. У межах описового методу

- а) досліджуються мовні явища в діяхронії;
- б) подається повний і точний опис мовних одиниць і категорій, здійснюється їхня інвентаризація й систематизація;
- в) зіставляються факти різних мов;
- г) застосовується прийом генетичного ототожнення фактів.

109. Структуралісти досліджують мову

- а) у діяхронії;
- б) у її зв'язку із суспільством;
- в) як цілісний феномен, чий елементи співвіднесені й пов'язані чіткою системою відношень і зв'язків;
- г) як феномен, тісно пов'язаний зі свідомістю, передусім з мисленням.

110. Дистрибутивний аналіз спирається на тезу про те, що

- а) мовні одиниці можуть розщеплюватися на елементарні ознаки;
- б) різні мовні елементи мають різне оточення;
- в) в основу аналізу одиниць мови доцільно покласти поступове членування одиниці (слова, словосполучення, речення) на складники;
- г) в основі класифікації мовних одиниць лежить їхня здатність або нездатність перетворюватися на інші одиниці.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Навчальні посібники

1. Глущенко В. А., Ледняк Ю. В., Овчаренко В. М., Рябініна І. М., Тищенко К. А. Мова як система : навч. посіб. 3-є вид., доповн. Слов'янськ : Вид-во Б. І. Маторіна, 2018. 180 с.
2. Глущенко В. А., Овчаренко В. М., Руденко М. Ю. Виникнення і розвиток мови : навч. посіб. Слов'янськ : Вид-во Б. І. Маторіна, 2019. 58 с.
3. Кійко Ю. Є., Агапій А. П., Мельник Ю. Й. Вступ до мовознавства: практикум. Чернівці : Чернівецький ун-т, 2021. 176 с.
4. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства : підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів. 3-є вид. Київ : Академія, 2014. 368 с.
5. Руденко М. Ю., Глущенко В. А. Англійські соціальні діалекти як системне утворення (XX–XXI ст.) : навч. посіб. Слов'янськ : Вид-во Б. І. Маторіна, 2022. 128 с.

Словники та довідники

1. Етимологічний словник української мови. Київ : Наукова думка, 1982–2006. Т. 1–6.
2. Левицький В. В. Етимологічний словник германських мов. Чернівці : Рута, 2000–2003. Т. 1–5.
3. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія. Полтава : Довкілля-К, 2010. 844 с.
4. Словник української мови. Київ : Наукова думка, 1971–1980. Т. 1–11.
5. Українська мова : енциклопедія / НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні, Ін-т української мови, Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана. Київ : Українська енциклопедія, 2013. 833 с.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	3
1. МОВОЗНАВСТВО ЯК НАУКА	5
1.1. Загальна характеристика мовознавства	5
1.2. Місце мовознавства в системі наук.....	6
1.3. Завдання мовознавства	8
1.4. Основні розділи сучасного мовознавства	11
2. ПРИРОДА, СУТНІСТЬ І ФУНКЦІЇ МОВИ	12
2.1. Природа мови	12
2.2. Функції мови.....	12
2.3. Мова й мислення.....	13
2.4. Мова й мовлення.....	14
2.5. Синхронія й діахронія	15
3. МОВА ЯК СИСТЕМА.....	17
3.1. Загальне поняття про мовну систему	17
3.2. Рівні мови. Типи мовних відношень	20
3.3. Атрибути мовної системи	21
3.4. Знаковий характер мовної системи.....	22
4. ФОНЕТИКА І ФОНОЛОГІЯ	25
4.1. Фонетика і фонологія як розділ мовознавства	25
4.2. Звуки мовлення. Аспекти їх вивчення	26
4.3. Апарат мовлення.....	27
4.4. Голосні та приголосні звуки.....	35
4.5. Артикуляційна класифікація голосних і приголосних	36
4.5.1. Артикуляційна база	36
4.5.2. Класифікація голосних звуків	37
4.5.3. Класифікація приголосних звуків	38
4.6. Акустична класифікація голосних і приголосних	42
4.7. Зміни звуків у мовленнєвому потоці	46
4.7.1. Позиційні зміни	47
4.7.2. Комбінаторні зміни.....	48
4.8. Склад. Наголос. Інтонація	51
4.8.1. Склад	51
4.8.2. Наголос.....	54
4.8.3. Інтонація.....	55
4.9. Фонема	56
5. ЛЕКСИКОЛОГІЯ. ФРАЗЕОЛОГІЯ. ЛЕКСИКОГРАФІЯ	60
5.1. Лексикологія як розділ мовознавства	60
5.2. Слово як основна одиниця мови	61

5.3. Лексика як система.....	62
5.4. Лексичне значення слова. Типи лексичних значень.....	63
5.5. Багатозначні слова. Омоніми. Пароніми.....	65
5.6. Синоніми. Антоніми	69
5.7. Лексика з погляду сфери її вживання.....	71
5.8. Фразеологія	72
5.9. Етимологія	77
5.10. Лексикографія	81
6. МОРФЕМІКА ТА СЛОВОТВІР	85
6.1. Місце морфеміки та словотвору в системі мовознавства	85
6.2. Морфемна будова слова	86
6.3. Історичні зміни в морфемній будові слова	90
6.4. Словотвірні типи, ланцюги, гнізда, парадигми	92
6.5. Основні способи словотворення	94
7. ГРАМАТИКА. МОРФОЛОГІЯ І СИНТАКСИС	96
7.1. Граматика та її розділи	96
7.2. Граматичне значення та граматична форма	96
7.3. Граматична категорія. Типи граматичних категорій.....	99
7.4. Способи вираження граматичних значень	101
7.5. Частини мови.....	107
7.6. Словосполучення та речення	108
8. ПРОБЛЕМА ПОХОДЖЕННЯ МОВИ.....	113
8.1. Актуальність проблеми походження мови.....	113
8.2. Біологічні гіпотези походження мови	114
8.3. Соціальні гіпотези походження мови.....	117
8.4. Логосична гіпотеза походження мови.....	118
9. РОЗВИТОК МОВНОЇ СИСТЕМИ	121
9.1. Виникнення ідеї мовного розвитку	121
(кінець XVIII ст. – початок XIX ст.).....	121
9.2. Зовнішні і внутрішні чинники розвитку мови	122
9.3. Основні закономірності розвитку мови.....	123
9.4. Історичні зміни у фонології	128
9.5. Історичні зміни в лексиці	131
9.6. Історичні зміни в граматиці	133
10. СОЦІАЛЬНІ СПІЛЬНОСТІ ЛЮДЕЙ.....	136
І СОЦІАЛЬНІ ТИПИ МОВ	136
10.1. Діалектологія та історія мови.	136
Основні форми соціальних спільностей людей	136
10. 2. Племінні діалекти та утворення споріднених мов	138

10.3. Виникнення індоєвропейських мов	139
10.4. Утворення мов народностей	141
10.5. Виникнення націй і національних мов	146
10.6. Розвиток соціальних діалектів	148
11. ГЕНЕАЛОГІЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ МОВ.....	152
11.1. Генеалогічна класифікація мов.	152
Спорідненість мов і порівняльно-історичний метод	152
11.2. Індоєвропейські мови	153
11.3. Афразійські мови	169
11.4. Кавказькі мови	171
11.5. Фінно-угорські мови	172
11.6. Самодійські мови	174
11.7. Тюркські мови	174
11.8. Монгольські мови	178
11.9. Тунгусо-маньчжурські мови	179
11.10. Китайсько-тибетські мови	180
11.11. Тайські мови	180
11.12. Австронезійські мови	181
11.13. Австроазійські мови	182
11.14. Австралійські мови	183
11.15. Палеоазійські мови	183
11.16. Папуаські мови	184
11.17. Африканські мови	184
11.18. Дравідійські мови	185
11.19. Мови Далекого Сходу	185
11.20. Індіанські (америндські) мови	186
12. ЛІНГВІСТИЧНІ МЕТОДИ.....	188
12.1. Суперечності в трактуванні лінгвістичного методу	188
12.2. Лінгвістичний метод як гомогенний і гетерогенний феномен	189
12.3. Основні лінгвістичні методи	193
ПІДСУМКОВІ ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ	199
СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	218

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Володимир ГЛУЩЕНКО

Юлія ЛЕДНЯК

Марина РУДЕНКО

Ірина РЯБІННА

МОВА І МОВОЗНАВСТВО

Відповідальний редактор – доктор філологічних наук, професор

В. Глущенко

Слов'янськ ; Дніпро, 2023. 222 с.